

Wybitni Rzymianie
czasów schyłku Republiki

**Gnejusz
Pompejusz Wielki**

(106–48 przed Chrystusem)

WYDAWNICTWO
UNIERSYTETU ŚLĄSKIEGO

Dzięki dokonaniom politycznym i militarnym, Pompejusz odegrał w Republice Rzymskiej bardzo ważną rolę. Wpłynął nie tylko na jej dzieje, lecz także na losy całego świata śródziemnomorskiego. Bardzo silną pozycję na arenie politycznej uzyskał już w czasach swej młodości, u boku Lucjusza Korneliusza Sulli. W 70 roku, sprawując wspólnie z Markiem Licyniuszem Krassusem pierwszy konsulat, przeprowadził bardzo ważne, przełomowe reformy, które jak się uważa, zakończyły sullańską restaurację. W latach sześćdziesiątych, przebywając na Wschodzie wprowadził tam nowe porządki polityczne, rozszerzył rzymskie wpływy i granice imperium. W latach pięćdziesiątych jako uczestnik tak zwanego I triumwiratu często decydował o rozwoju sytuacji w Republice. Najsilniejszą pozycję i wpływy osiągnął w niej pod koniec tego dziesięciolecia, dzięki ponownej zmianie powiązań politycznych i zawarciu sojuszu z dominującymi wtedy w senacie arystokratami o optymackiej orientacji. Obejmowały one miasto Rzym, Italię, prowincje hiszpańskie, Afrykę, rzymski Wschód oraz niektóre kraje sąsiednie, na przykład Egipt. Były tak duże, że uważano go wtedy za pierwszą osobę w państwie. W trakcie konfrontacji z Gajuszem Juliuszem Cezarem w latach 49—48 wszystko jednak zaprzepaścił. Po klęsce pod Farsalos, podczas ucieczki do Egiptu zginął tragicznie, zamordowany u jego wybrzeży.

Gnejusz
Pompejusz Wielki

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3665

50^{lat}
Uniwersytetu
Śląskiego
w Katowicach

Wybitni Rzymianie
czasów schyłku Republiki

Gnejusz
Pompejusz Wielki
(106—48 przed Chrystusem)

pod redakcją
Norberta Rogosza

Redaktor serii: Historia
Sylwester Fertacz

Recenzent
Dariusz Słapek

Spis treści

Wstęp 7

Wybitny wódz i zwycięzca

— Ireneusz Łuć —

Wojna Gn. Pompejusza z piratami 13

— Michał Norbert Faszczka —

Gn. Pompejusz Wielki a żołnierze

Formy utrzymywania dyscypliny i budowania *esprit de corps* 35

Od pól bitewnych do wielkiej polityki

— Tomasz Ładoń —

Polityczna rola Gn. Pompejusza w Republice Rzymskiej

w okresie pierwszej wojny domowej i dyktatury sullańskiej 55

— Katarzyna Całus —

Udział Gn. Pompejusza Wielkiego w walkach o władzę w Rzymie

w latach 54—52 przed Chrystusem 73

— Norbert Rogosz —

Gn. Pompejusz a optymaci (52 rok przed Chrystusem) 89

— Oleh Petrechko —

The Religious Policy of Pompey the Great 117

Intelektualne przymioty Pompejusza i jego otoczenia

— Hanna Appel —

„Literacki sztab” Pompejusza 131

— Tadeusz Aleksandrowicz —

Kultura intelektualna Pompejusza 149

Uczucia czy wyrachowanie, czyli o małżeństwach Pompejusza

— Agnieszka Dziuba —

Mucja — „niewierna” żona Pompejusza 159

— Agnieszka Bartnik —

Iulia Caesaris w oczach jej współczesnych oraz potomnych 167

Śmierć i pamięć potomnych

— Adam Łukaszewicz —

Głowa Pompejusza i inne ślady spotkania Rzymian z Egiptem 183

— Paweł Madejski —

Nemesis z grobowca Pompeiusa 191

— Łukasz Jończyk —

Klaudyjscy przodkowie cesarza Tyberiusza a obóz pompejański
Zarys problemu 205

Bibliografia 221

Wykaz skrótów 251

Wstęp

Wśród starożytnych Rzymian, w każdym okresie ich dziejów, można się doszukać wielu wybitnych postaci, w tym takich, które na losy rzymskiego państwa i społeczeństwa wywarły znaczący wpływ. Podobnie było w schyłkowym okresie Republiki, w ostatnich stu latach jej istnienia. W łonie ówczesnej elity pojawiło się wtedy wielu Rzymian zdecydowanie przerastających swoich towarzyszy stanowych, wyróżniających się różnymi talentami oraz osiągnięciami. Dostrzegano to już w czasach starożytnych, zarówno w Rzymie, jak i poza nim. Dowodem tego są między innymi zachowane do naszych czasów biografie autorstwa Plutarcha z Cheronei, który w swoim zbiorze kilkudziesięciu żywotów równoległych przedstawił aż kilkanaście sylwetek wybitnych Rzymian z czasów kryzysu i upadku Republiki. Wśród nich są politycy, wodzowie, mężowie stanu, mówcy, a więc ludzie, którzy odnosili sukcesy w różnych dziedzinach. Niektóre postacie z tego grona można uznać za wyróżniające się nie tylko na tle tej epoki historycznej, lecz także w okresie całych rzymskich dziejów. Jedną z nich był Gnejusz Pompejusz Wielki żyjący w latach 106—48¹.

Wśród współczesnych sobie rzymskich polityków Pompejusz wyróżniał się nietypową karierą. Rozpoczął ją, nie jak nakazywała tradycja, od objęcia najniższego urzędu, by potem sprawować coraz wyższe stanowiska, lecz od konsultatu. W dodatku uzyskał go przed osiągnięciem przewidzianego prawem wieku. Godność tę piastował, co zdarzało się bardzo rzadko, trzykrotnie. Ostatni raz bez kolegi, co do tego czasu nigdy nie miało miejsca. Kilka razy był też prokonsulem. Między innymi z tego tytułu przez wiele lat jako namiestnik zarządzał prowincjami. W czasach niedoboru żywności w Rzymie powierzono mu także

¹ Daty wymienione w tekście *Wstępu* odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

misję zaopatrzenia stolicy w zboże. Pełnił również funkcję legata. Na forum publicznym był bardzo aktywny ponad trzydzieści lat.

Uczestniczył też w wielu kampaniach wojennych. Karierę wojskową rozpoczął u boku swego ojca, w czasie wojny ze sprzymierzeńcami w latach 90—88, jako kilkunastoletni młodzieniec. Po jego śmierci kontynuował ją w trakcie pierwszej wojny domowej, podobnie jak polityczną — obejmując samodzielne stanowisko dowódcy trzech legionów, które sam sformował. W następnych latach, mimo bardzo młodego wieku, powierzano mu dowodzenie coraz większymi armiami. Na ich czele zwalczał nieprzyjaciół wewnątrznych i zewnętrznych. Czynił to zarówno na lądzie, jak i na morzu, odnosząc liczne sukcesy. Ich potwierdzeniem były trzy triumfy. Podczas drugiej wojny domowej fortuna zaczęła się od niego odwracać, oprócz pewnych osiągnięć zaznał również wielu niepowodzeń.

Dzięki dokonaniom politycznym i militarnym, Pompejusz odegrał w Republice Rzymskiej bardzo ważną rolę. Wpłynął nie tylko na jej dzieje, lecz także na losy całego świata śródziemnomorskiego. Bardzo silną pozycję na arenie politycznej uzyskał już w czasach swej młodości, u boku Lucjusza Korneliusza Sulli. Najlepszym dowodem tego jest przydomek Magnus, czyli Wielki, którym właśnie wtedy został obdarzony. W poważnym stopniu przyczynił się także do utrwalenia rządów sullańczyków. Później, pod koniec lat siedemdziesiątych, zmienił orientację polityczną, wchodząc w sojusz z ich przeciwnikami. W rezultacie w 70 roku, sprawując wspólnie z Markiem Licyniuszem Krassusem pierwszy konsulat, przeprowadził bardzo ważne, przełomowe reformy, które jak się uważa, zakończyły sullańską restaurację. W latach sześćdziesiątych, przebywając na Wschodzie wprowadził tam nowe porządki polityczne, rozszerzył rzymskie sojusze i granice imperium. W latach pięćdziesiątych, jako uczestnik tak zwanego I triumwiratu, często decydował o rozwoju sytuacji w Republice. Największe wpływy oraz najsilniejszą pozycję w państwie osiągnął pod koniec tego dziesięciolecia, dzięki ponownej zmianie powiązań politycznych i zawarciu sojuszu z dominującymi w senacie arystokratami o optymackiej orientacji. Obejmowały one miasto Rzym, Italię, prowincje hiszpańskie, Afrykę, rzymski Wschód oraz niektóre kraje sąsiednie, na przykład Egipt. Były tak duże, że uważano go wtedy za pierwszą osobę w państwie. Niektórym historykom współczesnym posłużyło to za podstawę do wylansowania tezy o jego pryncypacie. W trakcie konfrontacji z Gajuszem Juliuszem Cezarem w latach 49—48 wszystko jednak zaprzepaścił. Po klęsce pod Farsalos, podczas ucieczki do Egiptu zginął tragicznie, zamordowany u jego wybrzeży.

Pompejusz dał się poznać przede wszystkim jako dobry wódz. Natomiast jego sukcesy polityczne zwykle lokowano za osiągnięciami militarnymi. W Rzymie w wielu momentach odegrał rolę niewątpliwie pozytywną, przyczyniając się

do jego sukcesów. Dla dobra publicznego potrafił także nie szczędzić ani własnych sił, ani środków. Jednak w kontekście innych wydarzeń został zapamiętany w świetle zdecydowanie negatywnym, gdyż spowodował pogłębienie kryzysu Republiki. Można nawet sugerować, iż przyczynił się do przyspieszenia jej upadku. Jak wielu innych znanych Rzymian był bowiem niezwykle ambitny. Nie znoził równych sobie, zawsze chciał dominować nad innymi, zwłaszcza rywalami. Często własne korzyści przysłaniały mu dobro Rzeczypospolitej. Zdarzało się, że całkowicie podporządkowywał je własnym interesom. Był więc Pompejusz postacią kontrowersyjną, a z tego powodu niezwykle intrygującą, wzbudzającą bardzo wielkie zainteresowanie. Właśnie te jego cechy skłoniły autorów tekstów zawartych w niniejszym tomie do zbadania tych aspektów jego działalności, które są mniej znane czy też budzą ożywione spory.

W związku z tym należy jednak zwrócić uwagę, że publikacja ta nie powstała w wyniku przyjęcia założenia zakładającego zrealizowanie określonego celu i zamówienia odpowiadających mu tekstów. Omawiane w poszczególnych artykułach problemy wybrali ich autorzy. Zdarza się więc, że do niektórych kwestii rozważanych przez jednych, nawiązują również, oczywiście w zupełnie odmiennym kontekście, inni². Zebrane w niej teksty nie tworzą spójnego zbioru, w którym przedstawiono życie i dokonania Pompejusza. Nie stanowią więc całości o charakterze biografii, co może sugerować tytuł tomu. Nie jest on również apologią tego wybitnego Rzymianina. Żaden z autorów nie neguje jego wielkości, chociaż dostrzegają oni na jego postaci rysy, cienie czy słabości. W poszczególnych artykułach ukazano natomiast bardzo istotne, w niejednym przypadku kluczowe, dla Republiki Rzymskiej wydarzenia, w których Pompejusz odegrał ważne, chociaż różne role jako ich inicjator, sprawca, czy uczestnik.

Ponieważ autorzy tekstów zamieszczonych w niniejszym tomie skoncentrowali swoją uwagę na różnych płaszczyznach aktywności Pompejusza, ich artykuły uszeregowano w porządku rzeczowo — chronologicznym. Teksty pokrewne zgrupowano razem. Pierwszy cykl prac dotyczy sfery militarnej. W jego skład wchodzi artykuły Ireneusza Łucia, który przedstawił kwestie związane z likwidacją piraterii na Morzu Śródziemnym w 66 roku oraz Michała Norberta Faszczy omawiającego relacje między Pompejuszem a żołnierzami. Po nim umieszczono serię artykułów nawiązujących do politycznych dokonań tego Rzymianina, gdyż po pierwszych sukcesach natury wojskowej Pompejusz uaktywnił się także na tej płaszczyźnie i również wiele na niej osiągnął. Rozwój jego kariery w czasach Sulli

² Przykładem mogą być artykuły Katarzyny Całus i Norberta Rogosza, rozpatrujących różne zagadnienia, ale w odniesieniu do identycznego okresu. Rozważając więc interesującą ich, ale nie łączącą się ze sobą bezpośrednio problematykę, nieraz byli zmuszeni nawiązywać do tych samych faktów czy wydarzeń, chociaż w celu rozwiązania innych kwestii.

prezentuje Tomasz Ładoń. Natomiast rolę w rozgrywkach o władzę w Republice w latach 54—52, przedstawiła K. Całus. O relacjach Pompejusza z optymatami w 52 roku oraz ich podłożu wypowiedział się N. Rogosz. Politykę religijną tego wpływowego Rzymianina scharakteryzował natomiast Oleh Petrechko. Autorzy następnej partii artykułów przedstawili intelektualne przymioty Pompejusza i jego otoczenia. Nawiązując do tej problematyki Hanna Appel rozważyła kwestie związane z działalnością antycznych literatów współpracujących z Pompejuszem. Tadeusz Aleksandrowicz zaś problemy wiążące się z jego kulturą intelektualną. Po nich zamieszczono grupę tekstów dotyczącą dwóch małżeństw Pompejusza. Agnieszka Dziuba nawiązała do jego związku z trzecią żoną, Mucją. Agnieszka Bartnik poświęciła natomiast swoją uwagę wizerunkowi Julii, kolejnej żony Pompejusza³. Ostatni cykl artykułów łączy się ze śmiercią Pompejusza i pamięcią o nim. Okoliczności zamordowania go u wybrzeży Egiptu omówił Adam Łukaszewicz. Natomiast rolę i znaczenie wyobrażeń wyrytych na grobowcu Pompejusza, Paweł Madejski. Związki bezpośrednich przodków cesarza Tyberiusza z obozem pompejańskim przedstawił zaś Łukasz Jończyk.

W poszczególnych artykułach utrzymano autorską wersję pisowni imion wymienionych w nich Rzymian, Greków i innych postaci z czasów starożytnych.

³ Do małżeństwa Pompejusza z Julią, oczywiście w innym kontekście, nawiązują także w swoich artykułach K. Całus oraz N. Rogosz. Natomiast do jego wcześniejszych związków, w sposób łączący się z omawianym przez niego problemem, T. Ładoń.

Norbert Rogosz

wybitny wódz i zwycięzca

Wojna Gn. Pompejusza z piratami

— Ireneusz Łuć —

UNIWERSYTET M. CURIE-SKŁODOWSKIEJ W LUBLINIE

Wojna na morzu (*bellum navale — martimum*) z 67 roku pomiędzy piratami a Gnejuszem Pompejuszem Wielkim (*Cnaeus Pompeius Magnus*)¹ wpiisywała się w ciąg długoletnich walk, które Rzymianie prowadzili, aby zlikwidować rozbój morski na wodach Morza Śródziemnego, co podkreślał sam Marek Tulliusz Cyceon (*Marcus Tullius Cicero*)². Piraci, jako „wrogowie całej ludzkości”, w świetle prawa rzymskiego nie mieli statusu „pełnoprawnych wrogów” (*hostes legitimi*)³. Stali się oni kategorią przestępców, z którymi walczone w obrębie całego Morza Śródziemnego. Ataki piratów naruszały ówczesne prawo narodów (*iuris gentium*) i dlatego byli oni nie tylko poza strukturą ówczesnych państw i społeczeństw, ale także poza nawiasem

¹ Gnejusz Pompejusz urodził się 29.09.106, a zginął tragicznie 28.09.48 roku — Cass. Dio 42, 5, 5; SEAGER 2002, 23, 29. Daty w tekście niniejszego artykułu odnoszą się do czasów przed Chryseusem.

² Por.: Cic., *Leg. Man.* 28; 31—32; 35; 44; App., *Mith.* 92—93.

³ Co oczywiście nie świadczy, że piraci byli zupełnie izolowani i pozbawieni wsparcia ze strony jakichkolwiek protektorów czy też sojuszników. Por. Cic., *Ver.* 2, 4, 21: „Fecisti item ut praedones solent; qui cum hostes communes sint omnium, tamen aliquos sibi instituunt amicos, quibus non modo parcant verum etiam praeda quos augeant, et eos maxime qui habent oppidum oportuno loco, quo saepe adeundum sit navibus”; PHILLIPSON 1911a, 216: „*hostis* meant an ‘enemy’, therefore, enemies were treated in war on the same footing as guests, or that guests were assimilated to the belligerent enemy”. Cyceon używał w stosunku do piratów określenia „wrogowie — wrogowie ludu rzymskiego” — *Ver.* 2, 5, 66: „victorum captorumque hostium praebebat”; 2, 5, 76: „Hostem acerrimum atque infestissimum populi Romani seu potius communem hostem gentium nationumque omnium quisquam omnium mortalium privatus intra moenia domi suae retinere poterit?”; 2, 5, 77; SHAW 1984, 21—22; DE SOUZA 2008, 172, przyp. 184: „Piratom odmawiano przyznania, że są obywatelami jakiejś *polis* lub rzymskiej prowincji. Nie byli «wrogami», lecz raczej «banitami»”.

prawa⁴. Rzymianie, szykując się do zbrojnej konfrontacji z rozbójnikami morskimi, nie musieli więc wypowiadać im wojny w sposób formalny (*clarigatio*). Jeśli z kolei jacyś obywatele rzymscy trafili do pirackiej niewoli, to nie tracili oni z tego powodu statusu osób wolnych (*status libertatis*). Z mocy prawa, przysięgi które składano w obecności morskich rozbójników także nie były wiążące⁵. Za to sami piraci, jeśli trafiali do rzymskiej niewoli, mogli liczyć jedynie na akt łaski⁶. Charakter aktywności piratów był wystarczającą podstawę (*iusta causa*) dla Rzymian, aby korzystając z prawa użycia siły (*ius ad bellum*), mogli oni rozpocząć przeprowadzanie operacji militarnych, które miały — mimo wspomnianego już wykluczenia morskich rabusiów poza ramy ówczesnych społeczeństw — rangę *bellum piraticum*⁷. Dlatego rzymskie kampanie organizowane przeciwko morskim rozbójnikom traktowano nie tylko jako odrębną kategorię „działań wojennych” (*bellum praedonum* — *bellum piraticum*), ale była to doskonała okazja, aby w razie pokonania przeciwnika, zwyciężski rzymski wódz (*imperator*) mógł starać

⁴ Por. SHAW 1984, 9, przyp. 18: „Attacks by bandits are listed among common natural disasters affecting loans: the deaths of slaves (except those due to negligence or wrongful intent), attacks by pirates, fires, shipwrecks, and slaves who run away who are not usually guarded, *Dig.* 13, 6, 18, pr”, 22. Chociaż zdarzały się przypadki, że niektórzy z władców starożytnych udzielali pomocy piratom głównie z powodów politycznych. Por. STRAB. 14, 5, 2.

⁵ Cic., *Off.* 2, 55; 3, 29, 107—108; *Ver.* 2, 5, 76; *Phil.* 4, 14; FLOR. 1, 41, 6, 1: „rupto foedere generis humani”; *Dig.* 49.15.19.2 (PAULUS 16 *ad Sab.*): „A piratis aut latronibus capti liberi permanent”; *Dig.* 49, 15, 24 (ULPIANUS 1 *inst.*): „Hostes sunt, quibus bellum publice populus romanus decrevit vel ipse populo romano: ceteri latrunculi vel praedones appellantur. et ideo qui a latronibus captus est, servus latronum non est, nec postliminium illi necessarium est”; *Dig.* 50, 16, 118 (POMPONIUS 2 *ad q. muc.*): „«hostes» hi sunt, qui nobis aut quibus nos publice bellum decrevimus: ceteri «latrones» aut «praedones» sunt”; PHILLIPSON 1911b, 195, 227, 325, 375; SHAW 1984, 21—22; TARWACKA 2005, 88—90; EADEM 2008, 113; EADEM 2010, 102—104.

⁶ Piraci pojmani do niewoli przez Rzymian byli zwykle skazywani na śmierć, a wyrok (między innymi ścięcie toporem, ukrzyżowanie) był szybko wykonywany. Rozbójnicy morscy mogli być trzymeni w więzieniu lub trafiać do kamieniołomów. Rodzaj wymierzanej im kary zależał od zarządców rzymskich prowincji, którzy dysponowali w tym zakresie pełną swobodą. Jurysdykcja namiestników oparta była o ich *imperium* i prawo do *coercitio*, aby utrzymać pokój i porządek na danym terenie. Por. Cic., *Ver.* 2, 5, 64: „Adpellitur navis Syracusas; expectatur ab omnibus supplicium, [...], Archipiratam ipsum videt nemo, de quo supplicium sumi oportuit”; 2, 5, 65; 2, 5, 66: „eos te victos ad supplicium duci videre”; 2, 5, 67; 2, 5, 68; 2, 5, 69; 2, 5, 71; 2, 5, 74; 2, 5, 76; 2, 5, 79; Cic., *Leg. Man.* 35: „omnes, qui ubique praedones fuerunt, partim capti interfectique sunt, partim unius huius se imperio ac potestati dederunt. Idem Cretensibus, cum ad eum usque in Pamphyliam legatos deprecatoresque misissent, spem deditionis non ademit, obsidesque imperavit”; PLUT., *Pomp.* 28, 1—4; 29, 1—2; CASS. DIO 36, 37, 4; HENGEL 1977, 49, 79—80; DE SOUZA 2008, 171—172, przyp. 184.

⁷ Por.: Cic., *De re pub.* 3, 23/35: „Illa iniusta bella sunt quae sunt sine causa suscepta. Nam extra ulciscendi aut propulsandorum hostium causa bellum geri iustum nullum potest. Nullum bellum iustum habetur nisi denuntiatum, nisi dictum, nisi de repetitis rebus. Noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est”; ISIDOR., *Etym.* 18.1.5; SHAW 1984, 6—8.

się o prawo odbycia owacji czy nawet triumfu⁸. Co więcej, w 101 lub 100 roku, została uchwalona *lex de provinciis praetoriis*, w której piraci byli oficjalnie wymieniani jako wrogowie Rzymu. Właśnie w tej ustawie, oprócz instrukcji dla namiestników rzymskich prowincji, zostały też wyszczególnione państwa z obszaru wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, na których Rzymianom szczególnie zależało, jeśli chodzi o walkę z piratami. *Lex de provinciis praetoriis* była zatem swego rodzaju ofertą dla sojuszników, aby i oni przystąpili do walki, dzięki której ochronę przed piratami zyskałyby nie tylko statki, ale i wszyscy mieszkańcy wybrzeży owych państw. W tekście tej ustawy pojawiała się też uwaga, że nie powinno się udzielać pomocy piratom i w ogóle tolerować ich obecności, do czego Rzymianie nakłaniali władców państw ze sobą zaprzyjaźnionych lub swoich sojuszników. Należy zauważyć, że już w II wieku potomkowie Romulusa w czasie walk z rozbójnikami morskimi mogli sprawować dowództwo zarówno nad oddziałami lądowymi, jak i eskadrami okrętów, które były dostarczane przez ich sprzymierzeńców⁹.

Lata siedemdziesiąte I wieku to czas eskalacji walk Rzymian z piratami. W tym okresie w państwie rzymskim zostały przyjęte nowe rozwiązania o charakterze prawno-organizacyjnym, dzięki którym pojawiła się szansa na skuteczniejsze prowadzenie walk z rozbójnikami morskimi. Do tych doświadczeń w 67 roku nawiązał Pompeusz, kiedy rozpoczął przygotowania do kolejnej, wielkiej antypirackiej ofensywy. Zanim jednak do tego doszło w 77 roku Publiusz Serwiliusz Watia Izauryjski (*Publius Servilius Vatia Isauricus*), namiestnik Cylicji (*proconsul in Cilicia*)¹⁰, postanowił rozpocząć kampanię przeciwko tak zwanym piratom cylicyjskim, którzy uprawiali swój łupieżczy proceder na wodach przybrzeżnych Azji Mniejszej¹¹. W czasie trzyletniej kampanii (*triennium*)¹² podlegające mu oddziały, operując w południowej Anatolii, walczyły z piratami na morzu i na lądzie. Rzymianom udało się zająć ich „ufortyfikowane miasta” (Phaselis, Korykos, Olympos)¹³,

⁸ Decyzję w tej sprawie podejmował senat. Por.: Cic., *Ver.* 2, 5, 66; 2, 5, 67; 2, 5, 77; GELL. 5, 6, 21; BALBUZA 2005, 36—38.; TARWACKA 2005, 92—93.

⁹ Por.: Cic., *Ver.* 2, 5, 82; 2, 5, 85; 2, 5, 86; GARNSEY 1988, 204; CRAWFORD 1996, 231—237, 240, 250: „Delphi Copy, Block B, II, 8—14, 362”; BRENNAN 2000, 358; DE SOUZA 2008, 135—136 i n., 141 i n., 172; FERRARY 2009, 138—141; ROSELAAR 2012, 147—150; YAKOBSON 2009, 46; GENOVESI, MEGALE 2016, 7.

¹⁰ Lata 78—74.

¹¹ Por.: BRENNAN 2000, 357; 358, 406; ARSLAN 2003, 196: „the word «Cilician» eventually became synonymous with pirate”.

¹² W latach 77—75.

¹³ Cic., *Ver.* 2, 3, 211; 2, 4, 21; Liv., *Per.* 90; 93: „urbes piratarum”; STRAB. 14.5.7; FRONT., *Strat.* 3, 7, 1; FLOR. 1, 41, 6, 4—5: „validissimas urbes”; EUTROP. 6, 3; OROS. 5, 23, 21—22; ORMEROD 1922, 37—40 i n.; MRR 2, 87; 2, 88; 90—91; DE SOUZA 2008, 157—160.

a w 74 roku Publiusz Serwiliusz Watia za sukcesy w wojnie z piratami na mocy uchwały senatu otrzymał prawo odbycia triumfu w Rzymie¹⁴.

Szybko okazało się jednak, że zwycięstwo Publiusza Serwiliusza Watii nie ukróciło rozbójnictwa morskiego. Piraci z Cylicji oraz ci, którzy swoje siedziby („gniazda”) mieli na wyspach i wybrzeżu we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, nie tylko przetrwali rzymską ofensywę, ale wręcz zintensyfikowali swój łupieżczy proceder¹⁵. Rozbójnicy morscy, chcąc zrewanżować się Rzymianom, obrali za cel swoich rajdów¹⁶ wybrzeża wyspy Sycylii, a w Italii: Etrurię, Kampanię i port w Brundyzjum. Był to wyraźny sygnał, że dotychczasowa taktyka osaczania i niszczenia piratów, którą stosował Publiusz Serwiliusz Watia, okazała się nieskuteczna¹⁷. Co gorsza, przykład „żywności” i mobilności „Cylicyjczyków”, zachęcił do działania innych rozbójników operujących na wodach Morza Śródziemnego (na przykład tych z Krety). Celem ataków pirackich, oprócz statków przewożących zboże do Rzymu, stali się też wtedy sami obywatele rzymscy. Prawdopodobnie we wspomnianym 74 roku — być może już po triumfie Publiusza Serwiliusza Watii w Rzymie — do niewoli piratów trafił Gajusz Juliusz Cezar (*Caius Iulius Caesar*). Za swoje uwolnienie, musiał zapłacić piratom sowity okup (sam im zaoferował za siebie 50 talentów srebra). Inne osoby wzięte przez nich do niewoli, aby ratować życie¹⁸, także musiały płacić za uwolnienie¹⁹. Celem ataków pirackich stały się także rzymskie porty. Prawdopodobnie w 71 roku do takiej sytuacji doszło na wspomnianej już Sycylii, gdy namiestnikiem tej prowincji był Gajusz Werres (*Caius Verres*) — wpłynęli oni do Odyssei (Odisea Acra—Pachynus—Passaro) i Syrakuz. Wspomniany zarządca próbował bronić Sycylii przed piratami, którzy starali się przejąć kontrolę nad jej przybrzeżnymi

¹⁴ Cic., *Ver.* 2, 5, 66: „Ipse autem triumphus quam ob rem omnium triumphorum gratissimus populo Romano fuit et iucundissimus?”; MRR 2, 105: „Proconsul in Cilicia, whence he returned to celebrate his triumph”.

¹⁵ Udział w błyskawicznej odbudowie sił pirackich na Morzu Egejskim miał Mitrydates VI, król Pontu, który w czasie walk z Rzymianami (także w czasie III wojny w latach 74—64), werbował rozbójników morskich. To z jego rozkazu, podczas rajdów na wybrzeża Italii, atakowali oni miasta i posiadłości Rzymian. Mitrydates VI wspierał też piratów i otaczał ich opieką. Por.: ŁOPOSZKO 1977, 224; DUCIN 2004, 191.

¹⁶ Liczebność okrętów pirackich w latach siedemdziesiątych I wieku szacuje się na 1500—1700 jednostek. W swoich łupieżczych atakach wykorzystywali oni zarówno zwykłe łodzie (*camarae*), jak i o wiele większe jednostki (*lembi*, *myoparones*, hemiole, diery — liburny), a nawet triery. Por.: REDDÉ 1986, 103, 105, 115—116, 224; ŁOPOSZKO 1994b, 148, 160.

¹⁷ Por.: APP., *Mith.* 93, 423; 93, 427; FLOR. 1, 41, 6, 6; DE SOUZA 2008, 151, 157—158.

¹⁸ Piraci zabijali swoich jeńców, jeśli ci nie chcieli lub nie mogli się wykupić.

¹⁹ Por.: SUET., *Iul.* 4, 1—2; CIC., *Ver.* 2, 5, 90; ŁOPOSZKO 1994b, 171—172; WILLIAMSON 2005, 369; OSGOOD 2010, 328—329, 332—334. Patrz też: CIC., *Ver.* 2.5.78.

wodami²⁰. Także Lucjusz Cecyliusz Metellus (*Lucius Caecilius Metellus*), który zastąpił w 70 roku Werresa, musiał bronić tej wyspy przed ich atakami²¹. Celem owej łupieżczej aktywności stała się nawet Italia. Piraci schodzili znienacka na ląd i atakowali wille nadmorskie (*villa martima*) bogatych Rzymian²². Dlatego na wybrzeżach Italii wokół osad i pojedynczych budynków zaczęto wznosić mury obronne²³.

Duże natężenie ataków pirackich, do czego doszło w drugiej połowie lat siedemdziesiątych I wieku, przyniosło ze sobą poważne ograniczenia w zaopatrzeniu mieszkańców Rzymu w zboże. Piraci bowiem próbowali przejąć kontrolę nad szlakami wodnymi, po których przemieszczały się statki transportowe²⁴. Wpływ na nasilenie „kryzysu zbożowego” w Rzymie miały też wojny toczone wówczas zarówno na terenie prowincji rzymskich, jak i w samej Italii²⁵. Deficyt zboża odczuł w 75 roku sam Pompejusz, który walczył w Hiszpanii z oddziałami Sertoriusza (*Quintus Sertorius*)²⁶. W liście do senatu

²⁰ Por.: Cic., *Ver.* 2, 5, 87; 2, 5, 96—100; App., *Mith.* 93, 423; SMYTH 1824, 186; STRAFFORELO 1893, 585: „mentre il portus Odissee puossi identificare con la piccola baia La Marza distante circa 10 chilometri”; COWLES 1917, 148; ORMEROD 1924, 228—229, 230: „Earlier praetors had requisitioned ships and a fixed number of troops and sailors for the protection of the coasts, [...]. In every province it was customary for the cities to supply a fixed sum for the pay and commissariat of the crews, the money being entrusted to their own *nauarchos*, who rendered an account of his expenditure”; MRR 2, 112; KOWALSKI 1995, 270; BRENNAN 2000, 486—487, 488: „But for this, the date of 71, though likely, is not positively required. For that year, however, it is secure that his subordinates P. Caesetius and P. Tadius captured a pirate ship, when Verres himself was in his so-called summer headquarters at Syracuse”, 489: „Verres must also have personally taken some military action against pirates during his three years in Sicily, though Cicero utterly denies it”, 490: „providing additional confirmation for 71 as the date of the pirate raid on Syracuse”; PRAG 2007, 305.

²¹ Cic., *Ver.* 1, 27; Liv., *Per.* 98; OROS. 6, 3, 5; MRR 2, 128: „Propraetor in Sicily, and successor to Verres”, 2, 129: „He defended the island against pirates”; PRAG 2007, 307.

²² Por.: VAL. MAX. 2, 10, 2b; LAFON 1981, 301—303; WILLIAMSON 2005, 369; MARZANO 2007, 35—36, przyp. 93, 217, 651.

²³ Por.: GENOVESI, MEGALE 2016, 8—9 i n.

²⁴ Ibidem, 7: „Investigating the phenomenon of piracy through material remains or archaeological records is a more challenging task. Piero Gianfrotta and Luca Cavazzuti's studies have assembled archaeological evidence of wrecks associated with pirate activity. Very briefly, their analysis is focused on wrecks of commercial vessels with onboard weapons (helmets, swords, spears and breastplates) of uncertain function. The weapons aboard merchant vessels would be indicative of the presence (also mentioned in written sources) of armed men — either seamen or an actual armed escort — ready to provide protection against external attacks. Archaeology would therefore provide evidence of precautionary measures aboard commercial vessels against the threat of pirate attacks”.

²⁵ Por.: MAURENBRECHER 1891, 226—227 i n.; MRR 2, 96—131; RICKMAN 1980, 50; GARNSEY 1988, 203—204; ERDKAMP 2005, 215; DE SOUZA 2008, 173—174.

²⁶ Lata 77—71. Por.: MRR 2, 94: „Proconsul in Nearer Spain”; 2.99: „Proconsul in Spain”, 2, 104; 2, 112; 2, 118; 2, 124; ŁADOŃ 2014, 7—8 i n.

wprost domagał się przysłania pieniędzy i zapasów żywności, aby mógł wyżywić swoich żołnierzy²⁷. Dlatego w 74 roku, z inicjatywy konsula Marka Aureliusza Kotty (*Marcus Aurelius Cotta*)²⁸, senat przyjął uchwałę o przyznaniu Markowi Antoniuszowi, nazywanemu później „Kreteńskim” (*Marcus Antonius Creticus*), dowództwa w trakcie planowanej operacji rozbicia piratów blokujących szlaki komunikacyjne na Morzu Śródziemnym²⁹. Syn Marka Antoniusza „Mówcy” (*Marcus Antonius Orator*)³⁰ i ojciec przyszłego triumwira, otrzymał *imperium infinitum*, tj. władzę nieograniczoną, która była jednak związana w sposób ścisły z wytyczoną mu „sferą odpowiedzialności” (*provincia*). Bez tego nadzwyczajnego pełnomocnictwa przyznanego na określony czas³¹, nie mógłby swobodnie realizować operacji militarnych przeciwko piratom, nie mówiąc już o narażaniu się na konflikty z namiestnikami prowincji, w których także miały być przeprowadzane owe działania wojenne³².

Zadanie, jakie senat postawił przed Markiem Antoniuszem Kreteńskim, noszącym tytuł: *curator tuendae totius orae maritimae*³³, dotyczyło w pierwszej kolejności wytopienia i zniszczenia okrętów pirackich operujących na morzu. Atakowały one bowiem statki, na których przewożono zaopatrzenie dla oddziałów rzymskich, walczących na przykład w Hiszpanii. Drugim etapem tej operacji było odnalezienie i zniszczenie siedzib („gniazd”) rozbójników morskich rozsianych na wybrzeżu. Dlatego miejscem rzymskiej ofensywy stały się wody zarówno w zachodniej (Liguria, Hiszpania, Sycylia), jak i we wschodniej

²⁷ SALL., *Hist.* 2, 98; MRR 2, 104; MARÓTI 1971, 269; DE SOUZA 2008, 173. Na temat żołąd patrz: WATSON 1958, 113—115 i n.

²⁸ MRR 2, 100—101.

²⁹ CIC., *Ver.* 2, 2, 8: „et post M. Antoni infinitum illud imperium senserant”; 2, 3, 213; LIV., *Per.* 97; VELL. PAT 2, 31, 2—4; MRR 2, 101; BRENNAN 2000, 406; PRAG 2007, 305.

³⁰ Por. MRR 1, 568: „[M. Antonius Orator] Received command against the pirates in Cilicia, a command which he continued to hold until 100, when he celebrated, probably between December 10 and 29, a triumph for his successes”; BRENNAN 2000, 357—358.

³¹ Por. MARÓTI 1971, 259: „the expression *imperium infinitum* by Cicero relates to the time only and not to the space; the sparse fragments of Sallustius Hist. III are no adequate ground for jumping to conclusions about Antonius' campaign along the coasts of Liguria and Hispania respectively; in the relevant scholarly literature L. Lange alone speaks about M. Antonius' large—scale campaign against the pirates”, 260: „«*imperium infinitum*», [...], the extraordinary mandates of the two commanders, and about the similarity of both mandates, [...], the mandate of command was not limited to one province, as it was usual, [...], M. Antonius' *imperium* as a wide—ranging assignment”.

³² Por.: VELL. PAT 2, 31, 2—3: „essetque ei imperium aequum in omnibus provinciis cum proconsulibus usque ad quinquagesimum miliarium a mari. Quo scito paene totius terrarum orbis imperium uni viro deferebatur; sed tamen idem hoc ante septennium in M. Antonii praetura decretum erat”; CRAWFORD 2004, 214.

³³ Por.: LINDERSKI 1990, 162, przyp. 31; ŁUC 2016, 35.

(Peloponez, Kreta) części tegoż akwenu³⁴. W chwili rozpoczęcia tej operacji Marek Antoniusz Kreteński piastował urząd pretora, a potem dowodził już jako propretor. Decyzją senatu otrzymał kontrolę nad pasem wybrzeża rozciągającym się do pięćdziesięciu mil w głąb lądu od morza³⁵. Oprócz dowodzenia operacjami morskimi jego „strefa odpowiedzialności” (*provincia*) obejmowała zatem także wybrzeże o szerokości około 74—80 km. Na tym terenie jego *imperium* było zapewne równe (*aequum*) władzy (*imperium*) namiestników zarządzających prowincjami, na których terytorium znalazł się wspomniany pas wybrzeża morskiego. W praktyce oznaczało to, że Marek Antoniusz Kreteński otrzymał — na okres nieco dłuższy, jak się miało okazać, niż trzy lata³⁶ — samodzielne dowództwo na terenie ogromnej „prowincji” ciągnącej się wokół całego Morza Śródziemnego.

Aby skutecznie poradzić sobie z zadaniem rozbicia piratów, działając na tak wielkim akwencie i rozległych wybrzeżach, musiał odwołać się do pomocy wysokich rangą oficerów (*legati* — *praefecti*), którzy byli w dużej mierze niezależni i dowodzili na podstawie jego upoważnienia³⁷. W skład powierzonych mu sił ekspedycyjnych, oprócz floty i oddziałów rzymskich, weszły posiłki dostarczone przez sprzymierzeńców Rzymu³⁸. Tak rozumiane *imperium infinitum* dawało Markowi Antoniuszowi Kreteńskiemu nie tylko czas, ale i realną szansę na przygotowanie całej antypirackiej ofensywy³⁹ oraz skuteczne — przynajmniej w pierwszej fazie — przeprowadzenie operacji militarnych. Wyłącznie od jego łaski miał też zależeć los wziętych w niewolę rozbójników morskich. Markowi Antoniuszowi Kreteńskiemu istotnie udało się zneutralizować piratów w zachodniej

³⁴ FOUcart 1906, 573—578 i n.

³⁵ Por.: VELL. PAT 2, 31, 2—3; MARÓTI 1971, 263: „Antonius obtained his mandate for the campaign against the pirates as a praetor in 74 B.C. He went on with that commission as propraetor from 73 B.C.”, 267, 268: „but in Antonius’ case they bestowed an *imperium* on him, which extended to every coastal district of the Roman Empire, included of course the Mediterranean itself, and which was *not limited* to the territory of one province”, 269—270; BRENNAN 2000, 357—358, 406—407, 467; DE SOUZA 2008, 128—135, 172—180; DROGULA 2015, 319.

³⁶ Por. FOUcart 1906, 573: „L’*imperium* confié à M. Antonius par le senates-consulte de 74 se prolongea plus de trois ans”.

³⁷ Legaci: C. Iulius Caesar, P. Autronius Paetus, Fulvius i Q. Ancharius (pro quaestore) — MRR 2, 112—113; Por. CUQ 1923, 134: „sur toutes les côtes jusqu’à 50 milles (environ 74 kilomètres) dans l’intérieur des terres”; BRENNAN 2000, 406: „To operate in his massive province M. Antonius made wide use of independent legati and praefecti”, 536; DROGULA 2015, 320.

³⁸ Były to oddziały zarówno piechoty, jak i jazdy. Por. FOUcart 1906, 574—575; MARÓTI 1971, 267: „it is clear that Antonius turned up in several provinces, his *imperium* authorized him to supply his fleet with food on the territories of the Roman provinces and allied cities”.

³⁹ Przeprowadzenie zaciągu żołnierzy, zgromadzenie broni, niezbędnego ekwipunku i zapasów żywności. Przygotowanie odpowiednich środków transportu zarówno wodnego, jak i lądowego.

części basenu Morza Śródziemnego, jednak już w trakcie kolejnych walk na Krecie (lata 72—71), poniósł on klęskę, a powierzona mu misja zakończyła się nie tylko jego przedwczesną śmiercią (w 71 roku), ale także nie rozwiązała problemu piractwa na Morzu Śródziemnym, co pokazał rozwój sytuacji na jego wodach w kolejnych latach⁴⁰.

Pompejusz po 70 roku, w którym wraz z Markiem Krassusem (*Marcus Licinius Crassus*) sprawował konsulat⁴¹, przez kolejne dwa lata⁴² praktycznie pozostawał w Rzymie, nie zabiegając o nowe stanowiska. Jednak to dobrowolne wyłączenie się z „życia politycznego” musiało ulec zmianie w obliczu wydarzeń, których areną stały się Morza Adriatyckie i Tyrreńskie, nie mówiąc już o wybrzeżach samej Italii. Piraci, chcąc się zemścić na Rzymianach za ich wcześniejsze, sygnalizowane już operacje militarne, za cel swoich łupieżczych rajdów obrali bezpośrednio Etrurię i rejon portów Ostia, Caieta (Gaeta), Mizenum i Brundyzjum. Ich okręty miały być też widziane na rzece Tyber. W 68 roku udało się im uprowadzić do niewoli dwóch pretorów, Bellinusa (*Bellinus*) i Sekstiliusa (*Sextilius*). Dla okupu pojмали też Antonię, córkę Marka Antoniusza ‘Mówcy’⁴³, a w 67 roku, w czasie podróży po Morzu Egejskim, ten sam los spotkał Publiusza Klodiusza (*Publius Clodius Pulcher*)⁴⁴. Celem aktywności piratów były wciąż wille nadmorskie oraz baseny portowe wspomnianych miast Italii. Piraci po wpłynięciu do portów potrafili także atakować okręty należące do rzymskiej floty, co miało miejsce choćby w Caieta (w obecności pretora) i w Ostii (w obecności konsula). Stałym celem ich łupieżczej działalności, wspominanym już kilkakrotnie, były statki przewożące zboże z Sardynii, Sycylii i bezpośrednio z Afryki Północnej⁴⁵. Aktywności piratów nie był w stanie ograniczyć Kwintus Metellus (*Quintus Caecilius Metellus Creticus*), który od 69 roku prowadził przeciwko nim regularne działania wojenne

⁴⁰ Powodem przybycia oddziałów Marka Antoniusza Kreteńskiego na Kretę było wspieranie Mitrydatesa VI, króla Pontu, przez piratów mieszkających na tej wyspie. Z kolei przyczyną niepowodzenia całej tej operacji mógł być zbyt mały potencjał militarny sił, jakie wówczas zostały tam wykorzystane po stronie rzymskiej — MRR 2, 111; 2, 117; 2, 123; MARÓTI 1971, 262—263, 265, 271—272.

⁴¹ MRR 2, 126.

⁴² Lata 69—68.

⁴³ Mogła być też córką Marka Antoniusza Kreteńskiego. Por. TANSEY 2010, 657—658.

⁴⁴ MRR 2, 148: „He deserted Lucullus, and became a commander, probably prefect, in the fleet under Marcus [Rex], was captured, and later released, by pirates”.

⁴⁵ Por.: PLUT., *Pomp.* 24, 6; APP., *BC* 2, 23; CASS. DIO 36, 17, 3; MRR 2, 138; 2, 148; ŁOPOSZKO 1994b, 167—171; BRENNAN 2000, 434; WILLIAMSON 2005, 369: „Pirates intercepted grain ships traveling to Rome from Sardinia, Sicily, and North Africa”; MARZANO 2007, 24: „In that year Ostia itself had been attacked by pirates, who destroyed the Roman fleet there and took control of the city for several days”; TANSEY 2010, 657; ALSTON 2015, 61.

na Krecie⁴⁶. Nieskuteczne okazały się próby rozprawienia z piratami z Cylicji, z którymi, oprócz floty, walczyły ponownie rzymskie legiony. Nadzór nad tymi działaniami miał najpierw Lucjusz Lukullus (*Lucius Licinius Lucullus*), a po nim Kwintus Marcjusz Reks (*Quintus Marcius Rex*) (68—67)⁴⁷.

Apogeum ataków pirackich wymierzonych w Rzymian i ich sojuszników nastąpiło po zdobyciu i złupieniu wyspy Delos (69 rok)⁴⁸. Pod koniec 68 roku, co było skutkiem ich łupieżczej aktywności, zamarł handel morski. Akcje przejmowania przez piratów statków próbujących dopłynąć do Italii doprowadziły w końcu do zablokowania transportu zboża przeznaczonego dla mieszkańców Rzymu, przez co ceny mąki i chleba błyskawicznie wzrosły. Pompejusz, będąc naocznym świadkiem tych wydarzeń, postanowił już dłużej nie czekać⁴⁹. Być może jeszcze w styczniu 67 roku, bezpośrednio po wyborze Aulusa Gabiniusza (*Aulus Gabinius*) na urząd trybuna plebejskiego, postanowił wtajemniczyć go w swój plan nowej antypirackiej ofensywy. Przyszły legat Pompejusza miał bowiem doświadczenie, jeśli chodzi o walkę z piratami. Brał udział w operacji antypirackiej, służąc jako kwestor pod rozkazami wspomnianego już Marka Antoniusza 'Mówcy' w Cylicji (lata 102—101). Pompejusz, choć był już senatorem ekwickiego pochodzenia i miał za sobą znaczące sukcesy militarne, musiał jednak zdawać sobie sprawę, że senat może się odnieść nieprzychylnie do pomysłu zorganizowania nowej operacji wojskowej pod jego dowództwem skierowanej przeciwko piratom. Pamiętając o uprawnieniach Marka Antoniusza Kreteńskiego, również chciał otrzymać *imperium infinitum*⁵⁰. Aby skutecznie rozbić flotyllę rozbójników morskich, nie mówiąc już o zniszczeniu ich placówek („gniazd”) na stałym lądzie, zakładał konieczność wykorzystania o wiele większych sił zarówno w operacjach na morzu, jak i na lądzie. Mógł jednak domyślać się negatywnej reakcji optymackich senatorów, dla których nadzwyczajne dowództwo (*imperium*

⁴⁶ Liv., *Per.* 98—99; PLUT., *Pomp.* 29, 2; MRR 2, 131; 2, 139; 2, 145; 2, 176: „Proconsul [...]. Late in May of this year [62 B.C.] he was at last permitted to celebrate his triumph over the Cretan pirates”.

⁴⁷ MRR 2, 137; 2, 139; 2, 143: „[M. Acilius Glabrio] under a law of Gabinius received command of Bithynia and Pontus”; 2, 146: „[Q. Marcius Rex] Proconsul in Cilicia with three legions”; BRUNT 1971, 455; Vervaet 2011, 276—277, przyp. 38, 279.

⁴⁸ Był to już drugi atak piratów na tę wyspę — ORMEROD 1924, 232: „the year 69 seems to have been an especially bad one in the Greek archipelago. In addition to the long list of towns and temples which were sacked at various times, to that year can be assigned the overrunning of Aegina, and the second sack of Delos by the pirate Athenodorus”.

⁴⁹ Por.: Cass. Dio 36, 22, 1—3; 23, 1—3; Tarwacka 2006, 43; De Souza 2008, 196—197; Roselaar 2012, 150—151.

⁵⁰ Por. Maróti 1971, 259: „Velleius Paterculus is the only antique author in whose opinion both Pompeius' «imperium» of the year 67 B.C. and that of Antonius were of the same character and extent”.

extraordinarium) — o które miał zamiar wystąpić — byłoby niczym innym jak tylko zakamuflowaną próbą jeszcze większego wzmocnienia własnej pozycji i wpływów w państwie⁵¹.

Dlatego Pompejusz, chcąc uniknąć sprzeciwu ze strony senatu, postanowił, z pomocą Aulusa Gabinusza, zwrócić się bezpośrednio do zgromadzenia plebejskiego (*concilium plebis*). Właśnie na jego forum doszło najpierw do przegłosowania *lex Gabinia de uno imperatore contra praedones constituendo*⁵². Przyjęcie tej ustawy było równoznaczne z wyrażeniem zgody na ustanowienie funkcji jednego, samodzielnego dowódcy (*unus imperator*), który miał prawo zorganizować i przeprowadzić operację militarną przeciwko piratom. Następnym krokiem Aulusa Gabinusza było zgłoszenie wniosku na forum senatu (początek lutego 67 roku) o wybranie na tegoż samodzielnego wodza kogoś spośród senatorów, którzy już piastowali urząd konsula (*viri consulares*). Senatorowie, po burzliwej dyskusji, nie wyrazili jednak na to zgody. Dlatego Aulus Gabinusz, nie zważając na opór optymatów, jeszcze raz na ponownie zwołanym zgromadzeniu plebejskim, przeprowadził procedurę wyłonienia osoby mającej pokierować planowaną operacją przeciwko piratom. Przewodnicząc *concilium plebis* wskazał Gnejusza Pompejusza, jako kandydata do objęcia funkcji *unus imperator*. Lud poparł wniosek Aulusa Gabinusza. W ten sposób Pompejusz⁵³ otrzymał dowództwo w wojnie z piratami⁵⁴. Z kolei senat, co odnotował Kasjusz Dion, choć niechętnie, zatwierdził te postanowienia⁵⁵.

Podstawą działań Pompejusza była treść *lex Gabinia de uno imperatore contra praedones constituendo*. Podobnie jak siedem lat wcześniej Marek Antoniusz Kreteński (w 74 roku), otrzymał on *imperium* na okres trzech lat. Jego władzy został oddany akwen Morza Śródziemnego wraz z wyspami i pasem wybrzeża, który rozciągał się na około 74—80 km w głąb lądu. Przyznano mu *imperium aequum*, równe władzy namiestników prokonsularnych zarządzających prowincjami, w których miał być wydzielony pas wybrzeża włączony do jego strefy „odpowiedzialności” (*provincia*). Większą władzę (*imperium maius*) Pompejusz

⁵¹ Por.: PLUT., *Pomp.* 25, 1—2; CASS. DIO 36, 23, 4; 36, 24, 4—6; MRR 2, 144; 1, 572; HOLMES 1923, 169; ORMEROD 1924, 234—235; SANFORD 1939, 66; WILLIAMS 1984, 224: „The pirate law initiated by Gabinus later in the spring of 67 clearly indicated Pompeian influence, but an earlier linkage cannot be demonstrated”; KEAVENEY 1998, 132—133; TARWACKA 2006, 45—47.

⁵² LINDERSKI 1966, 112—113; TARWACKA 2006, 45, 48.

⁵³ Jako *privatus cum imperio*.

⁵⁴ Por.: LINDERSKI 1966, 21—22, 42, 119; BRENNAN 2000, 426: „Antonius’ command, despite its ultimate failure, was a clear source for the pirate commission the *privatus* Pompey received in 67 under the tribunician *lex Gabinia*”; TARWACKA 2006, 44—45, 49, 52.

⁵⁵ CASS. DIO 36, 37, 1.

otrzymał w prowincjach popretorskich, gdzie jego pozycja mogła być nadrzędna w stosunku do urzędujących tam namiestników. Jako prokonsulowi przydzielono mu do pomocy legatów rangi senatorskiej (*legati pro praetore*)⁵⁶. Było ich dwudziestu pięciu, z pierwotnie zaplanowanych piętnastu, oraz dwóch kwestorów⁵⁷. Legaci⁵⁸ z upoważnienia Pompejusza dowodzili samodzielnie przyznanymi im oddziałami wojska i flotą⁵⁹.

Akwen Morza Śródziemnego został podzielony na trzynaście sektorów, w których operacje przeciwko piratom mieli prowadzić wspomniani legaci⁶⁰. Pompejusz wydzielił następujące rejony dla rzymskiej floty i oddziałów lądowych. W zachodniej części akwenu Morza Śródziemnego odrębny sektor tworzyły wyspy: Sardynia, Korsyka aż po wybrzeże Ligurii⁶¹. Akcją przeciwko piratom miały być objęte wody wokół Sycylii⁶². Od północy odrębny sektor stanowiła linia wybrzeża wspomnianej już Ligurii oraz Galii⁶³. Idąc w kierunku zachodnim, wydzielony obszar stanowił pas wód oblewających Półwysep Iberyjski aż po Cieśninę Gibraltarską i port Gades⁶⁴. Następnie wyodrębniono pod względem operacyjnym Wyspy Baleary⁶⁵ oraz wybrzeża Italii od strony zachodniej nad Morzem Tyrreńskim⁶⁶, jak i wschodniej nad Morzem Adriatyckim⁶⁷. Legaci Pompejusza mieli też walczyć z piratami na Morzu Jońskim na odcinku od Delos do Sycylii⁶⁸.

⁵⁶ APP., *Mith.* 94, 431; BRENNAN 2000, 809, przyp. 336: „twenty-five of senatorial rank”.

⁵⁷ POR.: VELL. PAT 2, 31, 2—4; PLUT., *Pomp.* 25, 1—3; 26, 2; APP., *Mith.* 94, 428; 94, 431; CASS. DIO 36, 36a (Xiphil. P.4,2—11 Dind); 36, 37, 1; ORMEROD 1924, 234: „Pompeius was given proconsular power for three years over the whole Mediterranean, his authority to run concurrently with that of existing governors for a distance of fifty miles inland from the coast”; MRR 2, 146; BRENNAN 2000, 426: „But the Gabinian law went much further. It guaranteed Pompey consular *imperium* for three years. In addition, it entitled Pompey not just to appoint a large number of legates, but also to delegate each of them praetorian *imperium*”; CRAWFORD 2004, 214—215; TARWACKA 2006, 43—44; 50—51.

⁵⁸ POR. BRENNAN 2000, 426: „Some of these subordinates were quite senior. Among the thirteen reliably transmitted names, we find two *consulares* and three or four known *praetorii*. Pompey set up those legates with both land and sea forces in independent quasi *provinciae*, where they were to stay put”.

⁵⁹ POR. SMITH 1958, 24, przyp. 9.

⁶⁰ PLUT., *Pomp.* 26, 3; APP. *Mith.* 94, 432.

⁶¹ Tu dowodził Publiusz Atyliusz (*P. Atilius*) — MRR 2, 148.

⁶² Aulus Plotius Varus (*A. Plotius Varus*) — ibidem, 149; PRAG 2007, 307—308.

⁶³ Marek Pomponiusz (*M. Pomponius*) — MRR 2, 149.

⁶⁴ Tyberiusz Klaudiusz Neron (*Ti. Claudius Nero*) — ibidem, 148.

⁶⁵ Aulus Manlius Torkwatus (*A. Manlius Torquatus*) — ibidem, 149.

⁶⁶ Lucjusz Gelliusz Publikola (*L. Gellius Publicola*) — ibidem, 148.

⁶⁷ Gnejusz Korneliusz Klodianus (*Cn. Cornelis Lentulus Clodianus*) — ibidem; *Pompei iuvenes* (i.e. the sons of Pompey) — ibidem, 149.

⁶⁸ Marek Terencjusz Warron (*M. Terentius Varro*) — ibidem; PRAG 2007, 308.

Także u wybrzeży Grecji i Macedonii⁶⁹, w rejonie Bosforu⁷⁰, Morza Marmara (Propontus)⁷¹, na wodach Morza Egejskiego w pasie od Cieśniny Dardanele (Hellespont) aż po Rodos⁷² oraz wzdłuż wybrzeży Azji⁷³. Szczególnie na odcinku Licji i dalej w kierunku wschodnio-południowym na wodach Morza Śródziemnego, bezpośrednio u brzegów Fenicji⁷⁴. Rzymska flota miała też operować na wodach oblewających wybrzeża Egiptu, Cyrenajki i Libii⁷⁵. Pompejusz wraz z Lucjuszem Oktawiuszem (*Lucius Octavius*)⁷⁶ miał czuwać nad wszystkimi wymienionymi sektorami. Jest wielce prawdopodobne, że radą mogli mu służyć zaufani doradcy wchodzący zapewne w skład jego sztabu (*consilium*)⁷⁷. Plan ofensywy przeciwko piratom Pompejusz przygotował dzięki konsultacjom nie tylko ze wspomnianym już Aulusem Gabinuszem, ale także z Posejdoniosem z Apamei (Poseidonius), słynnym filozofem, który był jego przyjacielem. Ogólny zarys całej antypirackiej operacji musiał mieć przygotowany odpowiednio wcześniej przed rozpoczęciem właściwych działań⁷⁸.

Zamiarem Pompejusza i jego legatów było zniszczenie piratów nie tylko w czasie walk na morzu, ale zlokalizowanie ich baz („gniazd”) ukrytych na lądzie stałym. Rzymianie zablokowali cieśniny Gibraltar i Bosfor, aby pozbawić ich drogi ucieczki z Morza Śródziemnego na Ocean Atlantycki i Morze Czarne. Pompejusz nie chciał dopuścić do połączenia się poszczególnych flotylli pirackich⁷⁹.

Do przeprowadzenia antypirackiej ofensywy Pompejuszowi przyznano prawo zorganizowania armii, w której skład miało wejść aż 120 tys. żołnierzy pieszych i 4 tys. jeźdźców. Liczebność floty zaplanowano na 270 okrętów⁸⁰, z których 70 to były jednostki lekkie⁸¹. Sześćdziesiąt „najlepszych okrętów” miało się znaleźć we

⁶⁹ Lucjusz Korneliusz Syzenna (*L. Cornelius Sisenna*) — MRR 2, 148.

⁷⁰ Marek Pupius Piso (*M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus*) — ibidem, 149.

⁷¹ Marek Porcusz Katon ([*M.*] *Porcius Cato*) — ibidem.

⁷² Lucjusz Lolliusz (*L. Lollius*) — ibidem, 148; BRENNAN 2000, 410.

⁷³ Serviliusz Cepiusz ([*Servilius*] *Caepio*) — MRR 2, 149.

⁷⁴ Kwintus Cecyliusz Metellus (*Q. Caecilius Metellus Nepos*) — ibidem, 148; BRENNAN 2000, 410.

⁷⁵ Gnejusz Korneliusz Lentulus Marcellinus (*Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus*, Pat.) — MRR 2, 148.

⁷⁶ BRENNAN 2000, 408: „*legatus* L. Octavius, [...], apparently was not one of the *legati pro praetore* Pompey had received under the Gabinian law”.

⁷⁷ Por. ibidem, 809, przyp. 334.

⁷⁸ STRAB. 11.1.6; ORMEROD 1924, 234—235; BARONOWSKI 2011, 59—60.

⁷⁹ Por. APP., *Mith.* 94, 430; 94, 433.

⁸⁰ Najpopularniejsze wśród okrętów wojennych (*naves longae*) były galery żaglowo-wiosłowe o dwóch (biremis-birema, diera, liburna); trzech (triremis-trieres-triera), czterech (quadremis-quadrireres-quadrirema) i pięciu rzędach wiosł (quinqueremis-quinquireme). Por. STARR 1975, 54; REDDÉ 1986, 53, 102—107 i n.; DUCIN 1995, 53—56 i n.; KOWALSKI 1995, 268—271.

⁸¹ APP., *Mith.* 94, 431. Rzymska flota, według Plutarcha z Cheronei (*Pomp.* 26, 2) miała być liczniejsza i obejmować aż 500 jednostek nawodnych. Jego zdaniem jazdy też było więcej, bo aż 5 tys. Por. ORMEROD 1924, 234, przyp. 2.

flotyli dowodzonej bezpośrednio przez niego⁸². Pompejuszowi przyznano też 6 tys. talentów attyckich na wydatki związane z prowadzeniem działań wojennych. Jego *imperium* obejmowało prawo do rekwirowania — jeśli wymagałyby tego okoliczności — dodatkowych jednostek nawodnych, pieniędzy, żywności i żądania jakiegokolwiek innej pomocy zarówno od namiestników prowincji rzymskich, jak i od sprzymierzeńców Rzymu⁸³. Większość okrętów i statków, które weszły ostatecznie w skład szycowanej floty przysłali Grecy oraz mieszkańcy wyspy Rodos⁸⁴.

Teoretycznie każdy z legatów Pompejusza miał dowodzić⁸⁵ swoim korpusem, w którego skład wchodziły oddziały piechoty — co najmniej jeden legion⁸⁶ — szwadrony jazdy oraz flotylla, na którą składały się zarówno okręty wojenne (*naves longae*), jak i statki transportowe (*naves onerariae*)⁸⁷. Ostatecznie w operacji przeciwko piratom wzięła udział o wiele mniejsza grupa legatów (piętnastu lub jak chce Peter Brunt — czterestu), którzy dowodzili w trzynastu wydzielonych strefach na Morzu Śródziemnym⁸⁸. Niewykluczone, choć jest to tylko przypuszczenie, że wpływ na ograniczenie liczby legatów miała ilość stref operacyjnych, na które Pompejusz postanowił podzielić cały akwen morski i rozciągający się wokół niego pas wybrzeża⁸⁹.

Pierwszym zadaniem, z jakim legaci musieli się szybko uporać, było przeprowadzenie rekrutacji żołnierzy oraz wioślarzy, nie mówiąc już o przygotowaniu samych jednostek nawodnych, bez których nie można by było wyruszyć w morze. Pobór został przeprowadzony w Rzymie, Italii oraz na terenie prowincji rzymskich⁹⁰. Pomimo pewnych przeszkód⁹¹, akcję formowania nowych oddziałów przeprowadzono niezwykle szybko. Niewykluczone, że w ramach wspomnianej

⁸² PLUT., *Pomp.* 26, 3: „ναὺς ἕχων ἐξήκοντα τὰς ἀρίστας”; ORMEROD 1924, 238—239; STARR 1975, 40.

⁸³ APP., *Mith.* 94, 429—430.

⁸⁴ POR.: VARR., *Rust.* 2, pref. 6; FLOR. 1, 41, 6, 9; STARR 1975, 3—4.

⁸⁵ BRENNAN 2000, 809, przyp. 334: „Their *imperium* came personally from Pompey: APP., *Mith.* 94, 432”.

⁸⁶ POR. VELL. PAT 2, 20, 4: „fretus ingenti numero novorum civium, e quorum delectu trecentas amplius cohortes conscripserat ac triginta legionum instar impleverat”.

⁸⁷ POR.: APP., *Mith.* 94, 432; DUCIN 1994, 166—167 i n.; SADDINGTON 2007, 201—204 i n.; CHARLES 2010, 131—139.

⁸⁸ POR.: MRR 2, 148—150, przyp. 15, 151; BRUNT 1971, 456, przyp. 10.

⁸⁹ POR. ibidem, 456—457.

⁹⁰ PLUT., *Pomp.* 27, 1; CASS. DIO 36, 37. POR. BRUNT 1971, 436, 456.

⁹¹ Głośno było szczególnie o Gajuszu Kalpurniuszu Pizonie (C. *Calpurnius Piso*), namiestniku Galii Narbońskiej, który zabronił podoficerom Pompejusza przeprowadzić rekrutację żołnierzy na terenie jego prowincji. W Rzymie, będąc jeszcze konsulem (cos. 67), miał wg relacji Plutarcha z Cheroni, wydać rozkaz o rozpędzaniu wioślarzy, którzy chcieli wziąć udział w antypirackiej ofensywie — PLUT., *Pomp.* 27, 1; CASS. DIO 36, 37, 2; MRR 2, 142—143.

liczby 120 tys. pieszych żołnierzy mogli się też znaleźć wioślarze i marynarze⁹², a Pompejuszowi, co sugeruje Philip de Souza, być może nie udało się wykorzystać wszystkich zasobów, jakie gwarantowała mu *lex Gabinia de piratis persequendi*⁹³. W ramach legionów żołnierze byli rozdzielani między drużyny (*contubernia*), centurie, manipuły i kohorty⁹⁴. Marek Cyceron sugerował, że Pompejusz starał się promować na stanowisko centurionów osoby, które miały zasługi i doświadczenie wojskowe, nie oczekując od kandydatów na to stanowisko gratyfikacji pieniężnych⁹⁵. Jednym z oficerów, biorących udział w walkach z piratami był Lucjusz Septymiusz (*Lucius Septimius*). Był on trybunem wojskowym. W czasie omawianej operacji antypirackiej dowodził zapewne centurią (*ordo*). Pompejusz go znał, być może ze względu na dobrą służbę⁹⁶. Obsadę jednostek nawodnych mogli stanowić wyzwolenicy, wśród których byli też zapewne dawni niewolnicy samego Pompejusza. Taki bowiem status mieli prawdopodobnie Gnejusz Pompejusz Menes (*Cnaeus Pompeius Menes*) — Menodorus i Gnejusz Pompejusz Menekrates (*Cnaeus Pompeius Menecrates*), dowódcy floty (*praefecti classium*) Sekstusa Pompejusza (*Sextus Pompeius*)⁹⁷.

Oddziały i flota, z którymi Pompejusz chciał wyruszyć przeciwko piratom, były gotowe już pod koniec zimy 67 roku. Ta „wielka wojna”, jak podkreślał Marek Cy-

⁹² STARR 1975, 59; BRUNT 1971, 457. Podana przez Appiana z Aleksandrii liczba 120 tys. pieszych żołnierzy sugeruje, że całość sił ekspedycyjnych Pompejusza mogła obejmować co najmniej dwadzieścia (ORMEROD 1924, 234 [twenty legions]) — czy nawet dwadzieścia cztery legiony, z których każdy liczył po około 5 tys. ludzi. Teoretycznie wystawienie tak potężnej nowej armii w 67 roku — i to tylko z samych Rzymian — było możliwe. Według wykazów cenzusowych za lata 70—69, w skład społeczności rzymskiej wchodziło wówczas około 900—910 tys. obywateli. Liczebność pojedynczego legionu, w pierwszej połowie I wieku, mogła się wahać między 4 a 5 tys. żołnierzy. Jeśli pod broń rzeczywiście zostali powołani *milites* należący tylko do czternastu lub piętnastu legionów, to oprócz nich — w sumie 75 tys. *pedites* (15 leg. x 5 tys. = 75 tys.) — resztę stanowiliby wioślarze (ok. 45 tys.). Por. HARMAND 1967, 26—28; BRUNT 1971, 14, 94—95, 431, 444—446, 459, 453, 472, 509, 671, 674—676; ROTH 2011, 118: „Pozwoliło mu ono zgromadzić flotę 270 okrętów oraz armię liczącą 100 tys. żołnierzy, którą podzielił na trzynaście dowództw rozlokowanych w całym basenie Morza Śródziemnego”.

⁹³ DE SOUZA 2008, 201.

⁹⁴ Por. CAES., *Bell. civ.* 2, 28: „legionesque [...] ut paucis mutatis centurionibus idem ordines manipuli constarent”; GELL. 16.4.6: „In legione sunt centuriae sexaginta, manipuli triginta, cohortes decem”; SERV. A. 11, 463: „legio autem habebat decem cohortes, sexaginta centurias”; ROTH 1999, 19; FIELDS 2008, 4—14; ROTH 2011, 31—35, 67—68, 90, 153.

⁹⁵ CIC., *Leg. Man.* 37: „Quem enim imperatorem possumus ullo in numero putare, cuius in exercitu centuriatus veneant atque venierint?”; Por. RADIN 1915, 304—305.

⁹⁶ CAES., *Bell. civ.* 3, 104: „et L. Septimium, tribunum militum [...] quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat”. Por.: GABBA 1976, 34; DE BLOIS 1987, 14—15; KEEPPIE 1984, 150. Dzieciwnaście lat później (28.09.48 roku) wziął udział w zamordowaniu Pompejusza w Egipcie.

⁹⁷ SADDINGTON 2007, 206.

ceron, miała się zacząć już na początku wiosny⁹⁸. Pierwszym jej etapem było przepłynięcie przez flotę Pompejusza z Italii na Sycylię, gdzie jednak dotarł wcześniej, jeszcze pod koniec zimy, w czasie niesprzyjającym żegludze. Z Sycylii wyruszył w stronę wybrzeży Afryki. Potem zmienił kurs na północ i udał się ku Sardynii. Na terenie wspomnianych prowincji zostały rozlokowane oddziały, które Pompejusz przywiózł ze sobą. Żołnierze budowali specjalne, nadbrzeżne garnizony (*praesidia*), aby wzmocnić potencjał obronny danej prowincji. Sardynia, Sycylia i Afryka dostarczały bowiem zboża bezpośrednio do Italii i Rzymu⁹⁹. Okręty wojenne konwojowały statki płynące w stronę Półwyspu Apenińskiego. Pod Utyką w Afryce, o czym wspomina Gajusz Juliusz Cezar, jeszcze w 49 roku wyciągniętych na brzeg było dziesięć okrętów, które wybudowano w 67 roku na potrzeby kampanii przeciwko piratom. Interesujące, że po dokonaniu niezbędnych napraw jednostki te okazały się zdadne do dalszej służby i zostały wykorzystane w toczącej się wówczas wojnie domowej¹⁰⁰.

Po zabezpieczeniu Sardynii, Sycylii i Afryki, Pompejusz udał się z powrotem do Italii, skąd potem popłynął ku wybrzeżom Galii i w stronę Półwyspu Iberyjskiego. Tam również nadzorował budowę garnizonów, a szukając piratów, uczestniczył w patrolowaniu wód przybrzeżnych¹⁰¹. Działania o takim samym charakterze prowadzili jego legaci w podległych im strefach Morza Śródziemnego. Na przykład, Marek Terencjusz Warron (*Marcus Terentius Varro*), który dowodził okrętami przysłanymi przez Greków, patrolował szlak wodny prowadzący od wyspy Delos na Sycylię¹⁰². Jego flotylla musiała też operować u wybrzeży Epiru.

Taktyka walki, jaką Pompejusz i jego legaci zastosowali wobec piratów, okazała się niezwykle skuteczna. Rzymianie i ich sojusznicy tropili rozbójników morskich szukając ich okrętów na morzu, a ich stałych siedzib („gniazd”) w pasie wybrzeży. Tylko nielicznym piratom udało się wyrwać z rzymskiej obławy i dotrzeć do Cylicji w Azji Mniejszej. Pierwszy etap antypirackiej ofensywy prowadzonej w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego, zakończył się już po czterdziestu dniach¹⁰³. Pompejusz, idąc niejako za ciosem, postanowił bez jakiegokolwiek zwłoki kontynuować operację, dlatego wskazał port w Brundyzjum nad Adriatykiem,

⁹⁸ CIC., *Leg. Man.* 35: „Ita tantum bellum [...] Cn. Pompeius extrema hieme apparavit”; ORMEROD 1924, 235.

⁹⁹ CIC., *Leg. Man.* 34.

¹⁰⁰ CAES., *Bell. civ.* 2, 23: „cum X longis navibus [...] quas naves Uticae ex praedonum bello subductas”.

¹⁰¹ CIC., *Leg. Man.* 35: „praesidiis ac navibus confirmata”.

¹⁰² VARR., *Rust.* 2, pref. 6: „tum cum piratico bello inter Delum et Siciliam Graeciae classibus praeessem”; PLIN., *Nat. hist.* 3, 101: „M. Varro, cum classibus Pompei piratico bello praeesset”.

¹⁰³ PLUT., *Pomp.* 26, 7; FLOR. 1, 41, 6, 11: „Sic per omnis aequoris portus, sinus, latebras, recessus, promunturia, freta, paeninsulas quidquid piratarum fuit quadam indagine inclusum et oppressum est”; APP., *Mith.* 95, 438; ORMEROD 1924, 239.

jako miejsce koncentracji floty i oddziałów lądowych, które miały udać się na Wschód. Właśnie tam, po kilkudniowym pobycie w Rzymie i w Italii, Pompejusz wsiadł na okręt wyruszając na czele floty w stronę pirackiej Cylicji (Cilicia Aspera—Secunda). Po opłynięciu Półwyspu Peloponeskiego i po krótkim postoju w Pireusie i w Atenach, Rzymianie udali się w stronę Rodos. Po drodze dołączały do nich posiłki, które przysłali sojusznicy Rzymu. Flota Pompejusza obrała kurs bezpośrednio na Korakesion (Κορακήσιον—Coracesium)¹⁰⁴, silnie ufortyfikowane nadmorskie pirackie miasto w Cylicji (Cilicia Aspera). W czasie żeglugi na Wschód, do rzymskich okrętów, jak podaje Plutarch z Cheronei, miały również podpływać jednostki piratów. Rozbójnicy morscy, widząc jak potężne rzymskie siły zostały zmobilizowane do zniszczenia pirackich placówek („gniazd”) na południowym wybrzeżu dzisiejszej Turcji, zaczęli samorzutnie składać broń i prosić o darowanie im życia¹⁰⁵. Pompejusz kazał rekwirować ich jednostki nawodne i okazując im swoją łaskawość, polecił brać ich w niewolę. Kiedy flota rzymska zbliżyła się do Korakesion, wypłynęły jej naprzeciw okręty piratów. Doszło do bitwy morskiej, w której zostali oni pokonani i zmuszeni do odwrotu. Uciekając przed okrętami Pompejusza, wrócili z powrotem do portu w Korakesion. Rzymianie dotarli na brzeg, a miasto od strony morza odcięły blokadą okręty Pompejusza. W tej sytuacji żołnierze rzymskich sił ekspedycyjnych mogli rozpocząć oblężenie¹⁰⁶. Bez walki poddały się im dwa inne pirackie miasta, a mianowicie Kragos (Cragos)¹⁰⁷ i Antikragos (Anticragos)¹⁰⁸. Chociaż wyruszając do Cylicji (Aspera)¹⁰⁹ Pompejusz dysponował o wiele mniejszymi siłami¹¹⁰, to i tak okazały się one w pełni wystarczające, aby przeciwników osaczyć i pokonać. Twierdza Korakesion, po bardzo krótkim oblężeniu, skapitulowała. Jej obrońcy złożyli broń prosząc Pompejusza o łaskę. Walczyć z nim nie chcieli także piraci z kilku nieznanych z nazwy wysp. W ten sposób Cylicja znalazła się pod kontrolą

¹⁰⁴ Ta twierdza piratów cylicyjskich znajdowała się na półwyspie u podnóża dzisiejszej Alanyi w południowej Turcji.

¹⁰⁵ Henry ORMEROD (1924, 239) zasugerował, że jeszcze przed przybyciem Pompejusza na Wschód, w ten sposób mogło się poddać wielu piratów.

¹⁰⁶ PLUT., *Pomp.* 27, 1—3; 28, 1; FLOR. 1, 41, 6, 12—13; ORMEROD 1924, 239—240; DE SOUZA 2008, 170.

¹⁰⁷ Późniejsza Antiochia ad Cragum.

¹⁰⁸ APP., *Mith.* 96, 441; ORMEROD 1924, 240.

¹⁰⁹ Tak zwana Cicilia Camperstirs (Prima) była już prawdopodobnie rzymską prowincją — HOUWINK TEN CATE 1961, 34.

¹¹⁰ Być może było to tylko osiem legionów łącznie liczących około 30 tys. żołnierzy (jeden legion w sile około 4 tys.). W skład floty mogło z kolei wchodzić około 100 okrętów i statków transportowych. Por.: BRUNT 1971, 457, 460; DE SOUZA 2008, 204—205.

rzymską¹¹¹. Antypiracka ofensywa Pompejusza we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego zakończyła się w czterdziestym dziewiątym dniu od chwili wypłynięcia Rzymian z portu w Brundyzjum¹¹².

* * *

Gnejusz Pompejusz, jak podsumował Marek Cynceron, przygotował kampanię przeciwko piratom już pod koniec zimy w 67 roku. Ofensywę rozpoczął na początku wiosny, a całą kampanię zakończył w połowie lata¹¹³. Zwycięstwo nad piratami było niczym innym, jak tylko „zamknięciem” długotrwałych i ciężkich zmagania Rzymian z nimi na morzu. Sukces Pompejusza, co podkreślał Marek Cynceron, kończył wcześniejsze, niechlubne z punktu widzenia samych potomków Romulusa, pasmo nieskutecznych, antypirackich działań. Przed ofensywą z 67 roku Rzymianie nie byli w stanie skutecznie obronić przed piratami nie tylko swoich sprzymierzeńców, ale i samych siebie¹¹⁴. Mowa Marka Cyncerona, dotycząca naczelnego dowództwa Pompejusza¹¹⁵, mimo widocznej w niej typowej retoryki — tak charakterystycznej dla mów politycznych — wskazuje główną przyczynę zwycięstwa nad piratami. Tajemnicą sukcesu Pompejusza w tej „wielkiej wojnie”, którą udało mu się zakończyć po 89 dniach — tj. w niecałe trzy miesiące zamiast jak to pierwotnie zaplanowano w ciągu trzech lat — była oczywiście niezwykła szybkość w prowadzeniu działań militarnych¹¹⁶. Jeszcze bowiem przed rozpoczęciem sezonu żeglugi (początek marca — od 10)¹¹⁷, wypłynął on z Italii, aby przed atakami piratów zabezpieczyć prowincje (Afryka, Sycylia, Sardynia), z których było sprowadzane zboże do Italii i Rzymu. Z początkiem wiosny (od drugiej połowy lutego) były mobilizowane siły ekspedycyjne, które

¹¹¹ Cic., *Leg. Man.* 35; *Pomp.* 28.1; HOUWINK TEN CATE 1961, 34: „It was only during the successful campaign of Cn. Pompeius Magnus against the pirates that Cicilia Aspera was placed under Roman rule, at least formally. It appears that Cicilia Camperstirs was possibly made a Roman province before that time, under L. Licinius Lucullus, though the formal annexation was not carried out until the office of Pompeius”.

¹¹² Cic., *Leg. Man.* 35.

¹¹³ Ibidem: „Ita tantum bellum [...] Cn. Pompeius extrema hieme apparavit, ineunte vere susceptit, media aestate confecit”; ORMEROD 1924, 235.

¹¹⁴ Cic., *Leg. Man.* 31—33.

¹¹⁵ *De imperio Cn. Pompeio = Pro lege Manilia.*

¹¹⁶ Cic., *Leg. Man.* 34: „Quis enim umquam aut obeundi negoti aut consequendi quaestus studio tam brevi tempore tot loca adire, tantos cursus conficere potuit, quam celeriter Cn. Pompeio duce tanti belli impetus navigavit?”.

¹¹⁷ Por.: VEGET. 4, 39; KAMIENIK 1973, 112—113; JUNDZIŁ 1991, 16—17; DUCIN 1997, 61—62 i n.; ROTH 2011, 75.

wyruszyły następnie do walki z piratami w trzynastu sektorach wydzielonych w obrębie Morza Śródziemnego. Kampania w zachodniej części basenu tegoż akwenu zakończyła się już po czterdziestu dniach (marzec—początki kwietnia?). Kilka dni później została przygotowana flota i oddziały lądowe, na czele których Pompejusz wyruszył z Brundyzjum (kwiecień—początki maja?) na Wschód. Po drodze morska, przeprowadzone w Cylicji operacje militarne i wreszcie kapitulacja piratów, to wszystko złożyło się na trwającą 49 dni kampanię. Już w połowie lata (*media aestate*), czyli w czerwcu(?) 67 roku ofensywa Pompejusza przeciwko piratom dobiegła końca¹¹⁸.

Ten sukces nie był jednak pochodną wyłącznie samej strategii, szybkości przeprowadzanych operacji czy mobilności wykorzystanych w walce wojsk. Wpływ na to błyskotliwe zwycięstwo miała także łagodność (*clementia*), z jaką Pompejusz traktował piratów i ich rodziny, kiedy zdecydowali się złożyć przed nim broń. To niemalże „humanitarne” podejście stawiało go w zdecydowanie korzystniejszym świetle, niż choćby Kwintusa Metellusa (*Quintus Caecilius Metellus Creticus*), który walczył w tym samym czasie z piratami na Krecie. Ten bowiem nie obchodził się z nimi w sposób łagodny. Nie uznając piratów za legalnych wrogów państwa rzymskiego, pozwalał swoim żołnierzom mordować ich i grabić bez najmniejszych skrupułów. Brutalność w postępowaniu Kwintusa Metellusa skłoniła Kreteńczyków do wysłania poselstwa do Pamfilii, gdzie mieli oni prosić Pompejusza, aby i od nich zechciał przyjąć kapitulację¹¹⁹. Jednak Kwintusowi Metellusowi — mimo nieudanej próby ingerencji ze strony Pompejusza — udało się w końcu pokonać piratów na Krecie¹²⁰, ale wspomniana brutalność i okrucieństwo mogły ostatecznie przyspieszyć pompejańską akcję spacyfikowania Cylicji. Miejscowi piraci, słysząc o tym, co się działo na Krecie, stosunkowo szybko zaczęli składać broń. Postępując w ten sposób liczyli na to, że Pompejusz okaże im łaskę i zachowa ich przy życiu. Piraci z Cylicji musieli też szybko się zorientować, że nie mieli zbyt dużych szans, aby sprostać rzymskim siłom ekspedycyjnym i że dalszy opór z ich strony był po prostu bezcelowy.

Choć cała antypiracka operacja miała trwać, o czym już wspomniano, tylko niespełna trzy miesiące, to w żadnym wypadku, jak się miało okazać, nie była to kampania bezkrwawa. W walkach na morzu i lądzie zginąć miało 10 tys. piratów, a 20 tys. trafiło do rzymskiej niewoli. Oddziały Pompejusza miały zająć 120 miast i ufortyfikowanych placówek („gniazd” pirackich). W nich odnaleziono jeńców,

¹¹⁸ Cic., *Leg. Man.* 35: „ipse autem ut Brundisio profectus est, undequinquagesimo die totam ad imperium populi Romani Ciliciam adiunxit”.

¹¹⁹ Ibidem 35; 46.

¹²⁰ ORMEROD 1924, 241; DE SOUZA 2008, 212.

trzymanych dla okupu. Rzymianie przejęli też pirackie magazyny pełne zrabowanych skarbów i towarów, zapasy drewna do budowy okrętów oraz zbrojownie. Zdobyto 400 okrętów, a 1300 jednostek nawodnych zostało spalonych przez Rzymian. Zniszczeniu uległy też pirackie „stocznie”¹²¹.

Wziętych do niewoli rozbójników morskich Pompejusz kazał osiedlić w samej Cylicji. To oni wybudowali Pompeiopolis (dawne miasto Soloi). Grupy piratów trafiły też do Epifanii (Epiphania, Ἐπιφάνειαν), Mallus (Mallos, Μαλλός), Adana (Ἄδανα) oraz Dyme (Δύμη) w Achai¹²².

Pompejusz został patronem Pompeiopolis oraz miasta Side, które także było ulokowane na południowym wybrzeżu dzisiejszej Turcji¹²³. Mieszkańcy tego ostatniego ośrodka, przed inwazją rzymską z 67 roku, aktywnie mieli współdziałać z piratami¹²⁴. Dlatego zaliczenie do grona klientów (*clientela*) Pompejusza stało się dla tych społeczności ze wszech miar pożądane. Tym bardziej, że musieli oni nie tylko zapewnić sobie bezpieczeństwo, ale i odnaleźć się w nowej niejako rzeczywistości, co było następstwem włączenia ich miast w skład państwa rzymskiego¹²⁵.

Z kolei inskrypcja, którą Pompejuszowi wystawili mieszkańcy Ilium w Troadzie (był patronem także i tego miasta) — zapewne już po jego zwycięstwach nad piratami, Mitrydatesem VI i Tigranem — wprost wyrażała wdzięczność za uwolnienie od „pirackiego niebezpieczeństwa” oraz za to, że zaprowadził pokój na lądzie i morzu. Pompejusz został również patronem związku (κοινὸν) Jonów, którzy mieszkali w Azji Mniejszej. To z ich inicjatywy wystawiono mu pomnik z inskrypcją w Kolofonie (Χολοπην). Nie była to jednak przypadkowa lokalizacja. Wspomniany Kolofon wraz z Knidos i Samnium — o czym pisał Marek Ciceron — został zdobyty i zniszczony przez piratów¹²⁶.

Pompejusz, po spacyfikowaniu Cylicji, pozostał tam mając przy sobie tylko jeden legion. Okres zimy z 67 na 66 rok spędził podróżując po Azji. Kiedy otrzymał dowództwo w wojnie przeciwko Mitrydatesowi VI, królowi Pontu, chętnie powrócił do stosowania łagodności (*clementia*), która okazała się tak skuteczna

¹²¹ APP., *Mith.* 96, 443; 445; ŁOPOSZKO 1994b, 182—183; AVIDOV 1997, 16—17.

¹²² STRAB. 14, 5, 8; PLUT., *Pomp.* 28, 3—4; APP., *Mith.* 96, 444; CASS. DIO 36, 37, 5—6; POM-
PONIUS MELA 13, 71; ORMEROD 1924, 241; DE SOUZA 2008, 211—212.

¹²³ EILERS 2002, 29, C146, C149, 261—263.

¹²⁴ STRAB. 14, 3, 2.

¹²⁵ Patronami stali się też legaci Pompejusza — Gnejusz Korneliusz Lentulus (Cn. *Cornelius Lentulus Marcellinus* [cos. 56]): Cyreny i Marek Pupius Piso (M. *Pupius Piso Frugi* [cos. 61]): Miletu i Samos — EILERS 2002, 29, 146, C54, C96, C162, 218—219, 236—237, 267.

¹²⁶ AE 1990, 940, Asia, Ilium (Dümrek); Cíc., *Leg. Man.* 33: „Cnidum aut Colophonem aut Samum, nobilissimas urbis, innumerabilisque alias captas esse commemorem”; EILERS 2002, C66, C92, 223, 235. Pompejusz był też patronem Miletu — IDEM 2002, C95, 236.

w pokonaniu piratów. Prawo do odbycia trzeciego triumfu (29 września 61 roku), które przyznał mu senat, było ukoronowaniem wszystkich jego zwycięstw, które odniósł w ciągu ostatnich pięciu lat¹²⁷.

¹²⁷ Pompejusz cenił sobie swój sukces nad piratami. Por. PLIN., *Nat. hist.* 7, 97—98: „Cn. Pompeius Magnus imperator bello XXX annorum confecto fusis fugatis occisis in deditionem acceptis hominum centiens viciens semel LXXXIII depressis aut captis navibus DCCCXLVI oppidis castellis MDXXXVIII in fidem receptis terris a maeotis ad Rubrum mare subactis votum merito Minervae. Hoc est brevium eius ab oriente. Triumphi vero, quem duxit a. d. III kalendas octobris, M. Pisone et M. Messala consulibus, praefatio haec fuit: cum oram maritimam praedonibus liberasset et imperium maris Populo Romano restituisset ex Asia Ponto, Armenia, Paphlagonia, Cappadocia, Cilicia, Syria, Scythia, Iudaea, Albanis, Hiberia, insula Creta, Bastarnis et super haec de rege Mithridate atque Tigra-ne triumphavit; 37.13: Ergo tertio triumpho, quem de piratis, Asia, Ponto gentibusque et regibus in septimo volumine operis huius indicatis M. Pisone M. Messala consulibus pride kalend. Octobris natali suo egit”. DART, VERVAET 2011, 276, 276—277; VERVAET 2014, 139, 141—142, 143—144: „At all events, it is important to emphasize that, officially, Pompeius’ triumphed in the first place over a number of formidable Asian kings, and that his victory over piracy was but one component of an extensive triumphal record. It is, moreover, also worth to note that Caesar Octavianus seems to have distanced himself from Pompeius’ example. After his hard-won victory over Sextus Pompeius and his associates, he notoriously contented himself with an ovation ex Sicilia on account of what was officially represented as a war against ‘brigands/pirates and slaves’”.

Ireneusz Łuć

Cnaeus Pompeius Krieg mit den Piraten

ZUSAMMENFASSUNG

Der im Jahre 67 v. Chr. davongetragene Sieg über Piraten war nichts anderes als „Abschluss“ des lang anhaltenden und schweren Seekriegs der Römer mit den Piraten.

Der Erfolg von Pompeius endete mit der früheren, schmachvollen Kette von unwirksamen Kriegshandlungen gegen Piraten, als die Römer nicht im Stande waren, nicht nur ihre Verbündeten, sondern auch sich selbst vor den Seeräubern zu verteidigen.

Das Geheimnis des Pompeius’ Erfolgs in dem „großen Krieg“ lag in der Raschheit der geführten militärischen Operationen, weil es ihm gelungen ist, die Kämpfe nach 89 Tagen, d.i. in drei Monaten, statt der früher geplanten drei Jahren abzuschließen.

Der Erfolg folgte aber nicht nur aus der Taktik, der Angriffsgeschwindigkeit oder der Mobilität der Armee selbst. Zu dem großartigen Sieg trug auch bei die Milde (*clementia*) des Pompeius im Umgang mit den Piraten und deren Familien, die sich entschieden haben, vor ihm Waffen niederzulegen. Solcher humanitärer Umgang ließ ihn in einem günstigeren Licht als den in derselben Zeit auf Kreta gegen Seeräuber kämpfenden Quintus Metellus darstellen.

Obwohl die ganze Kampagne gegen Seeräuber, wie schon erwähnt, nur knapp drei Monate dauerte, war sie aber keinesfalls eine unblutige Kampagne. In den Kämpfen auf See und auf Land sollten 10 Tausend Piraten ums Leben gekommen und 20 Tausend in römische Gefangenschaft geraten sein. Pompeius Truppen sollten 120 Städte und wahrhafte Posten („Piratenester“) besetzt haben. Dort wurden die für Lösegeld Gefangenen gefunden. Die Römer übernahmen auch die den Seeräubern gehörenden Lager voll von Schätzen und verschiedenen anderen Waren, Holzvorräte

für Schiffbau und Zeughäuser. Sie eroberten 400 Piratenschiffe und verbrannten 1 300 Wasserfahrzeuge. Zerstört wurden auch Piratenwerften. Die gefangen genommenen Seeräuber ließ Pompeius vor allem in Kilikien ansiedeln.

Pompeius und seine Legaten wurden zu Schirmherren der Städte im Orient, und der Inhalt der erhalten gebliebenen Inschriften äußert ganz offen die ganze Dankbarkeit der Einwohner dort für die Befreiung von Piraten.

Den Winter verbrachte Pompeius in Asien, um im Jahre 66 v. Chr. einen neuen Heerzug zu unternehmen. Während der Kampagne handelte er ebenfalls mit Milde (*clementia*) — wie es sich erwies — genauso wirksam, wie bei der Befriedung von Piraten. Das ihm von Senat eingeräumte Recht auf drittes Triumph war krönender Abschluss aller seiner in dem Zeitraum von fünf letzten Jahren errungenen Siege.

Ireneusz Łuc

The Cn. Pompey's War against the Pirates

SUMMARY

The victory over pirates in the year 67 BC was nothing more than “closing” a long-lasting and arduous war between the Romans and sea pirates.

Pompey's success ended an earlier, inglorious — from the point of view of Romulus' descendants — series of inefficient, anti-pirate operations, during which the Romans were unable to effectively defend not only their allies but also themselves.

The secret of Pompey's success in this “great war” — which he managed to end after 89 days, i.e. in less than three months instead of the originally planned three years — was the unusual speed of military action.

Among the factors that contributed to the brilliant victory were not only the tactics, tempo of conducted attacks or troops' mobility, but also Pompey's forbearance (*clementia*) towards the pirates and their families when they decided to lay down their weapons. Such a humane attitude put him in a far more favourable light than even Quintus Metellus (*Q. Caecilius Metellus Creticus*) who, at the same time, fought with the pirates on the island of Crete.

Although the whole operation against pirates would last, as already mentioned, only less than three months, it was not a bloodless campaign. 10 000 pirates were killed in both land and sea battles, and 20 000 were taken into Roman captivity. Pompey's troops were to take 120 cities and fortified outposts (pirate “nests”). It was there where prisoners held for ransom were found. The Romans assumed control of pirate armories, warehouses full of looted treasures and goods, as well as supplies of wood for shipbuilding. 400 pirate ships were captured and 1300 vessels were burned by the Romans. Pirate shipyards were also destroyed. By Pompey's order, captured sea robbers were mostly settled in Cilicia.

Pompey and his legates became patrons of cities in the East, and the content of the preserved inscriptions directly expresses residents' gratitude for destroying the pirate threat.

After spending the winter in Asia, in 66 BC, Pompey launched a new military campaign during which he also showed forbearance (*clementia*), which proved to be effective in pacifying the pirates. The right to hold a third triumph, which was awarded to Pompey by the Senate, was the pinnacle of all his victories he had achieved within the last five years.

Gn. Pompejusz Wielki a żołnierze

Formy utrzymywania dyscypliny i budowania *esprit de corps*

— Michał Norbert Faszcz —

AKADEMIA HUMANISTYCZNA IM. A. GIEYSZTORA W PUŁTUSKU

Dotychczasowe badania poświęcone relacjom wodzów i żołnierzy w okresie schyłku republiki koncentrują się na politycznym wykorzystywaniu armii, zaś kwestia sprawczości okazywanej przez tych drugich znajduje w nich ledwie marginalne odbicie. Sugestywną, ale dalece niepełną wizję rzekomego zdominowania tych stosunków przez dowódców przedstawili między innymi Walter Schmitthenner¹, Elisabeth H. Erdmann², Heribert Aigner³, Lukas (Luuk) de Blois⁴ i Arthur Keaveney⁵. Mniej jednoznaczną wizję tych relacji w okresie wojen domowych toczonych bezpośrednio po śmierci Cezara (*Caius Iulius Caesar*) zaprezentowała Helga Botermann, wyraźnie akcentując uzależnienie wodzów od postawy wojska⁶. Jakiś czas temu ważny głos w kontekście podmiotowości *militēs* zabrał Stefan G. Chrissanthos, zwracając uwagę na daleko posuniętą „wolność słowa” panującą podczas wieców żołnierskich⁷. Badania nad przyczynami buntów prowadzone przez autora niniejszego artykułu wykazały z kolei, że w I wieku⁸ legionieści częstokroć występowali w charakterze podmiotu, nie zaś przedmiotu oddziaływań wodzów i przekonanie o ich daleko idącym uzależnieniu

¹ SCHMITTHENNER 1960.

² ERDMANN 1972.

³ AIGNER 1974.

⁴ DE BLOIS 1987.

⁵ KEAVENEY 2007.

⁶ BOTERMANN 1968. Wszystkie imiona i nazwiska postaci występujących w treści niniejszego artykułu zostały zapisane w wersji oryginalnej, z wyjątkiem Aleksandra Wielkiego, Augusta, Cezara i Pompejusza.

⁷ CHRISSANTHOS 2004.

⁸ Daty zamieszczone w niniejszym artykule odnoszą się do czasów przed Chrystusem, chyba że wyraźnie zaznaczono inaczej.

od przywódców polityczno-wojskowych nie znajduje uzasadnienia w treści zachowanych przekazów źródłowych⁹. Wymusza to inne spojrzenie na przyczyny sukcesów odnoszonych przez: Caiusa Mariusa, Luciusa Corneliusa Sullę, Cezara czy Gnejsza Pompejusza (*Cnaeus Pompeius*), przywracając zdefiniowanej przez Maxa Webera „władzy charyzmatycznej”¹⁰ realne znaczenie, silnie zaburzone poprzez nadmierną koncentrację historyków na tym modnym niegdyś nurcie badawczym¹¹.

W powszechnym mniemaniu historyków, jedną z głównych przyczyn sukcesów odnoszonych przez rzymskie legiony było ich wyszkolenie i zdyscyplinowanie¹². Tymczasem trudno przypisać legionistom Mariusa, Sulli czy Cezara wysoki poziom zdyscyplinowania, co nie wpłynęło negatywnie na przebieg karier militarnych wspomnianych wodzów. Marius został w 107 roku obrany konsulem między innymi dlatego, że otwarcie krytykował działania Quintusa Caeciliusa Metellusa, uchodzącego za przesadnie surowego względem żołnierzy¹³. Był także znany z prostoty obycia i fraternizowania się z podwładnymi¹⁴. Z kolei Sulla utrzymywał wierność oddziałów poprzez dokonywane na Wschodzie grabieże i ustalenie poborów żołnierskich na bardzo wysokim poziomie, finansowanych ze skarbów tych lokalnych *poleis*, które popełniły błąd i poparły wymierzone przeciwko Rzymowi działania Mithridatesa VI Eupatora¹⁵. O specyficznym podejściu do dyscypliny panującym w armii Cezara wprost pisał Caius Suetonius Tranquillus:

Żołnierza oceniał nie na podstawie jego obyczajów czy przypadkowego losu, lecz wyłącznie wedle jego wartości bojowej i postępował z nim zarówno surowo, jak pobłażliwie. Nigdzie bowiem i nigdy nie hamował jego swawoli, chyba że nieprzyjacieli był w pobliżu¹⁶.

⁹ FASZCZA 2014, 108—229.

¹⁰ WEBER 2002, 181—205.

¹¹ Modelowym przykładem twórczego wykorzystania koncepcji władzy charyzmatycznej jest praca: MORAWIECKI 2014. Autor nadał temu zjawisku wyłącznie takie ramy, które bezpośrednio korespondują z wymową źródeł, unikając częstego w takich przypadkach myślenia życzeniowego.

¹² Przykładowo: DELBRÜCK 1920, 615—616; KROMAYER, VEITH 1928, 281—282; ADCOCK 1940, 16; TOYNBEE 1965, 28; WEBSTER 1998, 13—14.

¹³ SALL., *Bell. Iug.* 73, 7; PLUT., *Mar.* 9, 1. Por. SALL., *Bell. Iug.* 64, 5; 92, 2; DIOD. 35, 38, 2, które to przekazy odnoszą się do znacznie łagodniejszego traktowania żołnierzy przez Mariusa.

¹⁴ Zob.: OOTEGHEM 1964, 86—87, 143—145; CARNEY 1970, 8—18; FLAIG 2013, 21—22, 60; SANTANGELO 2016, 4—9.

¹⁵ PLUT., *Sull.* 25, 2; ZIÓŁKOWSKI 1980, 213—214, 352.

¹⁶ SUET., *Div. Iul.* 67, 1 (przeł. Janina NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA). Wiarygodność przytoczonego passus zanegował Jacques HARMAND (1967, 283—299, 412—415, 423—426), ale zaprezentowane przez niego stanowisko spotkało się z przekonującą ripostą ze strony Adama ZIÓŁKOWSKIEGO (1980, 357).

Ponadto spośród dziesięciu buntów mających miejsce w latach 49—30 aż pięć odnosiło się do legionów Cezara¹⁷. Mając dodatkowo na uwadze liczne zaburzenia polityczne, do których dochodziło w I wieku oraz znaczną labilność postaw wojska dającą się zaobserwować w obliczu dokonujących się przemian, jasne staje się, że skuteczność ówczesnych legionów, której nikt (wobec dokonań całego pokolenia wybitnych wodzów) nie jest w stanie zakwestionować, musiała mieć źródło w czymś innym niż ślepe posłuszeństwo realizowane za pośrednictwem regularnych ćwiczeń i surowej dyscypliny. Szczególnie interesującym przykładem jest w tym kontekście Pompejusz, który nie tylko w toku swojej długoletniej kariery wojskowej nie musiał się mierzyć z buntami i nie podjął próby przeprowadzenia zbrojnego zamachu stanu, ale po 78 roku działał wyłącznie w ramach legalnie nadanych mu uprawnień¹⁸, a nawet doczekał się przydomka *Magnus* (Wielki).

Choć badania dotyczące relacji wewnętrznych panujących w cesarskich legionach rozwijają się z roku na rok¹⁹, to podobne zjawisko nie objęło do tej pory armii republikańskich. Niemniej pojawili się autorzy zwracający uwagę, że przyczyna sukcesów Rzymian tkwiła w spoistości wewnętrznej oddziałów, która z jednej strony przekładała się na kształtowanie *esprit de corps*, a z drugiej zapewniała odpowiedni poziom karności poprzez wzajemną kontrolę poczynań żołnierzy, realizowaną jednak nie za pomocą regulacji dyscyplinarnych (choćby tych, obecnych w prawie zwyczajowym²⁰), ale drogą zabezpieczenia interesów towarzyszy wchodzących w skład tego samego oddziału²¹. Nie jest to myśl nowa, albowiem w drugiej połowie XIX wieku forsował ją płk Charles Ardant du Picq, mający za sobą wieloletnią służbę na różnych kontynentach²². Uderzające jest, że pomimo promowania koncepcji Ch. Ardanta

¹⁷ FASZCZA 2014, 154—229.

¹⁸ Oczywiście należy mieć na uwadze powtarzające się co jakiś czas wpływanie przez Pompejusza na stosunki polityczne panujące w republice rzymskiej, co prowadziło do umocnienia jego pozycji. Niemniej wszystkie powierzone mu po 78 roku funkcje wojskowe miały walor legalności.

¹⁹ Za najważniejsze studia z zakresu historii społecznej cesarskiej armii rzymskiej należy niewątpliwie uznać: WATSON 1982; CAMPBELL 1984; GOLDSWORTHY, HAYNES (eds.) 1999; CAMPBELL 2002; ŁUĆ 2010. Zestawienie to siłą rzeczy nie obejmuje bardzo licznych artykułów i książek, które wywarły nieco mniejszy wpływ na postęp badań, możliwy między innymi dzięki studiom epigraficznym. Osobną kategorię stanowią monografie poświęcone funkcjonowaniu tworzonego przez *auxilia* garnizonu w Vindolandzie, przede wszystkim: BIRLEY 1977, IDEM 2002a, IDEM 2009.

²⁰ W okresie republiki nie istniało bowiem jeszcze *ius militiae*, które wykształciło się w okresie panowania Augusta: MOMMSEN 1899, 30—31, 33; GIUFFRÈ 1974, 35—41; IDEM 1980, 22—25; DE MARTINO 1975, 940; NICOLET 1980, 105—106; VENDRAND-VOYER 1980.

²¹ GOLDSWORTHY 1996, 78, 248—249, 252—256, 283—286; LENDON 2005, 170—171.

²² ARDANT DU PICQ 1880, 1—87. Por. podobne wnioski przedstawione przez: MARSHALL 2000, 22—26, 41—43, 123—137. Zwraca uwagę, że wspomniany punkt widzenia prezentują

du Picqa w zachodniej historiografii, między innymi przez twórcę nurtu zwanego *the face of battle*, czyli Johna Keegana²³, świadomość ta przebija się w środowisku naukowym w bardzo wolnym tempie, być może dlatego, że łatwiej jest poszukiwać rozwiązań systemowych niż badać pragmatykę pełnienia służby wojskowej, wymykającą się prostym schematom. Zaakceptowanie tej obserwacji pomaga udzielić odpowiedzi na pytanie o przyczyny sukcesów odnoszonych przez późnorepublikańskich wodzów, w tym także Pompejusza. Aby właściwie opracować tę kwestię, należy przeanalizować wszelkie formy jego aktywności, które mogły mieć wpływ na umacnianie spoistości podległych mu oddziałów, w połączeniu z umacnianiem ich lojalności.

Niestety, z uwagi na ograniczoną bazę źródłową, którą dysponuje historyk, nie jest możliwe przesledzenie ewolucji działań Pompejusza w tym zakresie. Można jedynie wyrazić przekonanie, że stosowane przez niego metody ewoluowały wraz z upływem czasu, a co za tym idzie: zwiększaniem się jego sławy. Pytaniem otwartym musi również pozostać to, na ile pewne przedsięwzięcia przez niego środki były świadome (w znaczeniu: ukierunkowane na wzmocnienie spoistości oddziałów), a na ile wywoływały pożądany skutek niejako przy okazji realizacji innych celów. Tylko w niektórych przypadkach możemy bowiem mieć pewność co do uprzednich zamysłów, obliczonych na kreację odpowiedniego wizerunku w połączeniu z kształtowaniem pożądanych postaw wśród żołnierzy.

Rozwiązania o charakterze systemowym

Stawiając się w 83 roku w obozie Sulli, Pompejusz dysponował trzema legionami, składającymi się z żołnierzy, których część mogła wcześniej służyć pod rozkazami jego ojca²⁴. Składały się one przede wszystkim z mieszkańców Picenum, co było o tyle zrozumiałe, że ród Pompejuszów dysponował w tym regionie ogromnym majątkiem ziemskim i daleko sięgającymi wpływami²⁵ — większość żołnierzy była więc zapewne klientami *gens Pompeia*. Koresponduje to ze składem *consilium* Cnaeusa Pompeiusa Strabona, w skład którego także wchodził

praktycy, zaś większość koncepcji dyscyplinarnych stojących w sprzeczności z ich obserwacjami jest prezentowanych przez tak zwanych gabinetowych historyków.

²³ KEEGAN 1976.

²⁴ PLUT., *Pomp.* 6, 1—4; 8, 1.

²⁵ Ibidem 6, 1—2; CASS. DIO 30—35, frg. 107.1; GELZER 1949, 29, 35; OOTEGHEM 1954, 40, 52—53; GELZER 1969, 94—95; GREENHALGH 1980, 4, 7, 13—15; SEAGER 2002, 20—21; SYME 2009, 28, 49, 89.

mieszkańcy Picenum²⁶. Jeśli spojrzeć na pochodzenie oficerów promowanych w późniejszych latach przez Pompejusza (na przykład: Titus Labienus, Lucius Afranius, Marcus Petreius)²⁷, to okaże się, że związki z rodzinnym regionem były przez niego utrzymywane przez cały okres aktywności publicznej. Początkowo na spoistość dowodzonych przez niego legionów wpływało więc miejsce przeprowadzenia rekrutacji, co w późniejszych latach — z uwagi na charakter toczonych pod jego dowództwem konfliktów, wymagających zaangażowania znacznie większych sił — było niemożliwe do utrzymania. Znacznie łatwiej było mu natomiast wykorzystać więzi klienckie do obsadzania zaufanymi ludźmi stanowisk oficerskich.

Budowaniu nowej klienteli sprzyjała kwestia nadania ziemi weteranom, gdyż jej skuteczna realizacja zależała od inicjatywy wodza. W przypadku dotrzymania obietnic złożonych podwładnym w 62 roku, co wobec opozycji senackiej dokonało się jednak dopiero w 59 roku²⁸, Pompejusz mógł liczyć na rozszerzenie swoich wpływów wyborczych na byłych żołnierzy. Świadomość tej okoliczności była prawdopodobnie głównym powodem torpedowania jego starań, gdyż niewywiązanie się z owych obietnic musiało negatywnie wpłynąć na wizerunek Pompejusza.

Korzyści wynikające z nadania ziemi weteranom nie ograniczały się wyłącznie do zdobycia dodatkowego poparcia na komicjach i *contiones*. Przykład niektórych weteranów Sulli pokazuje, że nie wszyscy z obdarowanych potrafili dostosować się do nowych warunków, stanowiąc rezerwuar potencjalnych ochotników, łatwych do wykorzystania przez ambitnych polityków — wspomnieć należy, że brali oni udział zarówno w zamachu stanu Marcusa Aemiliusa Lepidusa z lat 78—77²⁹, jak i tak zwanym sprzysiężeniu Luciusa Sergiusza Catiliny z lat 63—62³⁰. O żołnierzach posiadających status *evocati/pro milite*³¹ i występujących w szeregach Pompejusza wspominał także Cezar w kontekście

²⁶ ILS 8888; SUOLAHTI 1955, 138—139; SEAGER 2002, 21. Por. MATTINGLY 1975.

²⁷ OOTEGHEM 1954, 103; SUOLAHTI 1955, 159, 161—162; SEAGER 2002, 33, 47. Szczególnie silnie związki pomiędzy pochodzącym z Cingulum Labienusem a Pompejuszem podkreślał Ronald SYME (1938).

²⁸ LIV., *Per.* 103; Suet., *Div. Iul.* 20, 2—3; PLUT., *Luc.* 42, 6; *Pomp.* 47—48; *Caes.* 14, 3; *Cat. Min.* 32, 3—4; APP., *BC* 2, 10—12; CASS. DIO 38, 1, 4—5.

²⁹ Na temat ówczesnych wydarzeń, w których brali udział weterani Sulli: CIC., *In Cat.* 3, 24; *De leg. agr.* 2, 68—70; 3, 2; SALL., *Hist. frg.* 1, 54—73; 77 M; LIV., *Per.* 90; PLUT., *Sull.* 34, 4—5; *Pomp.* 15, 1—16, 2; APP., *BC* 1, 105—107; FLOR. 2, 11, 1—6; GRAN. LIC. *frg.* 43—45 F; CASS. DIO 44, 28, 2; 47, 4; IUL. EXUP. 6; EUTROP. 6, 5; OROS. 5, 22, 16.

³⁰ Na temat ówczesnych wydarzeń z ich udziałem: CIC. *In Cat.* 2, 6; 2, 9; 2, 14; 2, 20; *Pro Mur.* 49; *Pro Sest.* 12; SALL., *Cat.* 16, 4; 27—28; 59—61; PLUT., *Cic.* 14, 2; GRAN. LIC. *frg.* 40 F; APP., *BC* 2, 2, 7; FLOR. 2, 6, 11; CASS. DIO 37 30, 4—5.

³¹ Zob. wyjaśnienie obu terminów przez: LINDERSKI 1984.

stoczonej w 48 roku bitwy pod Pharsalos³². Do pewnego stopnia weterani mogli zasiląć armie dowodzone przez Pompejusza także przed 48 rokiem, wpływając dodatnio na spójność wewnętrzną tworzących je oddziałów, na co jednoznacznie wskazuje poniższy cytat:

Resztę oddziałów rozmieścił [Pompejusz — M.N.F.] między środkiem szyku a jego skrzydłami i uzupełnił do liczby stu dziesięciu kohort. Było to czterdzieści pięć tysięcy ludzi prócz około dwu tysięcy weteranów spośród uprzywilejowanych żołnierzy z jego dawnych wojsk, którzy do niego ściągali [...] ³³.

Nie można też zapominać, że charakter przysięgi wojskowej (*sacramentum*) składanej przez obywateli w momencie objęcia ich *dilectus* miał charakter personalny, a zatem z formalnego punktu widzenia żołnierz był obowiązany okazywać posłuszeństwo wyłącznie aktualnemu wodzowi³⁴. W kontekście późnej republiki miało to bardzo istotne znaczenie, ponieważ pojawienie się na arenie politycznej wielu ambitnych dowódców występujących częstokroć przeciwko państwu dawało im skuteczny instrument do egzekwowania lojalności podległych im żołnierzy w wątpliwych z punktu widzenia legalności przedsięwzięciach. Nic dziwnego zatem, że A. Keaveney silnie zaakcentował znaczenie *sacramentum* dla budowania poczucia więzi pomiędzy wodzami a żołnierzami³⁵. Prowadziło to do wytworzenia sytuacji, w której *de facto* istniała nie tyle „armia rzymska”, lecz „armia Sulli”, czy „armia Cezara”, co z jednej strony stanowi dla historyka niezwykle interesujący obszar badawczy, rzadko spotykany w innych okresach, ale jednocześnie odgrywało ważną rolę w procesie restytucji monarchii pod postacią cesarstwa. Interesujące, że model ten nie został zniesiony, ale poprzez zmonopolizowanie naczelných uprawnień dowódczych w ręku *princepsa* służył podtrzymywaniu władzy cesarskiej i od tego czasu żołnierze ślubowali wierność monarsze³⁶. Armie pompejańskie działały na podstawie tych samych zasad, to też formalnie były zobowiązane do zachowania wierności Pompejuszowi, a nie abstrakcyjnie pojętemu państwu. Nie sposób przecenić znaczenia tego faktu w analizowaniu procesu budowy *esprit de corps*.

Kolejnym elementem rzutującym w istotny sposób na relacje wewnętrzne panujące w oddziałach podległych Pompejuszowi, zaś w szerszym ujęciu

³² CAES., *Bell. civ.* 3, 88, 3—4. O wcieleniu weteranów do armii pompejańskiej Cezar wspominał również: *ibidem* 3, 4, 1—2.

³³ *Ibidem* 3, 88, 3—4 (przeł. Eugeniusz KONIK).

³⁴ SMITH 1958, 31; HARMAND 1967, 299; WATSON 1982, 44; RÜPKE 1990, 78; KEAVENEY 2007, 71; PHANG 2008, 119—120; FLAIG 2013, 23.

³⁵ KEAVENEY 2007, 71—77.

³⁶ PREMERSTEIN 1937, 22—24; CAMPBELL 1984, 19—32.

wszystkim późnorepublikańskim wodzom, był podział łupów i wysokość przyznawanych nagród.

Zgodnie z tradycją, łupy zdobyte w trakcie kampanii wojennej były dzielone pomiędzy trzy podmioty: wodza, żołnierzy i państwo³⁷. W przypadku zdobycia miasta szturmem i zaistnienia *direptio*, pozwalano żołnierzom przez pewien czas na nieograniczoną grabież, nieobejmującą jednakże niewolników³⁸. Zdarzało się, że wodzowie pozbawiali swoich podwładnych spodziewanych zysków, jak na przykład Lucius Licinius Lucullus, który w zamian za oszczędzanie miast greckich na Wschodzie przyjmował wysokie łupówki, wywołując tym daleko idące niezadowolenie wojska, słusznie uważającego, iż bogaci się jego kosztem³⁹. Pompejusz nie zapominał o odpowiednim nagrodzeniu żołnierzy, zaś wartość przyznanych im łupów była szczególnie wysoka po zakończeniu w 62 roku kampanii azjatyckiej⁴⁰. W sposób bezprecedensowy docenił wówczas przedstawiciele korpusu centurionów, których pobory plasowały się tradycyjnie w stosunku 2:1 wobec *stipendium* i nagród legionistów⁴¹, zaś w tym przypadku osiągnęły wysokość 20:1⁴². Jednoznacznie pokazuje to, że Pompejusz prowadził działania zmierzające do wzmocnienia pozycji centurionów, co miało bezpośrednie przełożenie na morale oddziałów, gdyż był to wówczas najwyższy stopień możliwy do osiągnięcia przez żołnierzy pochodzących z poboru⁴³. Takie działania skutkują zazwyczaj wzmacnianiem pozytywnej rywalizacji panującej pomiędzy żołnierzami, której uwieńczeniem może być nie tylko awans, ale również wysoki status materialny po objęciu ich demobilizacją.

Intratność pełnienia służby wojskowej jest czynnikiem nie do przecenienia podczas rozpatrywania procesu umacniania lojalności wojska względem wodza. Motywacja ekonomiczna odgrywała szczególnie dużą rolę w okresie republiki, nie wyłączając jej schyłkowego okresu⁴⁴. Fama zwycięskiego wodza musiała łączyć się z odpowiednimi gratyfikacjami przyznawanymi żołnierzom, co dodatnio

³⁷ Ziółkowski 1980, 5—6.

³⁸ Ibidem, 30—34, 44—62; idem 1988, 88—113; Ziółkowski 1993, 70—90.

³⁹ Zob. analizę przyczyn wybuchu buntów w armii Lucullusa, mających miejsce w 69 i 67 roku: FASZCZA 2014, 137—148.

⁴⁰ PLUT., *Pomp.* 33, 5; APP., *Mithr.* 104, 490.

⁴¹ POLYB. 6, 39, 12—13; LIV. 33, 23, 7; 34, 46, 2; 34, 52, 4; 36, 40, 12; 37, 59, 3; 39, 5, 14; 39, 7, 1; 40, 34, 2; 40, 43, 5; 40, 59, 2; 41, 7, 1; 41, 13, 6; 45, 40, 5; 45, 43, 4.

⁴² Zob. przyp. 40.

⁴³ Na temat wzrostu znaczenia centurionów w I wieku, jak również przyczyn tego zjawiska: FASZCZA 2015. Por. LENDON 2005, 218—219, 229—230.

⁴⁴ ERDMANN 1972, 19—21; AIGNER 1974, 148—158; HARRIS 1979, 54—104; KEAVENEY 2007, 37—55; RESCH 2010, 291—303.

wpływało na poziom identyfikowania się przez nich z wodzem, a zatem również formowania się *esprit de corps* i umacniania w dobrowolny sposób posłuszeństwa.

Ostatnim aspektem związanym ze sprawowaniem dowództwa była możliwość odbycia triumfu w przypadku pomyślnego zakończenia kampanii⁴⁵. Nagrody nadawane przy okazji otrzymania tego wyróżnienia to niewątpliwie ważny punkt rozpatrywanego zagadnienia, ale warto również zwrócić uwagę na oddziaływanie tego typu spektakli publicznych na psychikę biorących w nich udział żołnierzy. Można przypuszczać, że rzymskie triumfy niewiele różniły się pod tym względem od znanych z nowożytności defilad zwycięskich armii, które dzięki temu umacniały dumę z przynależności do danej jednostki i służby pełnionej pod rozkazami określonego wodza⁴⁶. Kroczenie w procesji triumfalnej było też formą partycypowania przez żołnierzy w chwale dowódcy, będącej przedłużeniem wspólnych doświadczeń bojowych. Z perspektywy umacniania spistości oddziałów był to typ ceremonii o kluczowym znaczeniu, a przecież nie należy zapominać, że Pompejusz miał okazję celebrować triumf aż trzykrotnie (w latach: 79, 71 i 61)⁴⁷. Dodatnio oddziaływało to nie tylko na demobilizowanych żołnierzy nabywających status weterana (*veteranus*), ale również na tych, którzy kontynuowali w dalszych latach służbę wojskową, trwającą począwszy od II wieku przeciętnie sześć lat⁴⁸.

Rozwiązania o charakterze pozasystemowym

Najważniejszym elementem budowania więzi pomiędzy wodzem a żołnierzami są bez wątpienia wspólnie odniesione zwycięstwa, pod warunkiem jednakże, że podwładni mają poczucie bezpośredniego zaangażowania dowódcy. Pomimo zjadliwej uwagi Marcusa Liciniusza Crassusa na temat przydomka Pompejusza⁴⁹, jak również zarzutów Lucullusa, że nie potrafił on osiągnąć samodzielnego zwycięstwa, tylko zbierał owoce sukcesów swoich poprzedników⁵⁰, Pompejusz był kojarzony ze zwycięstwami o oszałamiającej wprost skali, co przyniosło mu trzy triumfy⁵¹, zaś jego żołnierzom pokaźne zyski⁵². Otaczająca go aura zwycięskiego

⁴⁵ Na temat triumfu zob.: RÜPKE 1990, 223—234; BEARD 2007.

⁴⁶ Zob. RESCH 2010, 115—125.

⁴⁷ BROUGHTON 1952, 2, 81, 124, 181.

⁴⁸ LIV. 40, 36, 10; APP., *Iber.* 78, 334; SMITH 1958, 6—7; BRUNT 1971, 400—401; HARRIS 1979, 44—45; RICH 1983, 290; KEEPIE 1984, 33, 54, 62, 76.

⁴⁹ PLUT., *Crass.* 7, 1.

⁵⁰ IDEM, *Pomp.* 31, 4.

⁵¹ Zob. przyp. 47.

⁵² Zob. przyp. 40.

wodza była niekwestionowana, a Pompejusz uwierzył w nią do tego stopnia, że pod koniec lat pięćdziesiątych popełnił dotkliwy błąd, lekceważąc wpływy Cezara w wojsku⁵³. Militarna sława w połączeniu z profitami płynącymi z wojen stanowiła znaczny atut w ręku Pompejusza i byłoby naiwne zakładać, że nie starał się z tego zrobić odpowiedniego użytku również w odniesieniu do kształtowania relacji w podległych sobie oddziałach. Analogie płynące z analizy losów takich postaci jak Marius, Sulla i Cezar, ale również bardziej odległych kulturowo: Aleksandra Wielkiego, Pyrrhosa z Epiru bądź Hannibala Barkasa, jasno wskazują na znaczenie sukcesów i indywidualnej postawy wodza w procesie zdobywania niewymuszonej lojalności ze strony własnego wojska.

Interesującą kwestią jest ewentualny wpływ twórczości literackiej na kreację wizerunku Pompejusza w szerokich kręgach społecznych, a zatem umacniania w tej formie poczucia wierności żołnierzy i tworzenia odpowiedniego nastawienia wśród przyszłych bądź potencjalnych podwładnych. Wiadomo bowiem, że jego zwycięstwa były opisywane przez Theophanesa z Mytilene, budującego odpowiedni wizerunek swojego mocodawcy⁵⁴. Pozytywne komentarze na temat jego działalności militarnej prawdopodobnie zawierało także dzieło napisane przez Poseidoniosa z Apamei, z którym utrzymywał serdeczne relacje⁵⁵. Nie byli to jedyni literaci współpracujący ze słynnym wodzem, ponieważ w ich gronie znaleźli się między innymi Voltacilius Pitholaus i niejaki Lenaeus. Niemniej wydaje się, że zarówno ich pozycja społeczna, jak i zakres działalności oraz poczytność napisanych przez nich dzieł były mniejsze niż w przypadku dwóch wyżej wymienionych postaci⁵⁶. Kluczowego znaczenia w tym kontekście nabiera pytanie, czy treść ich prac mogła być znana żołnierzom, a jeśli tak, to jak duży rezonans społeczny mogła wśród nich wywoływać? Odmienne formy oddziaływania literackiego na legionistów nie wchodzi w rachubę, albowiem żadne z zachowanych źródeł nie zawiera informacji na temat kolportowania wśród *milites* biuletynów, na podobieństwo rozwiązań stosowanych wiele wieków później w armii napoleońskiej⁵⁷.

Późnorepublikańska kultura literacka miała charakter elitarny, co wynikało między innymi z wysokiej ceny nośników treści ówczesnych dzieł, czyli papirusowych zwojów. Pierwsza biblioteka publiczna została założona dopiero w 39 roku

⁵³ PLUT., *Pomp.* 57, 3. Por. HIRT., *Bell. Gall.* 8, 54—55.

⁵⁴ CIC., *Att.* 2, 5; 12; 17; 5, 11; STRAB. 13, 2, 6; POPEŁAWSKI 1935, 14—15; GELZER 1949, 117—118; OOTEGHEM 1954, 268; GREENHALGH 1980, 166; GOLD 1985.

⁵⁵ GELZER 1949, 117—118; OOTEGHEM 1954, 268—269; SEAGER 2002, 60.

⁵⁶ Na temat kręgu literatów powiązanych z Pompejuszem i ich aktywności: POPEŁAWSKI 1935, 14—25; ANDERSON 1963.

⁵⁷ MARTIN 1975, 295—383; BIELECKI 1995, 371—374.

przez Caiusa Asinius Pollion⁵⁸, co sugeruje nie tylko potrzebę zakładania tego typu instytucji, ale również niedoceniając tej formy oddziaływania propagandowego na społeczeństwo przez pierwszowiecznych nobilów. Pomimo wysokiego poziomu alfabetyzacji społeczeństwa rzymskiego⁵⁹, prace o charakterze historiograficznym musiały być traktowane jako dobra luksusowe, niedostępne dla większości obywateli⁶⁰. Bardzo wątpliwe zatem, aby Pompejusz wykorzystywał dzieła przychylnych sobie literatów do czegoś więcej niż tylko do kreacji własnego wizerunku wśród przedstawicieli wyższych warstw społecznych (*nobilitas* i ekwitów). Szczątkowy stan zachowania dokonań literackich Theophanesa czy Poseidoniosa nie pozwala w sposób pewny sformułować opinii na temat używanych przez nich form stylizowania opisów, jednakże — jeśli miałyby zostać uznane za godne rozpowszechnienia — musiały nawiązywać do powszechnie akceptowanych nurtów, a to wykluczało stosowanie narracji dostosowanej do poziomu percepcyjnego niewyrobionego literacko czytelnika. Warto w tym miejscu również podkreślić, że zarówno Theophanes, jak i Poseidonios pisali w języku greckim, którego znajomość była znacznie szersza wśród przedstawicieli elit niż wśród gorzej sytuowanych obywateli⁶¹. Każę to wykluczyć działalność literacką z kategorii działań zmierzających do wytworzenia wśród żołnierzy odpowiedniego stosunku do zwierzchnika.

Podobnie sytuacja przedstawia się w przypadku sztuk plastycznych: umieszczanie na monetach symboli nawiązujących do zwycięstw Pompejusza (ryc. 1), tak samo jak stylizowanie jego popiersi na wzór Aleksandra Wielkiego⁶² (ryc. 2) — choć mogło mieć szerszy zakres odbiorców — nie odgrywało większej roli w zakresie umacniania lojalności wojska, odnosząc się przede wszystkim do kreowania wizerunku Pompejusza jako zwycięskiego wodza na potrzeby polityczne. W kontekście odnoszonych przez niego sukcesów, będących najważniejszym elementem budowania *esprit de corps* i posłuszeństwa, pełniły wobec nich funkcję pochodną (z perspektywy żołnierzy).

Większe znaczenie mogły mieć natomiast mowy, z którymi żołnierze mieli do czynienia przed rozpoczęciem bitwy. Marcus Tullius Cicero wysoko oceniał talent oratorski Pompejusza, zwracając jednak uwagę, że skoncentrowanie się przez niego na innych formach aktywności sprawiło, iż nie rozwinął go w sposób optymalny:

⁵⁸ PLIN., *Nat. hist.* 35, 10.

⁵⁹ MARROU 1969, 341—383; BONNER 1977, 1—46.

⁶⁰ Zob. HARRIS 1989, 179—206, 222—233.

⁶¹ MARROU 1969, 358—372.

⁶² Na temat stylizowania się Pompejusza na Aleksandra Wielkiego przy użyciu środków różnego typu: CIC., *Pro Arch.* 10; 24; SALL., *Hist.* 3, 88 M; VELL. PAT 2, 29, 2; PLUT., *Pomp.* 2, 1—2; 46, 1.

[...] Gnejusz Pompejusz, człowiek zrodzony, by dokonać najwspanialszych rzeczy, zyskałby większą sławę jako mówca, gdyby tylko chęć zdobycia większej sławy nie porwała go ku przynoszącym chwałę czynom wojennym. Styl, w jakim przemawiał, wydawał się dostatecznie wzniosły, mądrze oceniał istotę problemu. W jego wypadku samo wygłoszenie mowy osiągało wielką czystość brzmienia, a odpowiednie gesty przydawały mu wielkiej godności⁶³.

Oczywiście Cicero miał okazję słyszeć przede wszystkim mowy o charakterze politycznym⁶⁴, ale wobec utrzymanej do końca republiki zasady formowania legionów na zasadzie zaciągu powszechnego⁶⁵ swobodnie można przyjąć, że sposób zwracania się Pompejusza do obywateli podczas zgromadzeń publicznych (zarówno tych formalnych, jak i nieformalnych) oraz w warunkach trwającej kampanii nie odbiegał od siebie znacząco pod względem formy, bowiem w obu przypadkach miał do czynienia z tą samą kategorią obywateli, którzy realizowali na danym etapie prawa i obowiązki wynikające z przynależności do struktury państwowej o charakterze polisowym⁶⁶.

Budowanie spistości wewnętrznej oddziałów poprzez bezpośrednią interakcję jest trudne do przecenienia, szczególnie, że można się wówczas odwołać do takich elementów jak: wspólnota doświadczeń bojowych, dotychczasowe zwycięstwa, uczucie przywiązania do ojczyzny, emocjonalna więź wodza z podwładnymi. Trudno zatem zakładać, aby dobrowolnie rezygnowano z tego typu korzyści, jak chcą tego autorzy uznający zawarte w źródłach wzmianki o przemowach kierowanych do żołnierzy za wytwór historiografii, nie oddający realnego przebiegu wydarzeń⁶⁷. Niewątpliwie sama treść oracji była rekonstruowana po zakończeniu bitwy/konfliktu, a nawet odpowiednio modelowana na potrzeby tworzenia określonego typu narracji, czego klasycznym przykładem może być treść mów zawartych w *Historia Romana* Kasjusza Diona. Nie zmienia to faktu, że stanowisko krytyków jest trudne do utrzymania nie tylko z racjonalnego punktu widzenia, ale również w świetle treści zachowanych źródeł. Przykładowo, na zwyczaj przemawiania do żołnierzy przed bitwą zwracał uwagę sam Cezar:

⁶³ CIC., *Brut.* 68, 239 (przeł. Magdalena NOWAK). Zob. także: PLUT., *Pomp.* 1, 3.

⁶⁴ Wprawdzie Cicero przebywał w obozie Pompejusza pod koniec 49 i w 48 roku (RAWSON 1983, 198—202; KUMANIECKI 1989, 402—408), niemniej prawdopodobnie nie miał tam okazji słyszeć zbyt wielu przemów doświadczonego wodza, a poza tym wątpliwe, aby do tego czasu nie miał już wyrobionego sądu na temat jego zdolności oratorskich.

⁶⁵ HARMAND 1967, 15—18; BRUNT 1971, 430—514; RICH 1983, 287—331.

⁶⁶ Najpełniej kwestię tę przedstawił: NICOLET 1980; IDEM 1997.

⁶⁷ Zob. HANSEN 1993.

Kiedy zgodnie z żołnierskim obyczajem Cezar zagrzewał wojsko do bitwy i powoływał się na swoje nieustanne względem niego dobrodziejstwa [...]»⁶⁸.

Daleko idące zastrzeżenia oponentów zostały zresztą skrytykowane w szeregu publikacji, zawierających kolejne przykłady takiego postępowania ze strony wodzów⁶⁹. Wojna jest czymś na wskroś racjonalnym, a przez to podlegającym poznaniu poprzez analizę poszczególnych czynników (motywacja, stan psychiczny, fizyczność, itp.). Krytykowanie z pozycji filologicznych zachowań, które mogły przyczynić się do podniesienia wartości bojowej armii nie uwzględnia podstawowej wiedzy z zakresu dowodzenia i sugeruje, że wodzowie dobrowolnie rezygnowali z korzyści, jakie dawało im bezpośrednie zwrócenie się do wojska.

Wydaje się więc, że także Pompejusz miał okazję wielokrotnie przemawiać do żołnierzy, odwołując się do kwestii, które miały pozytywny wpływ na postrzeganie jego osoby i umacnianie spójności podległych mu oddziałów. Choć trudno ocenić skalę i znaczenie tego zjawiska, to nie można go lekceważyć, gdyż bezpośrednie zwracanie się do współobywateli miało bardzo duże znaczenie w republikańskim Rzymie, co sprawiło, że Joy Connolly posłużyła się nawet w odniesieniu do Rzymu terminem *The State of Speech*⁷⁰. Bazowanie na określonych emocjach, szczególnie w obliczu wieloletnich zwycięstw, buduje dumę z przynależności do danej jednostki, co w kontekście personalnego charakteru przysięgi każe patrzeć na tę kwestię z szerszej perspektywy, a mianowicie dumy odczuwanej z przynależności do armii podlegającej danemu wodzowi. Wszystko to sprawia, że przemowom należy przypisać pewne, niemożliwe do dokładnego ustalenia znaczenie w procesie kształtowania pożądanych postaw wśród żołnierzy.

Kolejnym elementem tego typu działań było fraternizowanie się z podwładnymi, które mogło przybrać różne formy: od manifestacyjnie podkreślanego bytowania w podobnych warunkach, po bezpośredni udział w starciach. Z takimi środkami szczególnie silnie kojarzono Mariusa, skutecznie zyskującego oddanie żołnierzy poprzez skracanie dzielącego ich dystansu społecznego:

Z prostym żołnierzem współzawodniczył w oszczędnej skromności życia, w przewycięzaniu trudności. I tym też zdobywał sobie u nich wielką popularność. Bo tak już bywa, że każdemu wydaje się ulgą w jego trudzie, gdy widzi, jak ktoś drugi ochoczo taki sam trud znosi. [...] A dla żołnierza rzymskiego najmiłszy to widok,

⁶⁸ CAES., *Bell. civ.* 3, 90, 1 (przeł. Eugeniusz KONIK).

⁶⁹ Przykładowo: EHRHARDT 1995; CLARK 1995; GOLDSWORTHY 1996, 145–149.

⁷⁰ CONNOLLY 2007. Literatura dotycząca retoryki w państwie rzymskim jest bardzo obszerna, szczególnie wobec zachowania się traktatów Cicerona i Marcusa Fabiusa Quintilianusa. W tym kontekście warto przywołać jednak bardzo istotne z punktu widzenia treści niniejszego artykułu opracowanie, a mianowicie: MORSTEIN-MARX 2004.

jeżeli dowódca na oczach wszystkich je ten sam chleb co on, śpi na lichym pościeleniu, a przy kopaniu rowów i sypaniu wałów ima się tej roboty na równi z innymi. Nie tyle bowiem imponują im dowódcy, którzy rozdają hojnie stopnie wojskowe i pieniądze, ile raczej ci, którzy biorą udział we wspólnych trudach i niebezpieczeństwach. I większym wzięciem cieszą się u nich dowódcy, jeśli razem z nimi dźwigają ciężar służby, niż gdy im pozwalają próżnować⁷¹.

Uwagi wyrażone przez Plutarchosa z Cheronei, bez względu na jego znajomość tematyki militarnej, mają bardzo istotne znaczenie, gdyż wskazują, że republikańscy legioniści niejako oczekiwali od wodza, iż będzie z nimi dzielił trudy służby. Minimalizowanie kwestii awansów i nagród pieniężnych nie wydaje się zasadne w świetle naszej wiedzy na temat wydarzeń z I wieku, ale podkreślenie znaczenia mimetyzmu społecznego dobrze koresponduje z postawą Pompejusza w tym zakresie:

Piechota była różna, wymagała zaprawy. Ćwiczył ją w Beroi, gdzie sam siedział, nie beczynnienie, ale niczym młodzieniec współdziałający w ćwiczeniach. Wielką bowiem było to podniecie do wzmożenia uwagi u tych, co patrzyli na Pompejusza Wielkiego w wieku sześćdziesięciu lat bez dwóch współzawodniczącego w ćwiczeniach zbrojnych w piechocie albo i w konnicy, jak w czasie biegu konia bez trudu dobywał miecza i znów zręcznie chował go do pochwy. A w rzucaniu oszczepem popisywał się nie tylko trafnością, ale i siłą rzutu na odległość, jakiej nie osiągało wielu młodych⁷².

Egon Flaig słusznie zwrócił uwagę, że wykonywanie podobnych gestów wobec żołnierzy skutkowało nakłanianiem wodza przez żołnierzy do zaprzestania wysiłków, zgodnie z przeświadczeniem, że właściwe wykonywanie podstawowych funkcji wynikających ze sprawowania naczelnej komendy wymaga odpowiedniej dbałości o kondycję fizyczną i psychiczną⁷³. Jednocześnie ów niemiecki badacz podkreślił, że tego typu zachowania mogły odnieść zamierzony skutek tylko w przypadku zwycięskich wodzów, a zatem głównym warunkiem zdobycia przywiązania żołnierzy były sukcesy połączone z płynącymi z nich łupami⁷⁴. Dochodził do tego dodatkowy element, a mianowicie wiarygodność podobnych manifestacji, ściśle związanych z osobowością dowódcy. Przykładowo, Lucullus, notorycznie okazujący żołnierzom swoją wyższość i bogacący się ich kosztem, nie tylko sprokurował w ten sposób dwa bunty, z których drugi ostatecznie pozbawił

⁷¹ PLUT., *Mar.* 7, 2—3 (przeł. Mieczysław BROŻEK).

⁷² IDEM, *Pomp.* 64, 1—2 (przeł. Mieczysław BROŻEK).

⁷³ FLAIG 2013, 21.

⁷⁴ Ibidem, 22.

go dowództwa⁷⁵, ale ponadto uczynił akty bezpośredniej suplikacji dalece nieskutecznymi, co dodatkowo podkopało jego autorytet⁷⁶. Warto zwrócić uwagę, że przytoczone zachowanie Pompejusza licowało z jego dotychczasowym wizerunkiem, albowiem poprzez udział w ćwiczeniach nie kreował się na „przyjaciela żołnierzy”, co pozostawałoby w sprzeczności z jego funkcją i charakterem, ale dawał im do zrozumienia, że traktuje swój obowiązek wobec ojczyzny poważnie i nie zawaha się przelewać krwi, tak jak uczynił to w 75 roku w bitwie nad Sucro⁷⁷. Klarownie obrazuje to różnicę pomiędzy sposobem postrzegania wodzów wysyłających jedynie żołnierzy do walki a tymi, którzy dzielili z nimi niebezpieczeństwa.

Sugeruje to, że strategia postępowania z żołnierzami, aby mogła być skuteczna, wymagała daleko idącej elastyczności, obejmującej uwzględnienie takich czynników jak na przykład: charakter trwającego konfliktu (wojna domowa, wojna z wrogiem zewnętrznym), pozycja polityczna zajmowana przez wodza, cechy jego osobowości, charakterystyka żołnierzy (rekruci, weterani, najemnicy), przebieg dotychczasowej służby pod jego rozkazami, ogólna wizja wojska jako instytucji. Szczególnie ta ostatnia kwestia mogła mieć istotne znaczenie, choć bywa rzadko podnoszona w literaturze tematu. Postrzeganie żołnierzy jako na wpół anonimowego zbioru posłusznych wykonawców woli najwyższych władz państwowych jest obecna w większości źródeł⁷⁸, tymczasem analiza poszczególnych epizodów z ich udziałem wskazuje na daleko posuniętą sprawczość republikańskich *milites*, która przybrała największe rozmiary w okresie zaburzeń politycznych dokonujących się w I wieku⁷⁹. Jeśli taki punkt widzenia podzielali wodzowie, to mogło się to skończyć jak w przypadku Lucullusa. Traktowanie żołnierzy jako towarzyszy broni, nawet przy zachowaniu dystansu społecznego, było więc w pewnej mierze kwestią stosunku do idei obywatelskości, a jednocześnie wyrazem uznawania bądź nie — choćby wyłącznie w warstwie symbolicznej — pogłębiającej się stratyfikacji społecznej⁸⁰. Budując związek emocjonalny z żołnierzami, Pompejusz, podobnie jak wcześniej Marius, starał się wpłynąć na to, aby postrzegali zbliżający się konflikt jako wspólną sprawę, a nie

⁷⁵ Zob. przyp. 39.

⁷⁶ Zob. FLAIG 2013, 114—115.

⁷⁷ PLUT., *Pomp.* 19, 2. Na temat wspomnianej bitwy i postawy Pompejusza podczas starcia zob. ŁADOŃ 2011, 81—84.

⁷⁸ ZIÓŁKOWSKI 1980, 12; IDEM 1988, 87; PHANG 2008, 20.

⁷⁹ Zob. przyp. 9. H. BOTERMANN (1968, 172) wskazywała na lata 43—40, jako na apogeum wpływu żołnierzy na przebieg wydarzeń politycznych. Taki punkt widzenia ma niewątpliwie oparcie w zachowanym materiale źródłowym, choć należy pamiętać, że autorytet jakim cieszyli się poszczególni wodzowie, był nieporównywalnie mniejszy niż w przypadku Cezara czy Pompejusza. Por. AIGNER 1974, 112—113.

⁸⁰ Zob. przyp. 66.

awanturę, w którą nobilem wmanewrowali większość społeczeństwa. Nie wiadomo niestety do jakiego stopnia takie zabiegi spełniały swoją rolę, ale przykład obu wspomnianych wodzów pokazuje, że mogli oni liczyć zarówno na oddanie żołnierzy, jak i brak problemów dyscyplinarnych o poważniejszym charakterze⁸¹.

Podsumowanie

Nadmierna koncentracja historyków na sprawach szkolenia i dyscypliny sprawiła, że wiele aspektów pełnienia służby wojskowej nie było dotąd rozpatrywanych łącznie w kontekście umacniania spójności wewnętrznej oddziałów, będącej podstawą *esprit de corps* i karności. W sposób wyraźny dzielą się one na dwie kategorie, a mianowicie na czynniki bezpośrednio związane z pełnieniem naczelnego dowództwa oraz związane z nim pośrednio. W treści niniejszego artykułu nie zostały uwzględnione kwestie dotyczące procesów niezależnych od wodza, których rola w pogłębianiu spójności wojska bywała niekiedy bardziej znacząca niż przejawiana przez niego inicjatywa.

Wśród działań o charakterze systemowym można wyróżnić:

1. Odpowiedni dobór miejsca przeprowadzania zaciągów.
2. Tworzenie klienteli politycznej poprzez nadawanie ziemi i nagród weteranom.
Po długiej batalii politycznej, w 59 roku Pompejuszowi udało się spełnić złożoną w 62 roku obietnicę przyznania żołnierzom działek.
3. Personalny charakter przysięgi wojskowej, który sprawiał, że formalnie żołnierz był winny posłuszeństwo konkretnemu wodzowi, nie zaś abstrakcyjnie pojętej ojczyźnie.
4. Przyznawanie łupów i nagród w odpowiedniej wysokości.
5. Możliwość odbycia triumfu, przy okazji którego zwycięzcy żołnierze marszerowali ulicami Rzymu, utrwalając tym samym dumę ze służby w danej jednostce i pod rozkazami określonego wodza.

Z kolei jeśli chodzi o działania o charakterze pozasystemowym, wyraźnie zarysowują się następujące obszary:

1. Duma płynąca z odnoszonych zwycięstw, rzutująca również na postrzeganie wodza, jako „architekta” owych sukcesów.

⁸¹ W odniesieniu do lat 49—48 zastanawia rola, jaką odgrywał w armii pompejańskiej Labienus. To z jego inicjatywy złożono bowiem ponowną przysięgę wierności (CAES., *Bell. civ.* 3, 13, 3—5), jak również stracono wziętych do niewoli jeńców cezariańskich, będących formalnie (jako uczestnicy zbrojnego zamachu stanu) wyjętymi spod prawa (ibidem 3, 71, 4). Sugeruje to, że Labienus mógł być w tym okresie oficerem odpowiedzialnym za utrzymywanie dyscypliny, niemniej kwestia ta wymaga dalszych, pogłębianych badań.

2. Wygłaszane do żołnierzy mowy, w których można się było odwoływać do wspólnych doświadczeń, zwycięstw i interesów.
3. Skracanie dystansu społecznego dzielącego wodza i żołnierzy, między innymi poprzez sposób odnoszenia się do nich, dzielenie niewygód i niebezpieczeństw, partycypację w ćwiczeniach, bezpośredni udział w walce.

Choć w drugim obszarze wymienia się mniej czynników, to ich realizacja — w dużej mierze uzależniona od cech osobowościowych dowódcy — w połączeniu z korzyściami o charakterze materialnym — jawi się jako gwarant skuteczności zabiegów zmierzających do umocnienia dyscypliny i *esprit de corps*. Są to również punkty bardziej „pojemne”, w ramach których mieści się większa gama zachowań. Wszystkie jednak, czy to bezpośrednio, czy to pośrednio, wiążą się ze sprawowaniem najwyższej komendy, co począwszy od 78 roku w przypadku Pompejusza oznaczało pełną legalność działań. Możliwość wymienienia tak wielu czynników rzutujących na sukcesy militarne Pompejusza pokazuje, jak wiele obszarów badawczych czeka jeszcze na eksploatację. Płynie z tego następujący wniosek: być może zamiast utrzymywać stereotyp dominacji motywacji negatywnej (kary, musztra) warto bardziej skoncentrować się na środkach motywacji pozytywnej, gdyż nie brakowało ich w rzymskich legionach doby późnej republiki.

Ryc. 1. Wyemitowany w 71 roku aureus, upamiętniający drugi triumf Pompejusza
(ze zbiorów British Museum, Londyn)

Ryc. 2. Popiersie przedstawiające Pompejusza stylizowanego na Aleksandra Wielkiego
(ze zbiorów Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhaga)

Michał Norbert Faszczka
Cnaeus Pompeius Magnus und die Soldaten
Die Methoden, die Disziplin aufrechtzuerhalten
und *esprit de corps* zu bilden

ZUSAMMENFASSUNG

In dem Beitrag versucht der Verfasser, die die militärischen Erfolge des Pompeius begünstigenden Faktoren zu schildern. Von der Annahme ausgehend, dass der Zusammenhalt der Truppen für deren Wirksamkeit am wichtigsten ist, hob er die von Pompeius angewandten Methoden hervor, die dem Heerführer erlaubten, den *Esprit de Corps* bei seinen Soldaten bilden, um deren Vertrauen und Loyalität zu genießen und Disziplin zu steigern. Diese waren nicht so sehr die Folge der Schulung und straffer Disziplin, sondern vielmehr der Bindung zum Führer und der Interessengemeinschaft.

Die wichtigsten unter den vom Verfasser aufgezählten Faktoren sind: Siege, materieller Nutzen, persönlicher Charakter des abgelegten Eids und verschiedene Verbrüderungsformen. Zu übrigen Faktoren gehören hingegen: Anwerbungsort, Klientel, Triumphe und die für Soldaten gehaltenen Reden. Da die Qualität der wenigen Überlieferungen viel zu wünschen übrig lässt, ist es bedauerlicherweise nicht möglich, Pompeius' Ansichten und deren eventuelle Evolution richtig wiederzugeben.

Michał Norbert Faszczka
Pompey the Great and soldiers:
forms and maintaining discipline and building the *esprit de corps*

SUMMARY

The author attempts to show the factors that could have had an impact on the military successes of Pompey. According to the author, the most important among them was the internal cohesion of his troops, and therefore, he draws attention to the forms of building the soldiers' loyalty. It translated, in turn, into higher level of *esprit de corps* and increased discipline. Both the training and strict drill were's, however, not crucial, but rather dependent on the emotional connection with the leader and shared interests.

From among the factors listed by the author the most important were: victories, material benefits, personal character of the oath, and various forms of fraternization. The others were: a place of enlisting new troops, clientele, triumphs, and speeches addressed to the soldiers. Unfortunately, due to the number and nature of the preserved literary sources, it is not possible to reconstruct either the evolution of Pompey's behaviour nor his views on the above-mentioned issues.

Od pól bitewnych
do wielkiej polityki

Polityczna rola Gn. Pompejusza w Republice Rzymskiej w okresie pierwszej wojny domowej i dyktatury sullańskiej

— Tomasz Ładoń —

AKADEMIA IM. JANA DŁUGOSZA W CZĘSTOCHOWIE

Podstawą badań nad wczesną karierą Pompejusza są przede wszystkim relacje autorów starożytnych. Koncentrowali się oni głównie na jego osiągnięciach militarnych, gdyż na tym polu Pompejusz był szczególnie aktywny¹. Podobnie czynili także współcześni badacze², mniej miejsca poświęcając natomiast jego pozycji politycznej w okresie pierwszej wojny domowej i dyktatury sullańskiej. Taki stan rzeczy nie dziwi, Pompejusz był wówczas człowiekiem bardzo młodym, zgodnie z prawem nie mógł więc piastować żadnego urzędu, a co za tym idzie, miał ograniczone możliwości politycznego oddziaływania na sytuację w Republice. Błędem byłoby jednak sądzić, że Pompejusz był wówczas całkowicie pozbawiony wpływu na rozgrywki polityczne w państwie. Sukcesy militarne zapewniły mu wszak dużą popularność wśród obywateli,

¹ Pod koniec lat osiemdziesiątych brał on udział w wojnie sullańskiej, a następnie odbył wyprawy militarne na Sycylię i do Afryki. O udziale Pompejusza w wojnie sullańskiej zob.: PLUT., *Pomp.* 7—8; *Crass.* 6, 4. Por.: CIC., *Man.* 28 i 61; *Balb.* 9; *Phil.* 5, 43; [AUCT.], *Bell. Afr.* 22, 2; DIOD. 38, 9—10; LIV., *Per.* 85; VELL. PAT 2, 29, 1—2; VAL. MAX. 5, 2, 9; APP., *BC* 1, 88—92; CASS. DIO 30—35, fr. 107, 1; 36, 25, 1; OROS. 5, 20, 5, 7. O misji sycylijskiej: PLUT., *Pomp.* 10, 1—11, 1; APP., *BC* 1, 96. Por.: CIC., *Ver.* 2, 2, 110 i 113; 3, 42 i 45; *Man.* 30 i 61; [AUCT.], *Bell. Afr.* 22, 2; CASS. DIO 38, 20; VAL. MAX. 5, 3, 5; 6, 2, 8; 9, 13, 2; PLIN., *Nat. hist.* 7, 96; [AUCT.], *Vir. ill.* 77, 1. O wyprawie afrykańskiej: CIC., *Man.* 30—31; 61; SALL., *Ad Caes.* 1, 4, 1; [AUCT.], *Bell. Afr.* 22; LIV., *Per.* 89; VAL. MAX. 6, 2, 8; PLUT., *Pomp.* 11, 1—13, 5; APP., *BC* 1, 80; GRAN. LIC. 36, 2 Cr; EUTROP. 5, 9, 1; [AUCT.], *Vir. ill.* 77, 2; OROS. 5, 21, 13—14; 24, 16; ZONAR. 10, 2. Daty w artykule odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

² Przede wszystkim w licznych biografiach Pompejusza, na przykład: GELZER 1949, 35—45; OOTEGHEM 1954, 51—87; LEACH 1978, 25—33; SEAGER 1979, 7—13; GREENHALGH 1980, 12—29; AMELA VALVERDE 2003, 29—62; CHRIST 2004, 27—39; SOUTHERN 2004, 24—49. Zob. także GELZER 1963, 106—138; KEAVENEY 1982b, 111—139; HILLMAN 1989, 13—32.

poparcie wielu oddanych mu weteranów i klientów rozsianych po różnych częściach imperium³.

Nie sposób omówić politycznej roli Pompejusza u progu kariery z całkowitym pominięciem jego ówczesnych osiągnięć militarnych. Na ile było to konieczne, nawiązałem zatem w niniejszym artykule do kampanii wojennych młodego wodza, szczególnie nacisk kładąc jednak na te aspekty, które miały wpływ na rozgrywki wewnętrzne w Republice. Stąd na przykład szerzej potraktowałem okoliczności nadania Pompejuszowi prawa do celebrowania pierwszego triumfu i polityczne skutki tego wydarzenia. Dopiero w drugiej części tekstu mogłem skupić się na *stricte* politycznych działaniach Pompejusza, gdy po powrocie z zamorskich kampanii toczonych w latach 81—78, pozostawał w Rzymie.

Zbadanie zagadnienia ujętego w tytule artykułu jest możliwe poprzez wnikliwą analizę materiałów źródłowych. Relatywnie nie są one zbyt liczne. Znacznie częściej odnaleźć w nich można bowiem opisy późniejszych etapów kariery Pompejusza, gdy odnosił on największe sukcesy i wywierał niebagatelny wpływ na rozgrywki polityczne w państwie, pomijane zaś są lub skrótowo opisywane działania, jakie podejmował w młodości, gdy stał u progu kariery. Przekazy dotyczące interesującego mnie zagadnienia powstały ponadto wiele lat po śmierci Pompejusza, często są one więc ogólnikowe, a przez to nie wszystkie kwestie związane z polityczną pozycją młodego wodza w okresie dyktatury sullańskiej możemy bezspornie rozwiązać i w wielu przypadkach jesteśmy skazani na snucie mniej lub bardziej prawdopodobnych domysłów.

Najważniejszym przekazem, na podstawie którego można rekonstruować polityczne znaczenie Pompejusza w Republice na przełomie lat osiemdziesiątych i siedemdziesiątych, jest *Żywot Pompejusza* autorstwa Plutarcha z Cheronei⁴. Jego wartość jest uzależniona od źródeł, z jakich biograf korzystał. Nie wiadomo jednak, od których autorów czerpał wiadomości do danej części żywotu, co

³ Zob. PLUT., *Pomp.* 14, 6; 15, 1 o popularności Pompejusza wśród ludu na początku lat siedemdziesiątych. Na temat rosnącej liczby klientów Pompejusza w Italii i poza jej granicami: BADDIAN 1958, 270—275; AMELA VALVERDE 2002, 64 i n., 68 i n.

⁴ PLUT., *Pomp.* 4—15. Plutarch wyraźnie zaznacza (*Pomp.* 8, 6), że musiał potraktować temat początków kariery Pompejusza skrótowo: „Ale—jak u atlety, przodującego w świecie, zdobywcy sławnych zwycięstw wszędzie w zawodach, nie bierze się pod uwagę i nie upamiętnia jego młodzieńczych osiągnięć, tak i u Pompejusza, czynów, jakich teraz dokonywał, które same w sobie podziwu godne, ustępują jednak ilością i wielkością późniejszym wojnom i zmaganiom, boję się szczególnie poruszać; bo gdybyśmy się zatrzymali przydługo przy wcześniejszych, mogłoby nam braknąć miejsca na największe i najlepiej odślaniające charakter, późniejsze dokonania i przeżycia tego człowieka” (przeł. Mieczysław BROŻEK). O stosunku Plutarcha do Pompejusza zob. DE WET 1981, 119—132.

najwyżej można wysunąć ogólny wniosek, że przeważnie były to źródła przychylne Pompejuszowi⁵. Wszakże nie tylko, gdyż Plutarch korzystał także z dzieł historyków zbliżonych do Cezara⁶ i — choć chyba nie bezpośrednio — z bogatej publicystyki wytwarzanej przez obóz cezariański⁷. Oprócz tego do rekonstrukcji politycznej roli Pompejusza w Republice lat osiemdziesiątych przydatne są przekazy Appiana z Aleksandrii, Salustiusza, Wellejusza Paterkulusa, periochy dzieła Liwiusza czy wzmianki Cyclerona⁸.

W 88 roku, gdy na skutek konfliktu Sulii i Mariusza wybuchła pierwsza w historii Republiki wojna domowa, Gn. Pompejusz przebywał u boku swego ojca Gn. Pompejusza Strabona⁹, który jako prokonsul stał na czele armii w środkowej Italii i we wspomnianym konflikcie zajął postawę wyczekującą. Próbował mediacji ze spierającymi się stronami, zarówno z mariańczykami, jak i sullañczykami, tak naprawdę chodziło mu jednak o wzmocnienie własnej pozycji i uzyskanie kolejnego konsulatu¹⁰. Starania Strabona przerwała jego nagła śmierć¹¹. Skomplikowała ona sytuację młodego Pompejusza, który w momencie śmierci ojca miał zaledwie dziewiętnaście lat.

Na podstawie dość niepewnych wzmianek źródłowych można postawić tezę, że młody Pompejusz od razu po zdobyciu Rzymu przez Cynnę dołączył do zwycięskiego obozu¹². W 86 lub 85 roku został jednak prawdopodobnie oskarżony o posiadanie w swoim majątku środków finansowych, które Pompejusz Strabon

⁵ Plutarch korzystał zapewne z przekazów Teofanesa z Mityleny, M. Terencjusza Warrona, Fenestelli, Posejdoniusza, L. Woltacyliusza i Salustiusza. Szerzej o możliwych źródłach biografii, zob.: PETER 1865, 112—119; PIOTROWICZ 1921, 135—139; PELLING 1979, 88.

⁶ Na przykład z dzieła G. Oppiusza, zob.: PLUT., *Pomp.* 10, 5; PETER 1865, 113; PIOTROWICZ 1921, 139; LANZANI 1936, 22—23; PELLING 1979, 85; HILLARD 1987, 29.

⁷ Wiadomo, że broszury polityczne, które w okresie wojen domowych były masowo wykorzystywane do walki propagandowej, zostały po ich zakończeniu spalone na rozkaz cesarza Augusta. SUET., *Aug.* 31. W czasach Plutarcha pamięć o nich była jednak żywa, a ów biograf często sięgał do niej przy pisaniu żywotów.

⁸ BROUGHTON 1952, 64; 70; 77; 81; 84. O możliwych powiązaniach Pompejusza z Cycleronem w okresie dyktatury sullañskiej zob. WARD 1970, 119—129.

⁹ Obecność młodego Pompejusza w sztabie armii Strabona oblegającej Asculum poświadczona jest na inskrypcji (CIL² 709.8; CICHORIUS 1922, 130—185, zwłaszcza 165; WARD 1970, 121—123). Peter GREENHALGH (1980, 5) uważa, że Pompejusz zasiadał w radzie wojennej ojca; według Thomasa P. HILLMANA (1989, 4) Pompejusz był zbyt młody, aby odgrywać w sztabie jakąkolwiek rolę „except that of observer”.

¹⁰ LIV., *Per.* 79; VELL. PAT 2, 21, 1—4; APP., BC 1, 66; OROS. 5, 19, 10; BROUGHTON 1952, 48—49; KEAVENEY 1978, 241; LOVANO 2002, 39; STEEL 2013, 96.

¹¹ LIV., *Per.* 79; VELL. PAT 2, 21, 2; PLUT., *Pomp.* 1, 2; APP., BC 1, 68, 312; GRAN. LIC. 35, 13 Cr; OROS. 5, 19, 18; WATKINS 1988, 143—150; HILLARD 1996, 135—145; HILLMAN 1996, 81—89.

¹² HILLMAN 1998, 191—192, przyp. 50. Por. KEAVENEY 1982b, 113—114.

sprzeniewierzył w trakcie konsulatu¹³. Proces nie miał chyba charakteru politycznego i być może był częścią szerszych działań cynnańczyków mających na celu podreperowanie skarbu państwa opróżnionego w trakcie ostatnich wojen¹⁴. Obrońcami Pompejusza zostali znamienici przedstawiciele reżimu cynnańskiego: Gn Papiriusz Karbon, L. Marcjusz Filip i Kw. Hortensjusz Hortalus¹⁵. Sądowi, jako *iudex quaestionis*, przewodniczył trybun ludowy 88 roku, P. Antystiusz¹⁶. Przy takim wsparciu Pompejusz został uniewinniony od stawianych mu zarzutów. Pikanterii całej sprawie dodawał fakt, że tuż po zakończeniu procesu doszło do małżeństwa Pompejusza z córką Antystiusza, Antystią¹⁷. Właśnie tutaj można widzieć polityczny alians, który najwyraźniej miał zbliżyć Pompejusza z ówczesnym obozem władzy, a poparcie, jakiego mu w trakcie procesu udzielono, świadczy o tym, że już wówczas traktowano go w kręgach rządzących poważnie. Z drugiej strony nie wydaje się jednak prawdopodobne, aby w okresie tak zwanej *dominatio Cinnae* w Rzymie Pompejusz mógł odgrywać jakąś większą rolę polityczną. Cynnańczycy przyjmując do swego grona Pompejusza, mieli na celu co najwyżej pozyskanie weteranów Strabona do swojej armii, a także wykorzystanie wpływów, jakie *gens Pompeia* posiadała w Picenum, potrzebnych do rekrutacji wojska gromadzonego przeciw powracającemu ze Wschodu Sulli¹⁸.

Nie jest pewne, kiedy i dlaczego doszło do poróżnienia między Pompejuszem a cynnańczykami. Niewykluczone, że przyczyniły się do tego wypadki, do jakich w 84 roku doszło w Ankonie, gdzie konsul Cynna zgromadził wojsko i przygotowywał się do przeprawy przez Adriatyk¹⁹. W źródłach eksponowana jest niechęć między Pompejuszem a Cynną²⁰. Być może wobec Pompejusza, jako syna Strabona, od początku w obozie władzy istniała opozycja, a tolerowanie go przez Cynnę wynikało z wpływów młodego wodza w Picenum i możliwości ich

¹³ CIC., *Brut.* 64, 230; VAL. MAX. 5, 3, 5; 6, 2, 8; SEN., *Con.* 7, 2, 6; PLUT., *Pomp.* 4, 1—3; LANZANI 1915, 189—190; MILTNER 1952, 2065; GELZER 1963, 118—119; SHATZMAN 1972, 194—195; ALEXANDER 1990, 63; HILLMAN 1998, 176—193. Dyskusja nad chronologią procesu u HILLMANA (1998, 177—180).

¹⁴ GRUEN 1968, 244—246.

¹⁵ CIC., *Brut.* 64, 230; VAL. MAX. 5, 3, 5; 6, 2, 8; PLUT., *Pomp.* 2.4. Gn. Papiriusz Karbon i L. Marcjusz Filip byli wcześniej związani z Pompejuszem Strabonem i być może tym należy tłumaczyć ich zaangażowanie w obronę młodego Pompejusza. GELZER 1949, 34; GRUEN 1968, 245; WARD 1970, 126; HILLMAN 1989, 10.

¹⁶ KLEBS 1894, 2547; BROUGHTON 1952, 41 i 54; IDEM 1986, 17; SUMNER 1970, 111.

¹⁷ PLUT., *Pomp.* 4, 5. HALEY 1985, 49—50.

¹⁸ O wpływach *gens Pompeia* w Picenum zob.: VELL. PAT 2, 29, 1; PLUT., *Pomp.* 6, 1; CASS. DIO 33, fr. 107; AMELA VALVERDE 2002, 50—53.

¹⁹ LIV., *Per.* 83; APP., BC 1, 77, 353—354; BADIAN 1962, 57 i n.; MEIER 1966, 240; KEAVE-NEY 1982b, 115; LOVANO 2002, 109.

²⁰ PLUT., *Pomp.* 5, 1. POR. SOUTHERN 2004, 25.

ewentualnego wykorzystania. Możliwe także, że Cynna już wówczas nie dowierzał Pompejuszowi i podejrzewał go o chęć przejścia na stronę Sulli — wszak ostatecznie Pompejusz rzeczywiście przeszedł na jego stronę, nie był więc chyba postrzegany jako zagorzały zwolennik obozu władzy. Nie można też wykluczyć, że Pompejusz wspierał niepokoje w armii cynnańskiej²¹, wykorzystując do tego fakt, że legionisci — jak wynika z antycznych przekazów²² — byli nieprzychylnie nastawieni do przeprawy za Adriatyk. Wzrastający sceptycyzm Pompejusza wobec cynnańczyków mógł wynikać także z jego niezaspokojonych ambicji, zwłaszcza wojskowych, młody wódz bowiem nie otrzymał od nich żadnego dowództwa. Autorzy antyczni milczą jednak na temat przyczyn odejścia Pompejusza z obozu cynnańczyków, jesteśmy więc w tym kontekście skazani wyłącznie na stawianie hipotez. Plutarch podaje jedynie, że Pompejusz „z jakiejś przyczyny oczerniony”²³ ukrył się przed Cynną, a zdeorientowani żołnierze, gdy rozeszła się plotka o śmierci młodego wodza, zamordowali konsula²⁴.

Po wypadkach w Ankonie Pompejusz wyjechał do rodzinnego Picenum. Według Plutarcha tam dopiero podjął decyzję o przyłączeniu się do Sulli, a zdając sobie sprawę z tego, że nie może przybyć do powracającego ze Wschodu prokonsula z pustymi rękami, rozpoczął rekrutowanie prywatnej armii²⁵. Niezależnie od młodego wodza zaciągi w Picenum prowadził również Karbon, w rezultacie między obydwoima niedawnymi sojusznikami doszło na tym polu do zaciętej rywalizacji²⁶. W Rzymie, przynajmniej początkowo, nie zdecydowano o podjęciu przeciwko Pompejuszowi żadnych poważnych kroków, co może świadczyć o tym, że lekceważono jego działania albo wciąż nie zdawano sobie sprawy z jego prosulańskich sympatii. Dopiero po lądowaniu Sulli w Italii i jawnym opowiedzeniu się Pompejusza po jego stronie, wysłano przeciwko młodemu wodzowi trzy oddziały dowodzone przez C. Carrinasa, T. Cluiliusa i L. Iuniusa Brutusa Damasippusa²⁷. Brak współdziałania między owymi dowódcami pokazuje, że najwyraźniej i oni

²¹ Tak, na podstawie fragmentu tekstu Plutarcha (*Pomp.* 5, 1), uważa Arthur KEAVENEY (1982b, 117). Por.: jednak Robin SEAGER (1979, 8) oraz T.P. HILLMAN (1989, 11), którzy wątpią w historyczność przekazu Plutarcha w tym miejscu i uważają go za anachroniczny.

²² APP., BC 1, 78, 356.

²³ PLUT., *Pomp.* 5, 1 (przeł. Mieczysław BROŻEK).

²⁴ Ibidem 5, 1—2; *Crass.* 6, 1; *Sert.* 6, 1; VELL. PAT 2, 24, 5; APP., BC 1, 78, 356—358; OROS. 5, 19, 24; [AUCT.], *Vir. ill.* 69, 4; IUL. EXUP. 29 Z; BENNETT 1923, 61.

²⁵ PLUT., *Pomp.* 6, 1—2. Por. VELL. PAT 2, 29, 1. O hipotezie łączonej z rozpoczęciem poprzedzających tę decyzję sekretnych negocjacji Sulli z Pompejuszem, por. LEACH 1978, 24.

²⁶ PLUT., *Pomp.* 6, 2. Por. LIV., *Per.* 84; KEAVENEY 1982b, 117—118. Według T.P. HILLMANA (1989, 12) szybkie zebranie wojska przez Pompejusza świadczy o tym, że mógł on przejąć pod swe dowództwo oddziały, które uprzednio zwerbował Karbon.

²⁷ PLUT., *Pomp.* 7, 1—2. Por. DIOD. 38.9.

nie doceniali młodego wodza. Pompejusz wykorzystał to i ruszył przeciwko Brutusowi, pokonał go, a na wieść o tym dwaj pozostali wodzowie podjęli decyzję o wycofaniu się²⁸.

Po zwycięstwie nad Brutusem Pompejusz wraz z legionem wojska, złożonym głównie z weteranów swego ojca, podążył do Sulli²⁹. Mógł obawiać się, jak zostanie przyjęty, choćby ze względu na niedawne zatargi Sulli ze Strabonem³⁰. Zwycięstwo, jakie młody wódz niedawno odniósł nad Brutusem, i świadomość, że powracający ze Wschodu prokonsul potrzebuje każdego żołnierza, powodowały, że Pompejusz miał nadzieję, że odniesione sukcesy zostaną docenione przez Sullę, dzięki czemu przy nim będzie mógł budować dalszą karierę a przede wszystkim sprawdzić się jako wódz. Nie zawiódł się, prokonsul powstał na widok zbliżającego się Pompejusza i przywitał go tytułem imperatora³¹. Wydaje się, że po tym spotkaniu Sulla wysłał Pompejusza do Picenum po dodatkowe zaciągi³². Wkrótce Pompejusz powrócił do Sulli, w sumie z trzema legionami, udowadniając tym samym swe nieprzeciętne talenty organizacyjne.

W wojnie domowej toczonej w latach 83—82 Pompejusz bardzo zasłużył się Sulli. Najpierw z powodzeniem walczył u boku Metellusa Piusa w Picenum i Umbrii, a następnie wraz z Sullą w Etrurii³³. Musiał wykazać się zdolnościami wodzowskimi, skoro po ostatecznym zwycięstwie Sulli senat — na pewno na jego polecenie — nadał Pompejuszowi imperium propretorskie i wysłał na Sycylię³⁴.

²⁸ PLUT., *Pomp.* 7, 2; HILLMAN 1989, 17—18.

²⁹ PLUT., *Pomp.* 8, 1—3. Por. [AUCT.], *Bell. Afr.* 22, 2; VAL. MAX. 5, 2, 9; WISEMAN 1971, 41.

³⁰ SALL., *Hist.* 2, 21 McG; VAL. MAX. 9, 7.ext. 2; LIV., *Per.* 77; APP., *BC* 1, 63, 283; 80, 366.

³¹ PLUT., *Pomp.* 8, 2. Por.: DIOD. 38, 10; APP., *BC* 1, 80, 367; LANZANI 1915, 322—323. Można zastanawiać się nad motywami Sulli, które skłoniły go do uczynienia tego gestu. Trudno podejrzewać go w tym miejscu o ironię, jak chce JOHN LEACH (1978, 25), nie chodziło mu też chyba wyłącznie o wyrażenie szacunku, jak uważa A. KEAVENEY (1982b, 120). Było to raczej przemyślane, celowe działanie prokonsula, który chciał w ten sposób związać Pompejusza ze sobą, nie dlatego że go cenił, a dlatego, że zależało mu na wpływach jego rodu w Picenum. Prawdopodobnie scena przywitania Pompejusza została przez Sullę uprzednio zaaranżowana, a potem doskonale zagrana. Wiadomo, że Sulla był amatorem teatru (PLUT., *Sull.* 2, 3; 36, 1; VAL. MAX. 6, 9, 6; GARTON 1964, 137—156; KEAVENEY 1982a, 9), a tego rodzaju inscenizacje odgrywał później, na przykład organizując rzeź jeńców w Villa Publica po bitwie przy Bramie Kollińskiej (ŁADOŃ 2015, 135).

³² APP., *BC* 1, 80, 366. Por.: Liwiusz (*Per.* 85), Plutarch (*Pomp.* 6, 6), którzy — zapewne kompresując wypadki — twierdzą, że Pompejusz przyprowadził Sulli od razu trzy legiony. Wersja Appiana akceptowana jest przez badaczy: KEAVENEY 1982b, 118.

³³ PLUT., *Pomp.* 8, 4—6; APP., *BC* 1, 88, 401—92, 427; OROS. 5, 20, 5 i 7; OOTEGHEM 1967, 182—183; KEAVENEY 1982b, 120—122.

³⁴ PLUT., *Pomp.* 8, 4—6; APP. *BC* 1, 96, 449. Por.: CIC., *Verr.* 2, 2, 110 i 113; 3, 42 i 45; *Man.* 30 i 61; [AUCT.], *Bell. Afr.* 22, 2; DIOD. 38, 20; VAL. MAX. 5, 3, 5; 6, 2, 8; 9, 13, 2; PLIN., *Nat. hist.* 7, 96; PLUT., *Apophth. Pomp.* 2—3, *Praec. Rel. Pub. Ger.* 19, 12; [AUCT.], *Vir. ill.* 77, 1. Imperium propretorskie Pompejusza poświadcza Graniusz Licynianus (36.2 Cr).

i do Afryki³⁵ w celu ścigania cynnańczyków. Najwidoczniej dyktator w uznaniu dotychczasowych zasług Pompejusza uznał, że nie musi on już dłużej walczyć jako podwładny i należy mu przyznać samodzielne dowództwo. Pompejusz nie tylko skrupulatnie wykonał powierzone mu zadania, ale odniósł także imponującą zwycięstwo nad królem numidyjskim Hiarbasem, co otworzyło mu drogę do starania się o triumf³⁶.

Wymienione sukcesy wojskowe niewątpliwie wzmocniły pozycję Pompejusza w obozie sullańskim. Po zakończeniu działań wojennych w Utyce czekał na Pompejusza list od dyktatora, w którym ten nakazywał, aby pozostawił sobie jeden legion, zaś resztę armii rozwiązał i czekał na następcę, który wkrótce przybędzie do Afryki i przejmie od niego namiestnictwo tej prowincji³⁷. W ten sposób Sulla, doskonale zdający sobie sprawę z tego, jak groźne są wierne swemu wodzowi legiony, chciał zapewne odseparować Pompejusza od żołnierzy. Można dociekać, czy obawiał się Pompejusza czy też nie chciał, aby po spektakularnym sukcesie nadmiernie wzrosła jego pozycja w państwie. Plutarch akcentuje, że młody wódz z tych rozkazów był niezadowolony, podobnie zresztą jak i jego legionieści. Rozczarowanie żołnierzy okazało się tak wielkie, że doszło do buntu, który z największym trudem Pompejusz stłumił. Była to cena za zgodę na powrót Pompejusza do Italii wraz z armią³⁸.

Badacze różnie oceniali zachowanie Pompejusza. Część podejrzewa, że tak naprawdę to on stał za buntem żołnierzy³⁹, inni, że testował lojalność swojej armii⁴⁰, a niektórzy nawet, że chciał zaatakować Italię⁴¹. Wydaje się, że najpewniejsze w tej kwestii są jednak ustalenia T.P. Hillmana, który w przekonujący sposób oddalił obydwa ciężące na Pompejuszu podejrzenia⁴². Nie ulega natomiast wątpliwości, że młody wódz umiejętnie wykorzystał zaistniałą sytuację — czyli sprawne zażegnanie buntu swoich legionistów — do osiągnięcia własnych korzyści i pośpieszył do Rzymu, aby uzyskać zgodę na odbycie triumfu.

Kwestia przyznania młodemu wodzowi triumfu za zwycięstwo w Afryce stała się jednak przedmiotem sporu między Pompejuszem a Sullą. Technicznie rzecz biorąc, nic nie stało na przeszkodzie obdarzania Pompejusza tym zaszczytem:

³⁵ CIC., *Man.* 30—31 i 61; SALL., *Ad Caes.* 1, 4, 1; [AUCT.], *Bell. Afr.* 22; LIV., *Per.* 89; VAL. MAX. 6, 2, 8; PLUT., *Pomp.* 11, 1—13, 5; *Apophth. Pomp.* 4; APP., *BC* 1, 80, 368; EUTROP. 5, 9, 1; [AUCT.], *Vir. ill.* 77, 2; OROS. 5, 21, 13—14; 24, 16; ZONAR. 10, 2.

³⁶ LIV., *Per.* 89; PLUT., *Pomp.* 12, 3. Por. SALL., *Hist.* 1, 45 McG = 1, 53 M; APP., *BC* 1, 80, 368.

³⁷ PLUT., *Pomp.* 13, 5; ZONAR. 10, 2; SMITH 1960, 2.

³⁸ PLUT., *Pomp.* 13, 1—4; LANZANI 1936, 40—46; HILLMAN 1997, 94—106; LETZNER 2000, 298—299; SOUTHERN 2004, 46; TELFORD 2014, 209.

³⁹ BADIAN 1955, 115; SEAGER 1979, 11.

⁴⁰ LEACH 1978, 31.

⁴¹ MOMMSEN 1869, 337—338.

⁴² HILLMAN 1997, 101.

walcząc z królem Hiarbasem prowadził wojnę z wrogiem zewnętrznym, a wojsko po zwycięstwie okrzyknęło go imperatorem⁴³. Plutarch wyraźnie eksponuje, że Sulla był jednak przeciwny przyznaniu Pompejuszowi prawa do odbycia triumfu, twierdząc, że zaszczyt ten przysługuje jedynie konsulom i pretorom. Pompejusz tymczasem nie był nawet senatorem. Ostatecznie jednak — przynajmniej według Plutarcha — naciski Pompejusza spowodowały, że dyktator zmienił w tej kwestii zdanie⁴⁴.

Sulla musiał zdawać sobie sprawę, że powrót do Italii na czele zwycięskiej armii może otworzyć Pompejuszowi drogę do kolejnych roszczeń. Próba uniknięcia takiej sytuacji, czyli sprowadzenie żołnierzy Pompejusza do Italii i jednocześnie zatrzymanie młodego wodza w Afryce, jak mogliśmy się przekonać, nie powiodła się. Być może twardy sprzeciw Sulli wobec przyznania triumfu dotyczył czasu, gdy nie miał pełnej wiedzy co do planów młodego wodza. Wiadomo bowiem, że plotki wyprzedzały jego powrót do Italii i nikt nie miał pewności co do tego, jak Pompejusz zachowa się po powrocie z Afryki. Kiedy wylądował w Italii i nie przedstawił innych żądań ponad prawo do odbycia triumfu, Sulla mógł złagodzić swój sąd w tej kwestii. Przeprowadził zapewne zwykłą kalkulację. Wiedział, że w Rzymie panuje pełna zgoda co do sukcesu Pompejusza i że należy go za ów sukces nagrodzić. Przyznanie mu triumfu było ostatecznie zasadną i niewygórowaną ceną, a dokonania Pompejusza zbyt duże, aby można go było zignorować. Z kolei brak zgody na triumf doprowadziłby do popsucia stosunków z młodym wodzem, a to mogło wywołać trudne do przewidzenia konsekwencje.

Patrząc z jeszcze innej perspektywy, przyznanie Pompejuszowi triumfu było niewielkim ustępstwem ze strony dyktatora, wszak żądania mogły pójść znacznie dalej. Senatorowie, którzy początkowo najwyraźniej podzielali stanowisko Sulli, pod wpływem napływających wieści o sukcesach Pompejusza zaczęli zmieniać zdanie na korzyść młodego wodza. P. Serwiliusz Watia, jeden z czołowych senatorów i ostatni spośród żyjących triumfatorów⁴⁵ (nie licząc Sulli⁴⁶), powiedział nawet, że Pompejusz „wiadomo, że i wstęp do senatu, gdyby chciał, wtedy by łatwo uzyskać”⁴⁷. W zdaniu tym można doszukiwać się informacji o istnieniu w kręgach władzy świadomości, że Pompejusz w zamian za odniesione sukcesy mógł domagać się znacznie więcej niż triumfu, na przykład jakiegoś urzędu.

⁴³ SEAGER 1979, 11. O warunkach, jakie powinny być spełnione, aby ubiegać się o triumf zob. BALBUZA 2005.

⁴⁴ PLUT., *Pomp.* 14, 1—4; GREENHALGH 1980, 27—28.

⁴⁵ P. Serwiliusz Watia celebrował triumf w 88 roku. Zob. BROUGHTON 1952, 43.

⁴⁶ Triumf Sulli nad Mitrydatesem odbył się na początku 81 roku, jeszcze przed triumfem Pompejusza. CIL I², 49; BADIAN 1955, 117; 1961, 255. O triumfie Sulli: BROUGHTON 1952, 74.

⁴⁷ PLUT., *Pomp.* 14, 5—6 (przeł. Mieczysław BROŻEK).

Prawo sullańskie wyraźnie jednak precyzowało zasady starania się o stanowiska państwowe i wstępu do senatu, a Pompejusz warunków tych nie spełniał⁴⁸. Jednak nie dalej jak kilka miesięcy wcześniej konsulem w Rzymie był zaledwie dwudziestosiedmioletni Mariusz Młodszy⁴⁹. W nowej sullańskiej rzeczywistości żądanie konsulatu przez Pompejusza wydaje się niemożliwe, ale czy rzeczywiście tak na tę kwestię zapatrywali się weterani Pompejusza lub lud stolicy?

Jeśli dyktator nie zwlekał zbyt długo ze zgodą na przyznanie Pompejuszowi triumfu — a wszystko wskazuje na to, że tak właśnie było — i Pompejusz celebrował go 12 marca 81 roku⁵⁰, Sulla mógł wykorzystać to wydarzenie do osiągnięcia jeszcze jednej korzyści. Otóż Pompejusz nie tylko był wówczas jednym z najbardziej prominentnych ekwitów, ale także cieszył się wielką popularnością wśród członków tego stanu⁵¹. Uhonorowanie go triumfem mogło być zatem postrzegane także jako gest wobec ekwitów, którzy ucierpieli zarówno w trakcie proskrypcji, jak i na skutek reform sullańskich⁵².

Prawdopodobnie po powrocie Pompejusza z Sycylii i Afryki Sulla postanowił związać go ze sobą więzami powinowactwa. Plutarch podaje, że w dążeniu tym wspierała go jego żona Metella⁵³, co pozwala sądzić, że aliansowi sprzyjali także Metellusowie⁵⁴. Młody wódz otrzymał

⁴⁸ Pompejusz urodził się w 106 roku (VELL. PAT 2, 53, 4; MILTNER 1952, 2063), w 81 roku miał zatem dwadzieścia pięć lat i nie mógł sprawować nawet kwestury, gdyż jej objęcie możliwe było po ukończeniu trzydziestego roku życia. Zob. SUMNER 1971, 246. O prawodawstwie Sulli dotyczącym regulacji obejmowania urzędów: CIC., *Phil.* 11, 11; APP., BC 1, 100, 466—101, 471. Por. CIC., *Man.* 62; *Leg.* 3, 9; *Phil.* 5, 47; CAES., *Bell. civ.* 1, 32; LIV. 7, 42, 2; 10, 13, 8.

⁴⁹ BROUGHTON 1952, 66.

⁵⁰ CIC., *Man.* 61; *Pis.* 58; *Phil.* 5, 43; [AUCT.], *Bell. Afr.* 23, 3; SALL., *Hist.* 2, 21; LIV., *Per.* 89; VELL. PAT 2, 40, 4 i 53, 3; VAL. MAX. 8, 15, 8; LUC., *Bell. civ.* 6, 817; 7, 685; 8, 24; PLIN., *Nat. hist.* 7, 95; 8, 4; 37, 13; FRONT., *Strat.* 4, 5, 1; PLUT., *Pomp.* 14, 3—6; *Crass.* 7, 1; 12, 1; *Sert.* 18, 2; *Apophth. Pomp.* 5; APP., BC 1, 80, 368; [AUCT.], *Vir. ill.* 77, 2; EUTROP. 5, 9, 1; ZONAR. 10, 2; PAYNE 1962, 109; HINARD 1985b, 232—237; KEAVENEY 1982a, 190—192. Nie ma wątpliwości co do daty dziennej triumfu Pompejusza (GRAN. LIC. 36, 3 Cr), kontrowersje za to budzi w nauce data roczna. Część badaczy, zwłaszcza starszych, za Theodorem Mommsenem najczęściej opowiada się za 79 rokiem. Zob. MOMMSEN 1869, 338; PIOTROWICZ 1934, 378; GELZER 1949, 46; OOTEGHEM 1954, 69; KRAWCZUK 1960, 51; ZIÓŁKOWSKI 2004, 337. Za 80 rokiem opowiadają się: DRUMANN, GROEBE 1908, 344; RICE HOLMES 1923, 375—376; SMITH 1960, 10; TWYMAN 1979, 174—208. Rozstrzygające są jednak, w moim przekonaniu, badania Ernsta Badiana, który przekonująco ustalił datę triumfu Pompejusza na 81 rok. Zob. BADIAN 1955, 107—118; IDEM 1961, 244—246. Datę tę akceptuje dzisiaj większość badaczy: LEACH 1978, 32; KEAVENEY 1982b, 131—132; HILLMAN 1989, 29; BALBUZA 2005, 26.

⁵¹ NICOLET 1974, 277—278; LEACH 1978, 35.

⁵² KEAVENEY 1982a, 150; ŁOPOSZKO 1987, 277.

⁵³ PLUT., *Pomp.* 9, 2.

⁵⁴ Być może zmiana nastawienia P. Serwiliusza Watii do triumfu Pompejusza (por. PLUT., *Pomp.* 14, 5) była także wynikiem małżeństwa młodego wodza z Emilią. Serwiliusz był bowiem

połączenie rozwiedzenia się z Antystią i poślubienia Emilii, pasierbicy Sulli (czyli córki żony Sulli, Metelli i jej pierwszego męża M. Emiliusza Skaurusa)⁵⁵. Małżeństwu temu nie przeszkodził nawet fakt, że była ona już żoną M. Acyliusza Glabryona, a w dodatku była z nim w ciąży. W ten sposób Pompejusz wiązał się nie tylko z Sullą, ale także z Metellusami, najbardziej wówczas wpływowym rodem w Rzymie i oficjalnie został włączony do grona sullańczyków tworzących obóz władzy⁵⁶.

Triumf Pompejusza nie był jedynym w 81 roku. Wspominałem już, że jeszcze przed powrotem młodego wodza z Afryki, pod koniec stycznia tego roku triumf celebrował Sulla za zwycięstwa odniesione w wojnie z Mitrydatesem⁵⁷. Później — prawdopodobnie już po triumfie Pompejusza — odbyły się jeszcze dwie takie uroczystości: triumf Mureny za sukces w wojnie z Mitrydatesem i G. Waleriusza Flakkusa za zwycięstwa w Galii i Celtyberii⁵⁸. Ta kumulacja triumfów, po siedmiu latach przerwy od wspomnianego już triumfu P. Serwiliusza Watii z 88 roku, była oznaką siły Republiki i wyrazem sullańskiej propagandy. Chociaż trudno uznać to za działanie celowe, to jednak można podejrzewać, że w efekcie takiego skumulowania tych uroczystości triumf Pompejusza stał się mniej spektakularny.

Pompejusz w następnych latach po swoim triumfie najpewniej pozostawał w Rzymie. Plutarch podaje, że „Sulla martwił się do jakiego stopnia wzrosła popularność i siła Pompejusza”⁵⁹ i był to zapewne główny powód, dla którego nie powierzał mu od momentu powrotu z Afryki żadnego dowództwa. Skłoniło to jednak Pompejusza do włączenia się w rozgrywki polityczne w stolicy. Mimo że nie pochodził z najmożniejszych i najstarszych rodów rzymskich, a jego ojciec zraził do siebie wielu nobilew, to sukcesy militarne Pompejusza, odbyty przez niego triumf, popularność wśród ludu i ekwitów oraz zbliżenie z Metellusami znacząco umocniły jego pozycję w państwie.

Jak ważny Pompejusz był dla Metellusów, pokazała niespodziewana śmierć Emilii w trakcie połogu. Wkrótce zaaranżowany został nowy, już trzeci, związek małżeński Pompejusza, wybranką została Mucja⁶⁰, córka Kw. Mucjusza Scewoli

spokrewniony z żoną Sulli, Metellą. Zob. Cic., 2; Verr. 3, 211; KEAVENEY 1984, 128. Por. TWYMAN 1972, 820.

⁵⁵ PLUT., *Pomp.* 9; *Sull.* 33, 4; DRUMANN, GROEBE 1908, 560; SOUTHERN 2004, 33.

⁵⁶ CARCOPINO 1931, 127—128; BADIAN 1958, 268; GRUEN 1968, 272—273.

⁵⁷ CIL I², 49; Cic., *Man.* 8; VAL. MAX. 2, 8, 7; PLIN., *Nat. hist.* 33, 16; PLUT., *Sull.* 34; APP., *BC* 1, 101, 473; EUTROP. 5, 9; PAYNE 1962, 108; SUMI 2002, 416—417.

⁵⁸ GRAN. LIC. 36, 5 Cr.

⁵⁹ PLUT., *Pomp.* 15, 1 (przeł. Mieczysław BROŻEK).

⁶⁰ DRUMANN, GROEBE 1908, 560—561; CARCOPINO 1931, 188; GRUEN 1968, 274; LEACH 1978, 34; GREENHALGH 1980, 235—236; HILLMAN 1989, 30—31; SOUTHERN 2004, 49; TELFORD 2014, 244.

zamordowanego na rozkaz Mariusza Młodsze­go w 82 roku. Jej matka poślubiła później Kw. Cecyliusza Metellusa Celera, wiążąc się z *gens Caecilia*. Bardzo możliwe, że zacieśnienie sojuszu z Metellusami było wynikiem porozumienia — Pompejusz miał im w dalszej perspektywie pomóc w odsunięciu Sulli od władzy⁶¹. Wyraźniejsze zbliżenie Pompejusza do *gens Caecilia* miało więc w założeniu być ważnym krokiem ku umocnieniu pozycji Pompejusza w państwie.

Wydaje się, że Pompejusz nie poprzestawał zresztą jedynie na sojuszu z Metellusami i zaczął budować wokół siebie krąg oddanych sobie ludzi, choć chyba trudno w okresie dyktatury Sulli czy bezpośrednio po niej mówić o *factio* Pompejusza w senacie. Niemniej jednak jesteśmy w stanie wyliczyć ówczesnych bliskich współpracowników młodego wodza. Byli to przede wszystkim L. Marcjusz Filip, G. Memmiusz i prawdopodobnie M. Pupiusz Pizon⁶². Oprócz tego Pompejusz otaczał się oddanymi oficerami stojącymi dopiero u progu kariery politycznej, którym starał się zapewnić wejście do elity władzy. Znamy nazwiska kilku z nich: T. Labienus, L. Afraniusz, A. Gabinius, M. Petrejusz i M. Terencjusz Warron⁶³. Wspominałem już ponadto o wielkiej popularności Pompejusza wśród ekwitów, którzy po mrocznym okresie proskrypcji zaczęli odgrywać w państwie coraz większą rolę, dowodem na to było wejście sporej ich liczby do zreformowanego sullauskiego senatu⁶⁴. Aby zbudować trwałą i silną pozycję w państwie, Pompejusz musiał także powiązać ze sobą klientów osobistymi zobowiązaniami. W okresie, o którym mowa, najwięcej klientów Pompejusz miał w Picenum i w Galii Przedalpejskiej⁶⁵. Młody wódz nie zapomniał także o pozyskiwaniu klientów w czasie pobytu na Sycylii i w Afryce⁶⁶.

Z perspektywy politycznej Pompejusz znalazł się jednak w sytuacji patowej. Z jednej strony, jako *vir triumphalis*, cieszył się w społeczeństwie poważaniem. Zbyt młody wiek uniemożliwiał mu jednak wciąż starania o najniższy nawet urząd w państwie, który zresztą dla człowieka o jego pozycji i sukcesach byłby marną nobilitacją. Pompejusza interesować mogły tylko wyższe urzędy, a te — póki Sulla dzierżył władzę — były dla niego nie do osiągnięcia. Z drugiej

⁶¹ Tezę, że sojusz Pompejusza z Metellusami miał odsunąć od władzy Sullę, postawił już Jerome CARCOPINO (1931) i jest to jeden z niewielu pomysłów tego badacza, które do dzisiaj pozostają w nauce aktualne. Por. OOTEGHEM 1954, 74; ROSENBLITT 2014, 417.

⁶² LEACH 1978, 35. Filip: OOTEGHEM 1961, 138—143; Memmiusz: MÜNZER 1931, 608—609; Pizon: GUNDEL 1959, 1987—1993.

⁶³ LEACH 1978, 35. Por.: BARTSCH 1908, 10, 32 (Afraniusz), 22 (Terencjusz Warron), 34 (Gabinius), 35 (Pupiusz Pizon), 39—42 (Labienus), 64, 68 (Petrejusz); WARD 1970, 124; WISEMAN 1971, 210; 236; 250.

⁶⁴ LIV., *Per.* 89; APP., BC 1, 100, 468; HILL 1932, 170—177. Por. SANTANGELO 2006, 13—15.

⁶⁵ WISEMAN 1971, 41—43; AMELA VALVERDE 2002, 50—56.

⁶⁶ Ibidem, 64—72.

strony — jak wspominałem — Sulla, chcąc trzymać Pompejusza blisko siebie, nie powierzał mu żadnej komendy wojskowej. Musiało to w końcu doprowadzić do zniecierpliwienia Pompejusza i ochłodzenia stosunków między nimi.

Część badaczy (na czele z Ronaldem Syme'm) dowodzi, że za życia Sulli nikt nie sprzeciwiał się wprowadzonym przez niego porządkom⁶⁷. Wydaje się jednak, że kiedy Sulla ustąpił z urzędu dyktatora (a stało się to przypuszczalnie pod koniec 81 roku⁶⁸) i w ostatnim okresie 80 roku zakończył urzędowanie jako konsul, do Rzymu powróciło w miarę normalne życie polityczne. W monolitycznym, jak dotąd, obozie sullańskim zaczęły pojawiać się pierwsze rysy.

Natężenie działalności politycznej Pompejusza wiąże się z aktywnością jednego z czołowych sullańczyków, M. Emiliusza Lepidusa⁶⁹, który w 79 roku starał się o wybór na konsula na rok następny. Styk działań Pompejusza, Lepidusa, Sulli i członków *gens Metella* pozwala w lepszym świetle zauważyć z jednej strony przyczyny rodzącej się niechęci między Pompejuszem a Sullą, a z drugiej pierwsze uchwytnie w źródłach próby prowadzenia własnej polityki przez Pompejusza.

Przypuszczalnie w 79 roku bracia Metellus Celer i Metellus Nepos oskarżyli M. Emiliusza Lepidusa o nadużycia, jakich miał się dopuścić w czasie namiestnictwa na Sycylii⁷⁰. Po pewnym czasie, z niewiadomych przyczyn, z oskarżenia jednak zrezygnowali. Sprawa ta wywołała szeroką dyskusję wśród badaczy ostatnio podsumowaną przez Alison Rosenblitt⁷¹. Ponieważ wysuwając różne hipotezy uczeni często odnoszą się do roli Pompejusza w opisanym epizodzie, warto przyjrzeć się ich poglądom.

Według J. Carcopino oskarżenie Lepidusa świadczyć może o tym, że doszło wówczas do rozdźwięków między Sullą a współdziałającymi z Pompejuszem Metellusami. Atak wymierzony w Lepidusa był bowiem uderzeniem skierowanym w człowieka z najbliższych kręgów Sulli. Celem było odsunięcie Lepidusa od Sulli, a że plan się udał, poświadcza odstąpienie od oskarżenia przez Metellusów⁷². Erich S. Gruen idzie jeszcze dalej, twierdząc, że w sprawę zanie-

⁶⁷ SYME 1964, 184—185; GRUEN 1968, 276.

⁶⁸ ROSENBLITT 2014, 415. Por. KEAVENEY 2005a, 423—439.

⁶⁹ W okresie *dominatio Cinnae* Lepidus prawdopodobnie pozostawał w Rzymie i związany był z reżimem cynnańskim. Zob. BADIEN 1962, 53; GRUEN 1966, 392—393; KEAVENEY 1984, 142. Po stronie Sulli opowiedział się dopiero w 83 roku, gdy prokonsul wylądował w Italii i ruszył na Rzym. W okresie dyktatury oddał Sulli wiele przysług, uchodząc, zwłaszcza w trakcie proskrypcji, za jednego z jego najbardziej bezwzględnych stronników. SALL., *Hist.* 1, 55, 18 M = 1, 44, 18 McG; ROGOSZ 1988, 12.

⁷⁰ CIC., 2 *Verr.* 3, 212; ASCON. 187 St; 259 St. Por. CIC., 2 *Verr.* 2, 8; GRUEN 1968, 274—276; ALEXANDER 1990, 67.

⁷¹ ROSENBLITT 2014, 423—424.

⁷² CARCOPINO 1931, 198—200.

chania oskarżenia wobec Lepidusa zaangażowany był Pompejusz, co wynika z późniejszej współpracy Pompejusza i Lepidusa w trakcie starania tego ostatniego o konsulat⁷³. Według Nicoli Criniti Metellusowie oskarżyli Lepidusa na żądanie Sulli. Kiedy jednak Lepidusa poparł Pompejusz, uznali to za doskonałą okazję do utworzenia opozycji antysullańskiej. Oddalili więc oskarżenia wobec Lepidusa i zobowiązali się mu pomóc w zdobyciu konsulatu, o ile będzie go sprawował w duchu antysullańskim. N. Criniti zastrzega jednak, że nie chodziło im o obalenie praw sullańskich⁷⁴. Briggs L. Twyman doszukuje się *factio* wokół konsulów 79 roku Appiusza Klaudiusza i P. Serwiliusza Watii, Pompejusza i dwóch Metellusów⁷⁵. A. Rosenblitt z kolei przyczyny współpracy Pompejusza i Lepidusa dostrzega w programie politycznym Lepidusa, który znamy dzięki fragmentom dzieła Salustiusza⁷⁶. Badaczka ta zakłada, że skoro Pompejusz współpracował z Lepidusem i poparł go w staraniach o zdobycie konsulatu, musiał także popierać przynajmniej niektóre punkty jego programu politycznego. Interesujące, że wydobywa przy tym jeden z tych punktów, który Pompejusza szczególnie mocno miał poruszyć, a mianowicie odwołanie wygnańców⁷⁷.

Sposób dowodzenia tych racji przez ową badaczkę jest ryzykowny. Idąc podjętym przez nią tropem, można by wskazywać na inne pomysły Lepidusa, które potencjalnie podobały się Pompejuszowi i spowodowały, że młody wódz udzielił mu wsparcia w staraniach o konsulat. Chodzi na przykład o restytucję praw trybunów ludowych odebranych im przez Sullę. Wszak blisko dziesięć lat później to Pompejusz poparł tę reformę, którą już w 78 roku postulował Lepidus⁷⁸. Tego rodzaju spekulacje prowadzą jednak donikąd z jednego prostego powodu, kiedy Lepidus został konsulem, jego sojusz z Pompejuszem się rozpadł i prawdopodobnie podzieliły ich właśnie różne cele polityczne — Pompejusz wciąż był orędownikiem systemu sullańskiego, Lepidus zaś dążył do obalenia go i zdobycia dominującej pozycji w państwie⁷⁹.

Powróćmy na chwilę do kampanii wyborczej przed wyborami konsularnymi na 78 rok. Faktem jest, że Pompejusz poparł wówczas Lepidusa⁸⁰. Związki Pompejusza i Lepidusa sięgały odległej przeszłości, Lepidus bowiem służył pod dowództwem Pompejusza Strabona w okresie wojny ze sprzymierzeńcami⁸¹.

⁷³ GRUEN 1968, 275—277.

⁷⁴ CRINITI 1969, 356—368.

⁷⁵ TWYMAN 1972, 835—838.

⁷⁶ SALL., *Hist.* 1, 55.

⁷⁷ ROSENBLITT 2014, 434.

⁷⁸ SALL., *Hist.* 1, 55. Por. 1, 77, 14. Kwestię tę szeroko analizuje ROGOSZ 1988, 22—23.

⁷⁹ PLUT., *Pomp.* 16, 2.

⁸⁰ Ibidem 15, 1; VERVAET 2009, 406.

⁸¹ CIL² 709; CICHORIUS 1922, 147; KEAVENEY 1982b, 136; AMELA VALVERDE 2003, 67.

Między obydwooma politykami doszło zatem do współpracy, a każdy z nich chciał z niej osiągnąć jakieś korzyści. Lepidusowi chodziło oczywiście o głosy, jakie Pompejusz mógł mu zapewnić w zbliżających się wyborach⁸². Znacznie trudniejsze jest odkrycie intencji Pompejusza, gdyż Plutarch nie przekazał o tym żadnej informacji. Można snuć na ten temat tylko przypuszczenia. Pompejusz mógł na przykład liczyć, że Lepidus ułatwi mu dalszą karierę, która od kilku lat stała w miejscu, a w szczególności, że kiedy zostanie konsulem, wyśle go w jakąś misję wojskową⁸³.

Współpraca Lepidusa i Pompejusza nie spodobała się Sulli. Otwarcie zareagował on jednak dopiero wówczas, gdy Pompejusz pomógł Lepidusowi w osiągnięciu konsulatu⁸⁴. Po wyborach, w których Lepidus został wybrany z pierwszym wynikiem przed Katulusem, Sulla sarkastycznie miał stwierdzić, że Pompejusz sam przez to stworzył sobie silnego przeciwnika⁸⁵ — to oczywiście narracja Plutarcha lub autora źródła, z którego czerpał on informacje na ten temat. Doskonale znali oni bowiem późniejsze wypadki i biograf z Cheronei mógł taką profetyczną anegdotę w swoim tekście zamieścić (być może pochodziła z jakiejś inwektywy, w której opisano zdradzającego przyjaciół Pompejusza). Można jednak na podstawie tej historii uprawdopodobnić domysł, że na skutek różnicy zdań co do wyboru M. Lepidusa na urząd konsula Sulla i Pompejusz oddalili się od siebie. Sulla mógł mieć obawy o nadmierny wzrost pozycji Pompejusza w państwie, Pompejusz zaś pretensje o nieuwzględnianie go w przyznawaniu prominentnych dowództw. Złe stosunki między obydwooma politykami potwierdza informacja o pominięciu Pompejusza w testamencie dyktatora⁸⁶.

Przedwyborczy sojusz Pompejusza z Lepidusem, któremu tak niechętny był Sulla, nie okazał się — jak wspomniałem — ani trwałe, ani silny i prawdopodobnie rozpadł się jeszcze w 79 roku. W następnym roku, już za konsulatu Lepidusa, gdy próbował on udaremnić zorganizowanie pogrzebu Sulli na koszt państwa, Pompejusz zdecydowanie się temu sprzeciwił (mogły odezwać się emo-

⁸² Pompejusz mógł mu je zapewnić, gdyż dzięki odniesionym zwycięstwom i przede wszystkim triumfowi, cieszył się wśród ludu stolicy dużą popularnością. Zob. np. PLUT., *Pomp.* 14, 6; 15, 1.

⁸³ POR. SOUTHERN 2004, 49.

⁸⁴ PLUT., *Pomp.* 15, 1; GREENHALGH 1980, 32; TELFORD 2014, 234—235.

⁸⁵ PLUT., *Pomp.* 15, 2: „Widzę, młodzieńcze, żeś wesół ze zwycięstwa. Bo dlaczego by nie miało być czymś szlachetnym i pięknym wybranie na pierwszego konsula najgorszego ze wszystkich Lepidusa za takim twoim usposobieniem ludu zamiast najlepszego ze wszystkich Katulusa? Czas ci, doprawdy, nie zasnąć już nigdy, lecz baczyć na to, co się dzieje. Boś silniejszego w nim zgotował sobie przeciwnika!” (przeł. Mieczysław BROŻEK). POR. IDEM, *Sull.* 34, 5; KEAVENEY 1982b, 136; SOUTHERN 2004, 48.

⁸⁶ PLUT., *Pomp.* 15, 3; *Sull.* 38, 1; SEAGER 1979, 14; LETZNER 2000, 318; AMELA VALVERDE 2003, 67.

cje osobiste — pamiętał, jaki los spotkał ciało jego ojca⁸⁷) i stanął po stronie drugiego konsula, Katulusa⁸⁸. Później senat powierzył Pompejuszowi zadanie zwalczania rebelii Lepidusa i trudno sobie wyobrazić, aby nadał mu nadzwyczajne uprawnienia, gdyby wątpiono w jego wierność obozowi Sullańskiemu. Najpewniej więc powodem zerwania Pompejusza z Lepidusem był fakt oddalenia się tego ostatniego od obozu Sullańskiego, podczas gdy Pompejusz wciąż pozostawał lojalnym Sullańczykiem. I takim pozostał przez prawie następnych dziesięć lat⁸⁹.

Ze wszech miar kariera Pompejusza była nietypowa. W przeciwieństwie do nobilów, którzy naczelne dowództwo w wojnach uzyskiwali po złożeniu wyższych urzędów (pretury lub konsulatu), Pompejusz *imperium propraetore* uzyskał jako *privatus* w wieku dwudziestu czterech lat. Zwycięstwa militarne, przypieczętowane triumfem, przysporzyły mu ogromnej popularności. Rozwój kariery ułatwił jego sojusz z Sullą, jednak była ona osobistą zasługą, wynikiem nieprzeciętnego talentu nie tylko wojskowego, ale także zmysłu politycznego. Pompejusz mimo młodego wieku doskonale poruszał się w świecie sojuszy i koalicji, dostosowywał się do zmiennej sytuacji, sprzymierzony najpierw z cynańczykami nie zawahał się przejść na stronę Sulli, by następnie związać się z Metellusami. Mimo upływu trzech lat od sprawowania komendy wojskowej wspomniane wyżej sojusze Pompejusza można postrzegać jako próbę budowania zaplecza politycznego na przyszłość. Nadrzędny cel Pompejusza pozostawał tak czy inaczej niezmienny: było to bowiem niepohamowane dążenie do osiągnięcia ważnych dowództw wojskowych. Triumf i zmienne losy sojuszy politycznych potwierdziły to, co młody Pompejusz już wiedział — że sukcesy w czasie konfliktów zbrojnych są najlepszym sposobem promocji, że zwycięstwo w wojnie jest drogą do uzyskania władzy.

⁸⁷ PLUT., *Pomp.* 1, 2.

⁸⁸ Ibidem 16, 2.

⁸⁹ SEAGER 1979, 13. Pompejusz zaczął odchodzić od obozu optymatów i zbliżył się do popularów dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych. Zob.: ROGOSZ 1992, 88—90; ŁADOŃ 2010, 123—130.

Tomasz Ładoń

Politische Rolle des Cnaeus Pompeius in der römischen Republik während des ersten Bürgerkriegs und der Diktatur Sullas

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag handelt über frühe politische Karriere des Cnaeus Pompeius Magnus, die in drei Perioden erfolgte. In dem Zeitraum 87—84 (während sog. *dominatio Cinnae*) war Pompeius mit der Regierungspartei verbunden, wovon seine Ehe mit Antistia und die Beteiligung von Marius' Hauptanhängern an dem ihm nach dem Tod seines Vaters, Cnaeus Pompeius Strabo, gemachten Prozess zeugen. In Cinnas Lager spielte Pompeius seines jungen Alters und mangelnder Erfahrung wegen keine große Rolle, doch er war von seines Vaters Veteranen und von Lucius Cornelius Cinna dank seinen Beziehungen in Picenum hochgeschätzt.

Die zweite Periode der Karriere von Pompeius bildet die Tätigkeit zugunsten Sulla. Pompeius schloss sich an Sulla im Jahre 83 v. Chr. an und kämpfte an Sullas Seite im Bürgerkrieg gegen Cinna, um dann im Auftrag des Diktators wichtige militärische Missionen in Sizilien und Afrika zu erfüllen. Militärische Erfolge stärkten politische Stellung des Pompeius in dem Staat, die nach seinem Triumph im Jahre 81 v. Chr. noch stärker wurde.

In den Jahren 81—79 v. Chr. brach Pompeius allmählich seine Beziehungen mit Sulla ab, um sich stärker mit Metellus Scipio zu verbinden. Er fing auch an, eigene politische Parteibasis im Senat zu bauen. Von seiner politischen Aktivität zeugt u.a. die Tatsache, dass er in der Wahl zum Konsul im Jahre 78 v. Chr. — gegen Sullas willen — Marcus Aemilius Lepidus förderte. Als sich aber Lepidus gegen den Senat wendete, erklärte sich Pompeius für den Senat.

Tomasz Ładoń

The Political Role of Cn. Pompeius in the Roman Republic during the First Civil War and the Dictatorship of Sulla

SUMMARY

The article concerns the early political career of Cn. Pompeius Magnus. Clearly, it can be distinguished into three deparate stages. Between 87—84 BC (that is, during the so-called *dominatio Cinnae*) Pompey was associated with the Cinnans. This is evidenced by his marriage with Antistia (daughter of P. Antistius) and the involvement of leading Cinnans in the legal proceedings incurred by Pompey after the death of his father, Pompeius Strabo. In the Cinnan camp Pompey did not play an important role due to his young age and limited experience. He was valuable for Cinna, however, because of the influence in Picenum and among veterans of his father.

The second stage of Pompey's career was his activity for the benefit of Sulla. Pompey joined Sulla in 83 BC, fought at his side in the civil war with the Cinnans, and then carried out important military missions in Sicily and Africa. Military achievements strengthened political significance of Pompey in the Republic, and his position increased even more after the celebration of triumph in 81 BC.

Between 81—79 BC Pompey gradually moved away from the dictator and strongly tied himself with *gens Caecilia*. He also began to build his own political base in the Senate. His active participation in political life is proved, for instance, by his support given to M. Aemilius Lepidus — in spite of Sulla — in the consular election of 78 BC. Pompey, however, has not withdrawn from the Sullan camp and after the outbreak of rebellion of Lepidus, sided with the Sullan Senate.

Udział Gn. Pompejusza Wielkiego w walkach o władzę w Rzymie w latach 54—52 przed Chrystusem

— Katarzyna Całus —

AKADEMIA IM. JANA DŁUGOSZA W CZĘSTOCHOWIE

Walka o najwyższe urzędy w Republice Rzymskiej w latach 54—52 ukazała z całą wyrazistością, zapewne większą niż kiedykolwiek do tej pory, bezsilność senatu w trakcie prób zapanowania nad sytuacją polityczną¹. Starania o stanowiska państwowe doprowadziły wówczas do największych afer i skandali. Szczególnie w trakcie zabiegów o urzędy na 52 rok, obok stosowanych na szeroką skalę przekupstw, niemal powszechne stało się wykorzystywanie przemocy. Formowano nawet prywatne oddziały zbrojne, których celem było zwalczanie przeciwników, wywoływano zamieszki czy zastraszano mieszkańców stolicy². Często również podburzano plebs miejski, by w ten sposób doprowadzić do zerwania wyborów i przesunięcia ich terminu³. Wymienione działania skutkowały pogłębianiem się anarchii w stolicy.

¹ Omówienie sytuacji politycznej w Rzymie w tym czasie patrz na przykład: MEYER 1922, 174—241; RICE HOLMES 1923, 152—168; DICKINSON 1963, 152—187; WISEMAN 1994, 401—423. Daty wymienione w tekście odnoszą się do czasów przed Chrystusem. Jeżeli jest inaczej wyraźnie to zaznaczono.

² Zob. w tym świetle: CÍC., *Q. fr.* 2, 14, 4; 15, 4; *Att.* 4, 15, 4; 7—9; *Q. fr.* 2, 16, 2—3; 3, 1, 5; *Att.* 4, 16, 6; 17, 2—5; 18, 3; *Q. fr.* 3, 2, 3; 3, 2; 6, 3—4; VELL. PAT., 2, 47, 3; PLUT., *Caes.* 28, 3—4; *Pomp.* 53, 3; 54, 2; *Cat. Min.* 44, 2—45, 1; APP., *BC* 2, 1—9, 68—71; CASS. DIO 40, 45, 1. Stosowanie przemocy i przekupstw wyborczych w walkach politycznych w Rzymie w I wieku to według wielu historyków główne przejawy i przyczyny kryzysu republiki. Zob. na przykład: ROSS TAYLOR 1949, 62; MEIER 1966, 190; GRUEN 1974, 159; KOWALSKI 1983/1984, 75—92; IDEM 1987/1988, 7—16; IDEM 1993, 73—83; IDEM 1998, 101—113; PATERSON 1985, 21—44; LINDERSKI 1985, 87—94; LINTOTT 1990, 1—16. Więcej na temat przypadków stosowania przemocy podczas zgromadzeń ustawodawczych patrz: BLEICKEN 1957, 458 in.; SMITH 1977, 150—74; KOWALSKI 1983/1984, 75—92.

³ Kwestię tę akcentuje w swoim artykule KOWALSKI 1983/1984, 82—91. Szerzej na temat udziału plebsu miejskiego w wydarzeniach politycznych w Rzymie w okresie schyłku republiki czyt.: ŁOPOSZKO 1954, 85—128; IDEM 1966, 129—158; IDEM 1980; IDEM 1982; IDEM 1987, 223—333; IDEM 1994a, 261—266; WILL 1991, 66—92.

Wyjątkowe natężenie tych kryzysowych zjawisk oraz zagrożenie jakie stwarzało ewentualne zdobycie przez Gnejusza Pompejusza Wielkiego nieograniczonej władzy w państwie skłoniło senat w 52 roku do powierzenia mu stanowiska konsula bez kolegi⁴. Przypuszcza się, iż w latach 54—52 sprzyjał on wzrostowi anarchii w republice, a nawet próbował wymusić nadanie sobie dyktatury⁵. Celem autorki niniejszego artykułu jest więc zbadanie działań Pompejusza zorientowanych na pogłębienie kryzysu w stolicy, w celu uzyskania przez niego dominującej pozycji w państwie.

Do tej kwestii nawiązywali także antyczni autorzy, relacjonując ówczesną sytuację polityczną w Rzymie. Wiele interesujących wzmianek, dotyczących działalności politycznej Pompejusza we wspomnianym okresie, znajduje się w spisanych przez Plutarcha z Cheronei biografiach tego potentata, Katona Młodszego, Gajusza Juliusza Cezara⁶. Podobnie w przekazach Appiana z Aleksandrii⁷ czy Kasjusza Diona⁸. Intrygujące informacje odnaleźć można także w bogatej korespondencji Marka Tulliusza Cicerona, jak również w jego mowach oraz komentarzach do nich⁹. Wiele interesujących wzmianek, przydatnych dla zbadania wyeksponowanego w tytule zagadnienia, zawierają niektóre biografie autorstwa Swetoniusza¹⁰ czy periochy Liwiuszowego dzieła¹¹.

Problem ujęty w tytule niniejszego artykułu nie doczekał się kompleksowego omówienia. Niektóre jego aspekty zostały jednak w różnym stopniu zasygnalizowane w pracach Eduarda Meyera, Jean-Pierre Borle'a, Jerzego Linderskiego, Norberta Rogosza¹² oraz publikacjach nawiązujących do prowadzonych wówczas rozgrywek związanych z wyborami konsulów, czy dotyczących niektórych zagadnień łączących się z trzecim konsulem Pompejusza¹³. Zaangażowanie

⁴ LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26; PLUT., *Caes.* 28; *Pomp.* 54; *Cat. Min.* 47; APP., BC 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 4—5. Czyt.: LINDERSKI 1966, 151—152; YAKOBSON 1999, 58 i 171.

⁵ CIC., *Q. fr.* 3, 6, 4; 7, 3; PLUT., *Caes.* 28, 4; *Pomp.* 54, 2; APP., BC 2, 19, 71—20, 73; 23, 84; CASS. DIO 40, 45, 4—46, 1; BORLE 1952, 168—180; GRUEN 1974, 110—111; CHRIST 2004, 126—127; ROGOSZ 2014, 177—180.

⁶ PLUT., *Pomp.* 54; *Cat. Min.* 47—48; *Caes.* 28, 5.

⁷ APP., BC 2, 19, 68—23, 87.

⁸ CASS. DIO 40, 45—50.

⁹ CIC., *Q. fr.* 2, 13, 5; *Att.* 4, 17, 2—3; 4, 15, 7. Szczególnie pomocne, przy badaniu zaangażowania Pompejusza w walki polityczne w Rzymie w latach 54—52, są komentarze Kwintusa Askoniusza Pedianusa (35—36 C, 51—52 C) do mowy wygłoszonej przez wielkiego mówcę w obronie Tytusa Anniusza Milona. Przydatne wzmianki są zawarte również w *Scholia Bobiensia* (130, 146, 151).

¹⁰ SUET., *Iul.* 23, 1; *Ner.* 2, 2.

¹¹ LIV., *Per.* 107.

¹² MEYER 1922, 207—241; BORLE 1952, 168—180; LINDERSKI 1966, 142—152; ROGOSZ 2014, 169—187.

¹³ ROGOSZ 2010b, 211—217; IDEM 2010a, 189—201; IDEM 2011, 333—343; KOWALSKI 2010, 139—149.

tego potentata w ówczesne życie polityczne, także w negatywnym sensie, zaakcentowali również autorzy jego biografii¹⁴.

Senat nadał Pompejuszowi urząd konsula bez kolegi w pierwszych miesiącach 52 roku¹⁵. Z zachowanych przekazów źródłowych wiadomo jednak, że w Rzymie pogłoski o wprowadzeniu dyktatury i obawy przed tym pojawiały się długo przed nadaniem mu tego stanowiska. W liście Cyclerona do brata Kwintusa datowanym na czerwiec 54 roku wielki mówca, pisząc o niezgodnych z prawem staraniach kandydatów o urząd konsula w republice, wspominał:

Istnieje pewna nadzieja, związana z wyborami, ale niewyraźna, jest także podejrzenie, że szykuje się dyktatura, jednak niejasne; na forum panuje zupełna cisza, jest to jednak raczej spokój państwa starzejącego się niż odpoczywającego¹⁶.

Cyceron nie zapisał jednak kto miałby zostać wówczas dyktatorem¹⁷.

Wiadomo, że w 54 roku Pompejusz był bardzo zainteresowany rozwijającą się sytuacją polityczną w Rzymie. Co prawda, z początkiem tego roku, po zakończeniu rekrutacji żołnierzy, powinien był wyruszyć do Hiszpanii, wypełniając w ten sposób postanowienia ustawy, na mocy której powierzono mu w zarząd tamtejsze prowincje. W tym czasie spoczywał na nim jednak jeszcze inny obowiązek. Był odpowiedzialny za dostawy zboża do stolicy¹⁸. Na Półwysep Iberyjski, jako

¹⁴ GELZER 1949, 176—186; LEACH 1978, 150—157; SEAGER 2002, 126—135; SOUTHERN 2004, 144—149.

¹⁵ Autorzy antyczni nie precyzują daty objęcia przez Pompejusza trzeciego konsulatu. Kajusz Dion (40, 49, 5—50, 4) zapisał jedynie, iż od śmierci Publiusza Kłodiusza do wyboru Pompejusza konsulem bez kolegi upłynęło sporo czasu. Bardziej dokładne dane o tej kwestii podaje natomiast Askoniusz (33—36 C). Według J. LINDERSKIEGO (1966, 151) urząd konsula *sine collega* Pompejusz objął 24 dnia miesiąca interkalarnego, 58 dni po zamordowaniu Kłodiusza. Zob.: YAKOBSON 1999, 58; ROGOSZ 2010b, 214.

¹⁶ CIC., *Q. fr.* 2, 13, 5 (przeł. Marian PLEZIA).

¹⁷ N. ROGOSZ (2014, 177) zauważył, że co prawda początkowo o potrzebie wprowadzenia dyktatury mówiono ogólnie i anonimowo, przypuszczano jednak, że owe pogłoski należy łączyć z Pompejuszem.

¹⁸ Zob.: LEACH 1978, 135—136; RICKMAN 1980, 169—171; SEAGER 2002, 125; SOUTHERN 2002, 133—134. We wrześniu 57 roku doszło do wykazania niedostatku zboża w stolicy i znacznego wzrostu jego cen, co wywołało narastanie wśród mieszkańców stolicy obaw związanych z zagrożeniem głodem. Zadanie rozwiązania problemu dostaw zboża i jego rozdawnictwa senat powierzył Pompejuszowi, z którym polityk ten poradził sobie wyjątkowo sprawnie. PLUTARCH (*Pomp.* 50) zapisał, iż wkrótce po otrzymaniu przez tego potentata pełnomocnictwa w stolicy występowały nadwyżki żywności. Zob.: CIC., *Dom.* 11; APP., *BC* 2, 18, 67 a także: CIC., *Q. fr.* 3, 5, 8; CASS. DIO 39, 61, 1—4. Co interesujące, według wspomnianego biografa (*Pomp.* 49, 5) głód w Rzymie i trudności w zaopatrzeniu zostały wywołane celowo po to, aby Pompejuszowi nadać nadzwyczajną władzę, tak by mógł on wzmocnić swą pozycję w państwie. Zob. też APP., *BC* 2, 18, 67. Polityczno-ekonomiczne przyczyny panującego w Rzymie niedostatku zboża omawiają:

swoich zastępców, wysłał zatem dwóch legatów Lucjusza Afraniusza i Marka Petrejusza¹⁹. Kasjusz Dion relacjonując ówczesną sytuację w państwie zanotował:

Pompejusz [...] od razu wysłał swoich poddowódców, a sam z przyjemnością pozostał na miejscu pod pozorem, że trafia na przeszkodę w opuszczeniu miasta, a zresztą musi być w nim obecny ze względu na dostawę zboża. Zmierzał do tego, aby przy pomocy swoich poddowódców podbić Hiszpanie, a jednocześnie przejąć w swe ręce sprawy w Rzymie i pozostałej Italii²⁰.

Z zacytowanego tu fragmentu dzieła tego starożytnego historyka wynika zatem, iż już w starożytności wątpiono w deklarowane przez Pompejusza pobudki skłaniające go do pozostania w pobliżu Rzymu. Dzięki sprawowaniu namiestnictwa w powierzonych mu prowincjach za pośrednictwem legatów, których sam wybrał i mianował, mógł on nie tylko zatroszczyć się o dostawę zboża do miasta ale również ingerować, jeżeli uznał, że było to potrzebne, w ówczesną sytuację polityczną w stolicy.

W 54 roku Pompejusz był więc nie tylko obserwatorem toczących się w Rzymie wydarzeń, ale również czynnie w nich uczestniczył. Jego zaangażowanie w rozgrywki w stolicy uwidoczniło się w związku z ówczesną kampanią wyborczą oraz układem jaki dwaj z kandydatów do urzędu konsula na 53 rok: Gnejusz Memmiusz i Gnejusz Domicjusz Kalwinus zawiazali z urzędującymi wtedy konsulami Appiuszem Klaudiuszem Pulchrem i Lucjuszem Domicjuszem Ahenobarbusem. Memmiusz i Kalwinus w zamian za wsparcie udzielone im w czasie zabiegów o interesującą ich godność przez konsulów 54 roku, mieli po jej objęciu sfałszować tekst *lex de imperio* oraz *S.C. de provinciis ornandis*. W przypadku gdyby nie wywiązali się z obietnicy złożonej konsulom tego roku zobowiązali się zapłacić umówioną karę pieniężną²¹. Pompejusz, który wspierał

ŁOPOSZKO 1967, 9—28; IDEM 1974, 141—142; IDEM 1954, 111—112; BRUNT 1971, 102, 379—384; ROGOSZ 2004, 213—218.

¹⁹ BROUGHTON 1952, 225—226. Zarządzanie prowincjami przez Pompejusza za pośrednictwem legatów stanowiło ważny precedens. Świadczyło ponadto o jego znaczącej pozycji w Rzymie. Zob.: SOUTHERN 2004, 142—143. Patrz również.: LEACH 1978, 146; GREENHALGH 1981, 62.

²⁰ CASS. DIO 39, 39, 4—5 (przeł. Władysław MADYDA).

²¹ CIC., Att. 4, 15, 7; 4, 17, 2—3; Q. fr. 2, 14, 4. Por.: APP., BC 2, 16, 69. O urząd konsula na 53 rok ubiegało się czterech kandydatów, wspomniani już Gajusz Memmiusz, Gnejusz Domicjusz Kalwinus oraz Marek Waleriusz Messala i Marek Emiliusz Skaurus. Cyceron w swych listach, wspominając o kampanii wyborczej tych polityków, zwracał uwagę na stosowane przez nich przekupstwa wyborcze. Z listów Arpinaty wiadomo, iż w lipcu 54 roku wspomniani kandydaci zaciągali wysokie pożyczki, w wyniku czego stopa procentowa wzrosła z 4 do 8%. Świadczy to niewątpliwie o skali narastającej w Rzymie anarchii. Zob.: CIC., Att. 4, 15, 7; 4, 17, 2—3; Q. fr. 2, 14, 4. Na temat kampanii wyborczej w 54 roku czyt. np.: LEACH 1978, 150—153; SEAGER 2002, 126—131; GRUEN 1969, 311—321; SUMNER 1982, 133—139.

Memmiusza przekonał go jednak do ujawnienia w senacie kulis omawianego tu porozumienia wyborczego²². Motywy, którymi kierował się Pompejusz, do dzisiaj pozostają niejasne. E. Meyer zasugerował, iż jedną z przyczyn dekonspiracji tego tajnego porozumienia mógł być konflikt, do jakiego doszło między Memmiuszem a konsulami 54 roku²³. Niektórzy uczeni uznali, że to Pompejusz, powodowany własnymi interesami, wywarł zasadniczy wpływ na decyzję Memmiusza o wyjawieniu wspomnianej afery²⁴. Istotne wydaje się zatem ustalenie, jakimi motywami kierował się ten wpływowy polityk, dążąc do zdemaskowania planów wspomnianych aferzystów.

Szczegóły układu zawartego między konsulami 54 roku a kandydatami na ten urząd na rok następny, zostały oficjalnie ujawnione przez Memmiusza w senacie na początku sierpnia 54 roku²⁵. Co interesujące, Ciceron pisał o nim, co prawda bardzo ogólnie, w liście do Attyka datowanym na koniec lipca tego roku²⁶. Wspomniany sojusz wyborczy był zatem znany w niektórych kręgach co najmniej na kilka dni przed wystąpieniem Memmiusza w senacie. Nawiązując do omawianego układu, a zwłaszcza do motywu, którymi mógł się kierować Pompejusz, Erich S. Gruen zasugerował natomiast, że namówił on Memmiusza, aby publicznie przyznał się do udziału w nim i przyczynił do ujawnienia jego kulis, sądząc iż taka postawa uchroni reputację Memmiusza, a ty samym nie zaprzepaści jego szansy na zwycięstwo w zbliżających się wyborach²⁷. Intryga ta, okazała się jednak nieskuteczna. Po dekonspiracji tego porozumienia szanse Memmiusza na sukces wyborczy zmniejszyły się, gdyż jego postawa nie

²² CIC., *Att.* 4, 17, 2—3; Zob.: LINDERSKI 1966, 145.

²³ E. MEYER (1922, 169) ponadto uznał, iż Pompejusz namówił Memmiusza do upublicznienia omawianego sojuszu wyborczego w celu uniemożliwienia przeprowadzenia wyborów, co miało zapewnić mu upragnioną dyktaturę (IDEM, 192). Mathias GELZER (1968, 146) sądzi natomiast, że Pompejusz dążył do ujawnienia tej intrygi w celu zdyskredytowania Kalwinusa, kandydata optymatów, w jego walce o konsulat, oraz zwiększenia szansy na uzyskanie tego urzędu przez Marka Emiliusza Skaurusa. W staraniach o konsulat na 53 rok Pompejusz nie tylko wspierał popieranego przez Cezara Memmiusza. Z zachowanych przekazów źródłowych wiadomo, iż potentat ten agitował również za Skaurusem. Z czasem jednak, gdy okazało się, że ze względu na ciężące na tym kandydacie oskarżenie *de repetundis*, ma on niewielkie szanse na sukces wyborczy, Pompejusz przestał mu pomagać. Zob.: CIC. *Att.* 4, 15, 7; 4, 16, 6; Q. *fr.* 2, 15, 3; 3, 8, 3; GRUEN 1969, 312—315; LEACH 1978, 150; ROGOSZ 2014, 175.

²⁴ SUMNER 1982, 138—139.

²⁵ CIC., *Att.* 4, 17, 2—3.

²⁶ Ibidem 4, 15, 7: „Memmium Caesaris omnes opes confirmant. cum eo Domitium consules iunxerunt, qua pactione epistulae committere non audeo”.

²⁷ E.S. GRUEN (1969, 317) napisał: „Pompey, it appears, realized that he had miscalculated. The open secret could backfire and public outrage could wreck the prospects of his candidates. Consequently he urged a new plan upon Memmius. The latter would make a clean breast of the whole affair before the senate. Since the matter was out in the open anyway there was nothing to be lost and Memmius might emerge with renewed reputation”.

została doceniona. Tym samym ostatecznie stracił on nadzieję na uzyskanie konsulatu²⁸. Mimo, iż zaproponowany przez wspomnianego uczzonego sposób wyjaśniania analizowanej kwestii wydaje się prawdopodobny, możliwe jednak, iż na taką postawę Pompejusza wpływ miały inne powody. We wcześniejszych latach Memmiusz występował przeciwko popularom. W 58 roku razem z Domitcjuszem Ahenobarbussem usiłował zwalczać ustawodawstwo Cezara²⁹. W 54 roku, wchodząc w układ wyborczy z Kalwinusem i ówczesnymi konsulami, ponownie wykazał się brakiem lojalności wobec Pompejusza i Cezara. Być może wyjawienie wspomnianego sojuszu posłużyło więc Pompejuszowi do realizacji własnych celów. Ujawnienie bowiem przez Memmiusza porozumienia zawartego między nim, Kalwinusem oraz konsulami 54 roku doprowadziło na pewno do pogorszenia sytuacji politycznej w Rzymie. To zaś spowodowało, że wszyscy kandydaci na urząd konsula na 53 rok wkrótce po dekonspiracji tego porozumienia zostali oskarżeni *de ambitu*, a termin wyborów przesunięto³⁰.

Pogłębiająca się wówczas w państwie anarchia była zaś bez wątpienia korzystna dla Pompejusza³¹, gdyż dowodziła, że senat i stanowiący w nim większość optymaci nie są w stanie zapanować nad sytuacją polityczną w Republice. Nie można zatem ponad wszelką wątpliwość wykluczyć, iż namawiając Memmiusza do wyjawienia już wspomnianego układu wyborczego, Pompejusz chciał doprowadzić do dalszego rozwoju kryzysu, do zwalczenia którego zostałyby nadane mu nadzwyczajne uprawnienia³².

Co interesujące, krótko po ujawnieniu sojuszu zawiązanego między konsułami 54 roku oraz Kalwinusem i Memmiuszem w stolicy ponownie pojawiły

²⁸ Doszło bowiem do rozbicia porozumienia wyborczego zawartego między konsułami 54 roku a Memmiuszem i Kalwinusem. Ponadto, ujawnienie przez Memmiusza owej afery wyborczej wywołało niezadowolenie Cezara o czym Ciceron wspominał w liście do Attyka (4, 17, 3): „enuntiationem illam Memmi valde Caesari displicere”, gdyż podważało polityczne kalkulacje tego potentata.

²⁹ Cic., *Sest.* 18, 40; *Vat.* 6, 15; *Suet.*, *Iul.* 23, 1; *Ner.* 2, 2; *Schol. Bob.* 130, 146, 151 St. Na temat tych działań Memmiusza zob.: BROUGHTON 1952, 194—195; BRENNAN 2000, 754; MEIER 1986, 275, 278—279; ROGOSZ 2004, 126—127.

³⁰ Cic., *Att.* 4, 18, 3; 4, 17, 5; *Q. fr.* 3, 2, 3; 3, 3, 2. Oskarżeni kandydaci wszelkimi sposobami dążyli do odroczenia terminów rozpraw sądowych, co w pełni im się udało. W 54 roku nie odbył się bowiem żaden proces *de ambitu*. Ponadto, jak zauważył J. LINDERSKI (1966, 146—147), zmierzali oni do wprowadzenia *interregnum*. Uczony ten, pisząc o wspomnianej kwestii zauważa, że działania ubiegających się o konsulat polityków, mające na celu przesunięcie terminu wyborów, nie powinny dziwić. Przeprowadzenie wyborów jeszcze w 54 roku byłoby niekorzystne dla nowych elektów, gdyż jeszcze jako *consules designati* mogliby zostać skazani. W przypadku *interregnum*, urzędnicy wybrani w komicjach pod przewodnictwem interreksa niezwłocznie obejmowali urząd, unikając tym samym potencjalnego wyroku skazującego. Na temat *interregnum* zob. np.: STAVELEY 1954/5, 193—211; FRIEZER 1959, 301—29.

³¹ LINDERSKI 1966, 146.

³² LINTOTT (1968, 199) zapisał: „He was glad to let the violence develop, so that he would have to be called in to control it”.

się pogłoski o potrzebie powołania dyktatora³³. Plotki powtarzane w Rzymie na ten temat, wywołały wówczas niepokój wśród mieszkańców stolicy. Obawy obywateli przed wprowadzeniem tej formy rządów nie były wtedy wyłącznie skutkiem skandalu wywołanego ujawnieniem omówionego wcześniej sojuszu wyborczego oraz wiążącego się z nim przesunięcia terminu wyborów konsularnych, ale brały się zapewne również z innych powodów. Pamiętano bowiem niespokojne czasy, gdy władzę w państwie sprawował Lucjusz Korneliusz Sulla, zapewne więc lękano się przywrócenia dyktatury, która ponownie przyniesie terror i krwawe proskrypcje³⁴. We wrześniu 54 roku zaniepokojenie Rzymian wywołała też śmierć córki Cezara i zarazem żony Pompejusza, Julii³⁵. Appian w swej relacji zaakcentował wpływ jaki wywarła ona na sytuację polityczną w stolicy. Pisał bowiem o obawach Rzymian przed zerwaniem sojuszu między Cezarem i Pompejuszem, oraz strachu przed wybuchem wojny domowej³⁶.

Ponieważ termin wyborów był wciąż odwlekany, pod koniec 54 roku ponownie pojawiły się pogłoski o potrzebie powołania Pompejusza na urząd dyktatora³⁷. Ciceron w liście datowanym na początek grudnia tego roku wspominał, że trybun ludowy Gnejusz Lucyliusz Hirrus zamierzał przedstawić projekt ustawy przyznającej temu potentatowi wspomniany urząd³⁸. Dalszy przebieg debaty, jaka wywiązała się w związku z tym w senacie, opisał Plutarch. Biograf ów zanotował, iż wniosek ten upadł jednak z powodu stanowczego sprzeciwu Katona. Wskazał też, iż kiedy przyjaciele Pompejusza zaczęli go bronić, twierdząc, że to nie on domagał się dyktatury, ten miał odrzec, że nie chce brać na siebie

³³ CIC., *Q. fr.* 3, 8, 4.

³⁴ CASS. DIO 40, 45, 50.

³⁵ PLUT., *Pomp.* 53. Zob. również: CIC., *Q. fr.* 3, 1, 17; PLUT., *Caes.* 23; SUET., *Iul.* 26, 1; VELL. PAT. 2, 47, 2; CASS. DIO 39, 64, 1. Ronald SYME (2009, 39) uznał, iż śmierć Julii nie wpłynęła na załamanie ich sojuszu. Robin SEAGER (2002, 130) zauważa natomiast, że choć śmierć Julii nie doprowadziła do nagłego pogorszenia relacji między Cezarem i Pompejuszem, dała jednak Pompejuszowi sposobność do zmiany sojuszy politycznych.

³⁶ APP., *BC* 2, 19, 68. Zob. również: VELL. PAT. 2, 47, 2; PLUT., *Caes.* 23, 4; *Pomp.* 53, 5; APP., *BC* 2, 19, 68; CASS. DIO 40, 44, 2; MEYER 1922, 175—176; OOTEGHEM 1954, 427—428; GREENHALGH 1981, 65—66; ROGOSZ 2014, 175. Z czasem Cezar wystąpił z propozycją zawarcia nowych małżeństw, które miały umocnić jego więzi z Pompejuszem. Oferta ta została jednak odrzucona przez Pompejusza (SUET., *Iul.* 27). E.S. GRUEN (1974, 453) uznał, że taka postawa Pompejusza nie uraziła Cezara. Zdaniem tego badacza świadczył o tym fakt, iż Cezar do czasu wybuchu wojny domowej nie zdecydował się na zmianę swego testamentu, który przekazywał jego majątek Pompejuszowi.

³⁷ CIC., *Q. fr.* 3, 8, 4.

³⁸ Ibidem. Kasjusz Dion (40, 45, 5) tak wspominał o reakcji senatorów na tę propozycję: „a spośród tych, którzy byli obecni, nikt nie śmiał ani głosować za wnioskiem — gdyż pomni okrucieństwa Sulli wszyscy nienawidzili tej instytucji — ani nie śmiał uchylać się przed wyborem Pompejusza ze strachu przed nim” (przeł. Władysław MADYDA).

takiej odpowiedzialności³⁹. W tym kontekście warto przytoczyć słowa Cicerona, który w liście do brata pisał:

Pogłoski o dyktaturze są niemiłe dobrym obywatelom; dla mnie jeszcze przykrejsze jest to, co oni mówią. Zresztą cała rzecz budzi niepokój i gasi zapały. Pompeusz wyraźnie oświadcza, że tego nie chce, jednak w rozmowie ze mną tego nie mówił⁴⁰.

Z zacytowanego fragmentu listu wynika, że nawet Ciceron miał wątpliwości co do szczerości słów Pompejusza.

Rok 53 zaczął się od *interregnum*. Niepewną wówczas sytuację polityczną w Republice, poza silną rywalizacją między kandydatami do konsulatu, komplikowała ożywiona działalność trybunów plebejskich, którzy nie chcieli dopuścić do wyboru konsulów, gdyż niektórzy z nich sami zamierzali odgrywać większą rolę w Rzymie. Ich plany nie zdobyły jednak uznania, dlatego postulowali nadanie Pompejuszowi dyktatury⁴¹. Działalność trybunów ludowych skutkowałą zaostrzeniem rywalizacji politycznej i zastosowaniem przemocy w jej trakcie⁴². W stolicy bowiem doszło wówczas do zaburzeń a Pompejusza Rufusa, jednego z nich, osadzono w więzieniu. Prawdopodobne wydaje się, że działania tych

³⁹ PLUT., *Pomp.* 54. Plutarch (*Pomp.* 54) zanotował ponadto, że Katon miał pochwalić taką postawę Pompejusza i zachęcić do przywrócenia porządku w stolicy. Zob.: ROGOSZ 2014, 180.

⁴⁰ CIC., *Q. fr.* 3, 8, 4 (przeł. Marian PLEZIA).

⁴¹ Kasjusz Dion (40, 45) zapisał, że: „wszyscy trybunowie wysunęli wiele przeszkód i między innymi wnosili, aby zastąpić konsulów trybunami konsularnymi, tak by można było wybrać więcej urzędników, jak poprzednio. Skoro jednak nikt ich nie słuchał, oświadczyli, że w każdym wypadku Pompejusza trzeba wybrać dyktatorem” (przeł. Władysław MADYDA). Zacytowana tu relacja Kasjusza Diona budzi jednak wątpliwości. Zastanawia wspomniana propozycja trybunów ludowych zastąpienia konsulów trybunami konsularnymi, która stanowiłaby swoiste novum i na pewno nie zdobyłaby poparcia w senacie. Zapewne trybuni ludowi, w związku z panującym w państwie kryzysem, upatrywali szansy wzmocnienia swojej pozycji na rzymskiej scenie politycznej. Jednak aby osiągnąć zamierzony cel, niezbędna byłaby ich współpraca na przykład ze stronnictwem optymatów lub z politykiem, który posiadałby duże poparcie i wpływy. Intrygująca jest również dalsza część przytoczonego przekazu tego starożytnego historyka, w której zanotował, że wszyscy trybuni ludowi 53 roku dążyli do powierzenia Pompejuszowi dyktatury, wiadomo jednak, że tylko niektórzy z nich współpracowali z tym potentatem. Zob.: NICCOLINI 1934, 313—316; BROUGHTON 1952, 228—229; VANDERBROECK 1987, 198—217; ROGOSZ 2014, 176.

⁴² Na podstawie przekazu Kasjusza Diona (40, 17; 40, 45) można przypuszczać, iż głównym środkiem prawnym wykorzystywanym przez trybunów ludowych do uniemożliwienia przeprowadzenia wyboru nowych konsulów było zgłoszenie *interreges* niesprzyjających znaków. Appian (*BC* 2, 19, 71), relacjonując sytuację polityczną w Rzymie w czasie *interregnum* w 53 roku, tak pisał o postawie Pompejusza: „miasto przez osiem miesięcy żadnych nie posiadało władz. Pompeusz zaś rozmyślnie zamykał oczy na to wszystko, aby tym więcej dawała się odczuwać potrzeba dyktatora” (przeł. Ludwik PIOTROWICZ).

plebejskich urzędników oraz wysunięta przez nich propozycja powierzenia Pompejuszowi dyktatury, została zainicjowana przez niego samego. Zapewne chciał on sprawdzić jak duże poparcie wśród senatorów uzyska wniosek powołania go na ten urząd. Wycofał się jednak, kiedy okazało się, że budzi on zdecydowany sprzeciw.

Do lipca lub sierpnia 53 roku w Rzymie wszystkie urzędy kurulne, czyli także konsulat, pozostawały nieobsadzone⁴³. Mimo pogłębiającej się wówczas w państwie anarchii, senat nie podjął uchwały o konieczności powołania dyktatora, ale powierzył Pompejuszowi przeprowadzenie wyborów konsulów na 53 rok⁴⁴. W ten sposób przeciwstawił się planom Pompejusza dotyczącym objęcia przez niego tego stanowiska. W zaistniałej sytuacji Pompejusz mógł postąpić w dwojaki sposób: za pomocą siły przejąć władzę w państwie, albo ustąpić i postępować zgodnie z zaleceniami senatu. Zdecydował się uczynić to drugie i pomógł ówczesnemu interreksowi przeprowadzić wybory konsulów⁴⁵. Wybrani w ich trakcie Gnejusz Domicjusz Kalwinus i Marek Waleriusz Messala nie potrafili jednak zapanować nad sytuacją w mieście. Nie udało im się także doprowadzić do wyboru swoich następców⁴⁶.

Od *interregnum* zaczął się więc również 52 rok. Ze względu na bezwzględną rywalizację między kandydatami do konsulatu, nie tylko przeprowadzenie wyborów stało się wówczas niemożliwe. Trudność sprawiało nawet uczynienie pierwszego kroku ku temu, jakim było wyznaczenie interreksa⁴⁷. Przeszkody mające na celu niedopuszczenie do wyborów, stwarzane były nie tylko przez rywalizujących o te stanowiska polityków oraz ich sojuszników, ale także tribuna ludowego Tytusa Munacjusza Plankusa Byrsę, którego w tych działaniach

⁴³ Uczeni nie są zgodni jak długo w 53 roku trwało *interregnum*. Zob.: LINDERSKI 1966, 147; Por.: CASS. DIO 40, 45, 1 i APP., BC 2, 19, 71.

⁴⁴ CASS. DIO 40, 46, 1; LINDERSKI 1966, 148; SOUTHERN 2004, 145.

⁴⁵ CASS. DIO 40, 45, 2. Zob.: LEACH 1978, 153.

⁴⁶ VELL. PAT. 2, 47, 2—4; SUET., *Iul* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 3—4; *Pomp.* 53, 3—54, 3; *Cat. Min.* 44, 2—47, 2; APP., BC 2, 19, 70—25, 95; CASS. DIO 40, 45—46; 48—50. Zob.: LINTOTT 1968, 198—199; ŁOPOSZKO 1987, 309; SYME 2009, 39.

⁴⁷ Wiązało się to z tym, że o urzędy na 52 rok toczono bardzo ostrą rywalizację. O konsulat ubiegali się Publiusz Plaucjusz Hypseusz i Kwintus Cecyliusz Metellus Pius Scypion Nazyka oraz popierany przez optymatów Tytus Annius Milon. Jednym z kandydatów na urząd pretora był Publiusz Klodiusz. Wszyscy wymienieni politycy w czasie wyborów dopuszczali się wielu nadużyć. Szczególnie silnie rywalizowali ze sobą Klodiusz i Milon. Głównym sposobem prowadzenia walki wyborczej stały się wtedy, po raz pierwszy na tak dużą skalę, zamieszki i walki uliczne, czyli zastoso-
sowanie przemocy. Zob.: CIC., *Phil.* 2, 49; ASCON. 30—33 C; *Schol. Bob.* 169—170 St; CASS. DIO 50, 46; 50, 48; PLUT., *Cat. Min.* 47, VELL. PAT. 2, 47. Na temat kampanii wyborczej tego roku pisali na przykład: MEYER 1922, 210 i n.; LINDERSKI 1966, 142 i n.; KOWALSKI 1983—1984, 88—89; SEAGER 2002, 133—135; SOUTHERN 2004, 146—118.

wspierał Pompejusz⁴⁸. Ciągłe nasilająca się wówczas w państwie anarchia, w związku z nieobsadzeniem urzędów kurulnych, niewątpliwie sprzyjała planom tego potentata. Można przypuszczać, iż w ówczesnym kryzysie politycznym, który sam pogłębiał, nadal upatrywał sposobność realizacji własnych planów. Prawdopodobne wydaje się, że żywił nadzieję, iż taka sytuacja zmusi senatorów do podjęcia uchwały o konieczności wprowadzenia w państwie dyktatury, która zostanie powierzona właśnie jemu.

Dalsze wydarzenia polityczne w Rzymie również sprzyjały planom Pompejusza⁴⁹. W dniu 18 stycznia na Via Appia doszło do starcia między bojówkami Milona i Kłodiusza, w czasie którego zamordowany został ten drugi⁵⁰. Jego śmierć doprowadziła do zaostrzenia rozgrywek w stolicy⁵¹. W związku z tym, w nadziei na wyciszenie zamieszek w mieście, postanowiono o niezwłocznym wyborze interreksa, którym został Marek Emiliusz Lepidus⁵². Inicjatywa ta, nie zażegnała jednak panującego chaosu. Mimo powagi sytuacji, zaburzeń społecznych i przemocy panujących w stolicy, również wówczas nie podjęto decyzji o wprowadzeniu dyktatury.

Senatorowie zdecydowali się jednak na uchwalenie *senatus consultum ultimum*, powierzając troskę o los republiki Pompejuszowi, interreksowi i trybunom ludowym. Do charakterystycznej formuły *scu* dodano wówczas polecenie: „*dilectus autem Pompeius tota Italia haberet*”⁵³. Podjęcie tego

⁴⁸ LEACH 1978, 155. Askoniusz w komentarzu do mowy Cyceona w obornie Milona (31 C) zanotował: „*Pompeius gener Scipionis et T. Munatius tribunus plebis referri ad senatum de patriciis convocandis qui interregem proderent non essent passi*”. Na temat strony prawnoustrojowej działań Pompejusza czyt.: LINDERSKI 1966, 150.

⁴⁹ Decydowało o tym to, że w początkowych miesiącach 52 roku, jeszcze przed wyborem Pompejusza na urząd konsula bez kolegi, dochodziło w Rzymie do silnych zaburzeń politycznych, co było niezwykle korzystne dla tego potentata. Zob.: CIC., *Fam.* 5, 18, 1; 3, 1, 1; *Mil.* 2, 3; 5, 12—13; 24, 65—67; 26, 70; LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26; PLUT., *Caes.* 28; *Pomp.* 54; *Cat. Min.* 47; APP., *BC* 2, 20, 74—22, 83; CASS. DIO 50, 48—50. Na ten temat szerzej: ŁOPOSZKO 1954, 85—128; IDEM 1982; LINTOTT 1968, 199—200; IDEM 1994, 263—264.

⁵⁰ CASS. DIO 40, 48—50; APP., *BC* 2, 21—25. Szczegółowa relacja wydarzeń, związanych z zabójstwem Kłodiusza, którą E. MEYER (1922, 215) uznał za najbardziej poprawną, znajduje się w komentarzu Askoniusza do mowy Cyclerona w obronie Milona.

⁵¹ Podczas pogrzebu Kłodiusza oraz tuż po nim doszło do dalszych zaburzeń w mieście. Zob.: SUMI 1997, 80—102. Akty agresji skierowane zostały wówczas przeciwko interreksowi. Askoniusz (43 C) zanotował, że niebawem po wyznaczeniu na to stanowisko Marka Emiliusza Lepidusa, podburzany przez zwolenników Scypiona i Hypseusza tłum dokonał ataku na jego dom. Dopiero przybycie oddziałów Milona pozwoliło umknąć Lepidusowi.

⁵² ASCON. 43 C.

⁵³ IDEM 33—34 C: „*Fiebant interea alii ex aliis interreges, quia comitia consularia propter eodem candidatorum tumultus et eadem manus armatas haberi non poterant. Itaque primo factum erat S.C. ut interrex et tribuni plebis et Cn. Pompeius, qui pro cos. ad urbem erat, viderent ne quid detrimenti res publica caperet, dilectus autem Pompeius tota Italia haberet*”. Na temat powyższego

wyjątkowego postanowienia nie doprowadziło do zakończenia walk politycznych w stolicy. Niektórzy badacze winą za przedłużający się wówczas w Rzymie okres anarchii obarczają Pompejusza, uznając że świadomie zwlekał z przywróceniem pokoju w stolicy. J. Linderski sugeruje, że nie śpieszył się on z udzieleniem interreksowi zbrojnego wsparcia, potrzebnego do przeprowadzenia wyborów urzędników, gdyż uprawnienia nadane mu na podstawie *scu* uznał on za niewystarczające⁵⁴. Podobne stanowisko zajęła Hanna Appel, uznając ponadto, że Pompejusz choć przeprowadził zaciąg wojsk, nie przekroczył *pomerium*, by nie utracić prokonsularnego imperium⁵⁵. Badaczka ta w związku z tym uznała, że nie wykazał się on szczególną aktywnością w zwalczaniu istniejącego w państwie chaosu⁵⁶. Choć bardzo prawdopodobne wydaje się to, że Pompejusz celowo zwlekał z wykonaniem powierzonego mu na podstawie *scu* zadania, ponieważ wynikające z niego zaszczyty nie były dla niego satysfakcjonujące. Możliwe jest jednak, iż na taką postawę tego polityka zasadniczy wpływ wywarły inne czynniki. Na początku 52 roku w Rzymie dochodziło do regularnych walk między różnymi bandami, bojówkami czy prywatnymi oddziałami kandydatów na urzędy kurulne na ten rok. Narastająca w państwie anarchia wymagała użycia wojska, którego Pompejusz wówczas nie posiadał, a przeprowadzenie zleconych mu zaciągów na terenie całej Italii wymagało czasu⁵⁷. Pompejusz nie mógł zatem niezwłocznie po uchwaleniu *scu* wkroczyć do stolicy w celu wygaszenia zaburzeń. Ponadto niewykluczone, że okres narastającej w państwie anarchii starał się wykorzystać nie tylko do sformowania potrzebnych mu oddziałów. Prawdopodobne wydaje się bowiem, iż opór niektórych senatorów, wobec zgłaszanych jeszcze pod koniec 53 roku propozycji nadania Pompejuszowi dyktatury, skłonił go do poszerzenia grona sojuszników, którzy byli mu niezbędni w dalszych rozgrywkach o dominującą pozycję w państwie. Takie wsparcie mogli mu zapewnić dotychczasowi stronnicy Klodiusza, jednak zyskanie ich poparcia również wymagało czasu.

Szerząca się na początku 52 roku anarchia, którą pogłębiał nie tylko brak urzędników kurulnych ale również ruchy społeczne, jakie nasiliły się w Rzymie po wydarzeniach na Via Appia, nie została więc zażegnana. Co więcej, pojawiły się coraz bardziej zdecydowane żądania wprowadzenia dyktatury⁵⁸. Niepewną

w 52 roku *senatus consultum ultimum* czyt.: PLAUMANN 1913, 321—386; ŁOPOSZKO 1980, 104 i n. Szczególnie: APPEL 2012, 341—460; EADEM 2013, 226—240.

⁵⁴ LINDERSKI 1966, 151.

⁵⁵ APPEL 2013, 231. Zob.: NIPPEL 1995, 80.

⁵⁶ APPEL 2013, 231.

⁵⁷ ROGOSZ 2014, 183.

⁵⁸ Kasjusz Dion (40, 50, 3—4) zapisał: „Miasto żyło w niepewności, jacy ludzie obejmą nad

wówczas sytuację w stolicy pogłębiły również innego rodzaju wydarzenia. Kilka dni po śmierci Klodiusza, Pompejusz ujawnił, że Milon zamierzał go zamordować⁵⁹. Następnie, w związku z obawą o swoje życie, wzmocnił swoją ochronę i zamieszkał między zaciągniętymi żołnierzami w ogrodach znajdujących się w pobliżu jego domu. Askoniusz zanotował, że Milon zabiegał wówczas o spotkanie z Pompejuszem, na które ten nie wyraził zgody oraz, że w związku z tym za pośrednictwem swych posłańców zadeklarował Pompejuszowi, iż gotów jest zrezygnować z walki o urząd konsula, jeśli uzna on tę decyzję za zasadną⁶⁰. Trudno jednoznacznie stwierdzić czy wspomniany niepokój Pompejusza o swoje życie był wówczas uzasadniony. Należy zauważyć, iż w starożytności wątpiono w szczerść jego słów w tej sprawie. Cytowany już komentator Cyserona sugerował bowiem, że Pompejusz tylko udawał, że obawia się o swoje życie⁶¹.

nim rządy. Jedni głosili, że trzeba Pompejusza wybrać dyktatorem, inni, że należy Cezara zrobić konsulem” (przeł. Władysław Madyda).

⁵⁹ ASCON. 51—52 C: „Q. Pompeius Rufus, C. Sallustius Crispus, T. Munatius Plancus, cum cotidianis contionibus suis magnam invidiam Miloni propter occisum Clodium excitarent, prodixerant ad populum Cn. Pompeium et ab eo quaesierant num ad eum delatum esset illius quoque rei indicium, suae vitae insidiari Milonem. Responderat Pompeius: Licinium quendam de plebe sacrificulum qui solitus esset familias purgare ad se detulisse servos quosdam Milonis itemque liberos comparatos esse ad caedem suam, nomina quoque servorum edidisse; se ad Milonem misisse utrum in potestate sua haberet; a Milone responsum esse, ex iis servis quos nominasset partim neminem se umquam habuisse, partim manumisisse; dein, cum Licinium apud se haberet,... Lucium quendam de plebe ad corrumpendum indicem venisse; qua re cognita in vincla eum publica esse coniectum. Decreverat enim senatus ut cum interrege et tribunis plebis Pompeius daret operam ne quid res publica detrimenti caperet. Ob has suspiciones Pompeius in superioribus hortis se continuerat; deinde ex S.C. dilectu per Italiam habito cum redisset, venientem ad se Milonem unum omnium non admiserat. Item cum senatus in porticu Pompeii haberetur ut Pompeius posset interesse, unum eum excuti prius quam in senatum intraret iusserat”. Appian (BC 2, 20, 73) zanotował, że Pompejusz tylko udawał niezadowolienie w związku z tym, że oczekiwano objęcia przez niego dyktatury. W rzeczywistości jednak czynnie wspierał wszelkie działania, które miały mu ją zagwarantować. Zob.: LINTOTT 1986, 199; ROGOSZ 2004, 334—335; APPEL 2013, 233.

⁶⁰ ASCON. 35 C; 52 C: Pompejusz dowiedziawszy się o propozycji Milona, dotyczącej zaniechania przez niego starań o konsulat, stwierdził, że nie może decydować o tym, czy Milon powinien ubiegać się o to stanowisko, gdyż w ten sposób pozbawiłby lud rzymski jego prawa do wyboru urzędników poprzez decydowanie o kandydaturze tego polityka (IDEM 35 C). Wydaje się, iż decyzja Milona o wycofaniu się z walki wyborczej o ten urząd nie wystarczyła Pompejuszowi, gdyż nie dawała gwarancji, że w latach następnych Milon nie będzie występował przeciwko niemu. Pompejusz czynił zatem starania o osądzenie Milona oskarżonego o zamordowanie Klodiusza, by w ten sposób w pełni wyeliminować go z życia politycznego. O procesie Milona czyt.: Cic., *Mil.* 1—38; ASCON. 30—56 C; LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 4—5; PLUT., *Cic.* 35; APP., BC 2, 21—22, 24; CASS. DIO 40, 54—55, 1; *Schol. Bob.* 111—125 St; *Schol. Gron.* 322—323 St; KUMANIECKI 1977; 270—273; IDEM 1989, 342—344; ALEXANDER 1990, 151—152.

⁶¹ ASCON. 52 C: „Hae sunt suspiciones quas se dicit pertimescere”. R. SEAGER (2002, 135—

Prawdopodobne wydaje się, że nie zgadzając się na spotkanie z Milonem oraz formułując wobec niego oskarżenia, dążył do osiągnięcia konkretnych celów. Wysunięte zarzuty spowodowały bowiem zaniepokojenie mieszkańców miasta, co jak przypuszczał Pompejusz, przyczyni się do zwiększenia jego szansy na objęcie dyktatury. Decyzja Milona o wycofaniu się z wyborów doprowadziłaby zaś do osłabienia anarchii w stolicy, tym samym zmniejszyła szanse uzyskania przez Pompejusza tego urzędu⁶².

Ponieważ uchwalenie *senatus consultum ultimum* oraz powierzenie Pompejuszowi organizacji zaciągów nie przyniosło opanowania zaburzeń, senatorowie na wniosek Marka Kalpurniusza Bibulusa zdecydowali się wyrazić zgodę na powierzenie Pompejuszowi stanowiska konsula bez kolegi, aby w ten sposób wyprowadzić państwo z chaosu⁶³. W następstwie tego, jak już wspomniano na początku artykułu, powierzono Pompejuszowi ten urząd⁶⁴. Po jego objęciu, do zrealizowania wyznaczonego mu zadania Pompejusz posłużył się zebrany przez siebie wojskiem. W przekazach autorów antycznych brak jednak informacji, w jakim stopniu zostało ono wykorzystane⁶⁵. Trudno ponadto ustalić, czy w Rzymie doszło wówczas do większych potyczek, czy też do stłumienia owych niepokojów wystarczyła demonstracja siły⁶⁶. Wiadomo jedynie, iż żołnie-

136) stwierdził, że otaczanie się przez Pompejusza wojskiem i zamieszkanie w ogrodach przy jego domu mogą dowodzić, iż Pompejusz faktycznie obawiał się Milona.

⁶² Peter GREENHALGH (1981, 79) uznał, iż Pompejusz przestał wspierać Milona w jego staraniach o konsulat na 52 rok, ponieważ po śmierci Klodiusza, nie był on mu już potrzebny do jego zwalczania. Pogląd taki ma jednak słabą podstawę, gdyż wiadomo, że Milon był politycznym rywalem Pompejusza, wątpliwe zatem by polityka, z którym rywalizował zamierzał wykorzystać do swoich celów.

⁶³ LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—4; *Cat. Min.* 47, 2—3; APP., *BC* 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 4—5. Kasjusz Dion (40, 50, 5) zapisał, że decyzja o zgodzie na objęcie przez Pompejusza urzędu konsula bez kolegi zapadła z obawy, że Cezar może zostać drugim konsulem tego roku. O wyborze Pompejusza na konsula *sine collega* patrz: STEIN 1930, 52; BURCKHARDT 1988, 156—157; KUNKEL, WITTMANN 1995, 68; APPEL 2013, 230—233. Niektórzy współcześni uczeni (np. ZIÓŁKOWSKI 2004, 350; JACZYŃSKA, PAWLAK 2008, 143) używającą przez Pompejusza w 52 roku władzę przyrównują do dyktatury lub definiują ją jako dyktaturę. Inaczej: SYME 2009, 40. J. LINDERSKI (1966, 151) trafnie komentuje ówczesną sytuację polityczną w Rzymie oraz decyzję senatu o wyborze Pompejusza na konsula bez kolegi: Senat mógł działać tylko poprzez wywodzących się z niego urzędników; gdy tych jednak zabrakło, nie dysponując żadną siłą militarną, nie był w stanie zwalczyć anarchii i przeprowadzić wyboru nowych konsulów. Wybór Pompejusza jako konsula bez kolegi był w tych warunkach największym sukcesem, jaki senat mógł osiągnąć: Pompejusz otrzymał władzę przynajmniej z rąk senatu i bez tytułu dyktatora.

⁶⁴ Zob. przyp. 4.

⁶⁵ Starożytni autorzy zanotowali jedynie, że wojsko było wykorzystywane do przywrócenia w Rzymie porządku. Zob.: CIC., *Mil.* 1, 2—3; 23, 61; 25, 67; 26, 70—71; PLUT., *Pomp.* 55; APP., *BC* 2, 23, 85; 24, 89; CASS. DIO 40, 50, 1—2; 54, 2; 55, 6.

⁶⁶ Rogosz 2010b, 215.

rze ochraniać kluczowe obiekty w mieście, takie jak Kapitol, oraz umożliwiali właściwe funkcjonowanie niektórych organów, na przykład trybunałów sądowych⁶⁷. W wyniku takiego rozwoju sytuacji Pompejusz po ponad dwóch latach osiągnął swój cel. Nie uzyskał co prawda dyktatury ale stanowisko konsula bez kolegi, które także dawało mu sposobność realizacji własnych planów⁶⁸.

Na podstawie przeprowadzonych rozważań można uznać, iż w latach 54—52 Pompejusz bardzo intensywnie angażował się w wydarzenia polityczne w Rzymie. Dążył do osiągnięcia dyktatury, która miała zapewnić mu dominującą pozycję w państwie. W zachowanych przekazach źródłowych pojawiają się co prawda jedynie nieliczne wzmianki dotyczące osobistych działań Pompejusza, które miały zapewnić mu ten urząd, nie oznacza to jednak, że o jego uzyskanie zabiegał mało aktywnie. W swoich staraniach o dyktaturę wykorzystywał bądź angażował w nie przychylnych sobie polityków jak na przykład trybunów ludowych Hirrusa czy Munacjusza. W zasadzie jednak to on pogłębiał istniejący kryzys polityczny, by w ten sposób wykazać, że senat nie jest zdolny opanować sytuacji w republice i konieczne jest wprowadzenie dyktatury. Dopiero od momentu uzyskania konsulatu energicznie przystąpił do zwalczania niepokojów. Pompejusz otrzymał bowiem korzystną propozycję, mimo że nie była to pożądana przez niego dyktatura. Miał po raz trzeci zostać konsulem, jednak co było swoistym novum — bez kolegi. Co prawda, uzyskał on władzę mniejszą niż dyktator, ale nie musiał jej jednak dzielić z partnerem na urzędzie. Ta oferta optymatów była dla Pompejusza kusząca również z innych powodów. Dawała mu bowiem sposobność zadbania o własne interesy i wzmocnienia swojej pozycji w państwie. Pompejusz mógł się spodziewać, że po objęciu samodzielnie sprawowanego konsulatu uzyska nadrzędną pozycję w Republice, którą będzie mógł zachować także po jego złożeniu⁶⁹.

⁶⁷ Cíc., *Mil.* 1, 2—3; 25, 67; 26, 71; PLUT., *Pomp.* 55; APP., *BC* 2, 24, 89; CASS. DIO 40, 53, 2—3; 54, 2; 55, 4. Zob.: ROGOSZ 2010b, 215.

⁶⁸ Ibidem, 213.

⁶⁹ Ibidem.

Katarzyna Całus

Die Teilnahme des Pompeius Magnus an den Machtkämpfen in Rom in dem Zeitraum 54—52 v. Chr.

ZUSAMMENFASSUNG

Die sich in den Jahren 54—52 v. Chr. in der Römischen Republik verschärfende politische Krise bewegte den Senat dazu, im Jahre 52 v. Chr. Cnaeus Pompeius Magnus mit dem Amt des Konsuls ohne Amtsgenossen zu betrauen, damit der den Staat aus der sich ausbreitenden Anarchie herausführt. Nach der Analyse von erhalten gebliebenen Quellen untersuchte die Verfasserin von der vorliegenden Abhandlung, inwieweit sich Pompeius für politische Ereignisse in Rom damals engagierte und stellte fest, dass der Politiker an den Intrigen aktiv teilnahm, um die Macht in Rom zu übernehmen. Er war beispielsweise für Verhinderung der Beamtenwahl im Jahre 52 v. Chr., verantwortlich, in deren Folge die Anarchie noch zunahm. Auf solche Weise wollte er nachweisen, der Senat sei nicht imstande, die damalige Situation in der Republik zu beherrschen und dadurch beabsichtigte er die Senatoren dazu bewegen, ihm die diktatorische Herrschaft zu geben.

Katarzyna Całus

The struggles for power of Cnaeus Pompeius Magnus in Rome 54—52 BC

SUMMARY

The deteriorating political crisis in the Roman Republic over the years 54—52 BC resulting from the assassination of Publius Clodius Pulcher, forced the Senate, in 52 BC, to entrust Cnaeus Pompey the Great with the office of a sole consul in order to calm the situation in the state. Based on the retained source materials, the author analyses Pompey's involvement in the political events in Rome during that period and assesses that Pompey became involved in political events in the Roman Republic in order to obtain the dominating position in the state. By preventing electing of the officials, Pompey increased the anarchy within the state, indicating that the Senate was unable to control the situation in the Republic at that time, and he was persuading the senators to grant him the office of the dictator.

Gn. Pompejusz a optymaci (52 rok przed Chrystusem)

— Norbert Rogosz —

UNIwersytet śląski w Katowicach

Po zamordowaniu 18 stycznia 52 roku P. Klodiusza, w czasie szczytowego rozwoju anarchii w Rzymie senat powierzył opiekę nad Rzeczpospolitą Gn. Pompejuszowi, interreksowi oraz trybunom ludowym¹. Ponadto polecił Pompejuszowi organizację zaciągów w całej Italii². Po pewnym czasie, w celu opanowania wymykającej się spod kontroli sytuacji w mieście, opowiedział się za objęciem przez niego stanowiska konsula bez kolegi (*consul sine collega*). Z wnioskiem w tej sprawie wystąpił jeden z czołowych wówczas polityków o optymackiej orientacji M. Kalpurniusz Bibulus, były konsul z 59 roku. Rozwiązanie to zdecydowanie poparł oraz zasugerował senatorom jego przyjęcie spowinowacony oraz związany z nim politycznie M. Porcjusz Katon (Młodszy)³. W rezultacie niedługo później Pompejusz został wybrany na zaproponowany przez Bibulusa urząd⁴.

¹ Uczyniono to podejmując tak zwane *senatus consultum ultimum*: ASCON. 33—34 C; CASS. DIO 40, 48, 1—49, 5. Por. też: CAES., *Bell. Gall.* 7, 1; LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3—4; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 4—5; MEYER 1922, 215; STEIN 1930, 51; OOTEGHEM 1954, 439—440; GRUEN 1974, 152; BURCKHARDT 1988, 156; BONNEFOND-COUDRY 1989, 42, 130—131, 210, 429, 562. Omówienie problematyki wiążącej się z tą uchwałą senatu patrz: APPEL 2012, 341—360; EADEM 2013, 226—241. Daty w tekście artykułu odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

² ASCON. 34 C. Według Kasjusza Diona (40, 50, 1) senatorowie zlecieli Pompejuszowi to zadanie nieco później, gdy zaburzenia w stolicy nie ustawały. Por. też: CAES., *Bell. Gall.* 7, 1; MEYER 1922, 218.

³ ASCON. 35—36 C; PLUT., *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 2—48, 1; APP., *BC* 2, 22, 79—23, 84; CASS. DIO 40, 50, 2—4. Por. też: SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 4—5; MEYER 1922, 229; STEIN 1930, 52; AFZELIUS 1941, 178; OOTEGHEM 1954, 443; GRUEN 1974, 153; FEHRLE 1983, 209; SYME 1987, 186; BURCKHARDT 1988, 157; BONNEFOND-COUDRY 1989, 147, 211, 627; GRAY-FOW 1990, 181—182; HOFMANN-LÖBL 1996, 190; ROGOSZ 2014, 181—183.

⁴ Jak to przeprowadzono, nie wiadomo. Starożytni autorzy i badacze współcześni nie wypowiadają się na ten temat jednoznacznie: ASCON. 36 C; LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26, 1;

Wkrótce też, po wkroczeniu do miasta, pojął za żonę Kornelię, córkę Scypiona Nazyki, jednego z aktywniejszych wówczas optymatów⁵. Zaś po załatwieniu najważniejszych spraw, dobrał go sobie jako partnera na sprawowanym stanowisku na ostatnie pięć miesięcy 52 roku⁶.

Od strony faktograficznej wydarzenia te są dobrze znane. Należy je jednak wiązać z jeszcze jednym aspektem. Świadczą one bowiem również o przemianach, które zaszły wtedy w polityce Pompejusza i optymatów. Przede wszystkim jednak, co ze względu na omawiany w niniejszym artykule problem jest szczególnie istotne, owe wydarzenia są dowodem kształtowania się nowego rodzaju relacji między Pompejuszem a tworzącymi to ugrupowanie arystokratami.

Pierwszym autorem antycznym, który wyeksponował te doniosłe zmiany w poczynaniach Pompejusza, był Ciceron. W liście napisanym w lutym 49 roku do swego zaufanego przyjaciela Attyka, dokonując oceny różnych posunięć tego potentata, wielki mówca między innymi odniósł się także do działań podjętych przez niego w czasie jego trzeciego nietypowego konsulatu sprawowanego w 52 roku. W tym kontekście nadmienił, iż zaczął on wtedy bronić Rzeczypospolitej⁷. W nieco inny sposób owe nowe akcenty uchwycił Wellejusz Paterkulus.

PLUT., *Pomp.* 54, 5; *Cat. Min.* 48, 1; *APP.*, *BC* 2, 23, 84; *CASS. DIO* 40, 50, 4—5; *Schol. Bob.* 112 St. Por. też: *CIC.*, *Att.* 7, 1, 4; 8, 3, 3; *Phil.* 1, 7, 18; *VAL. MAX.* 6, 2, 11; 8, 15, 8; *PLIN.*, *Nat. hist.* 15, 3; 33, 14; 34, 139; *TAC.*, *Ann.* 3, 28; *ZONAR.* 10, 7; *NEUENDORFF* 1913, 70; *MEYER* 1922, 229—230; *GELZER* 1949, 187; *OOTEGHEM* 1954, 443—444; *LINDERSKI* 1966, 151; *GRUEN* 1974, 153; *LEACH* 1978, 156—157; *CANFORA* 1999, 141; *YAKOBSON* 1999, 58; *AMELA VALVERDE* 2003, 221—222; *ROGOSZ* 2014, 183—184. Według Jerzego LINDERSKIEGO (1966, 151) od śmierci Kłodiusza do wyboru Pompejusza na urząd konsula bez kolegi minęło 58 dni. Zob. też: *DRUMANN, GROEBE* 1906, 806; *NEUENDORFF* 1913, 68, 70. Omówienie rozwoju sytuacji, zwłaszcza narastania w Rzymie anarchii w tym czasie, patrz: *MEYER* 1922, 215 n; *ŁOPOSZKO* 1954, 114—119; *IDEM* 1982, 130—134; *IDEM* 1987, 306—310. Jej dokładne ujęcie, także w kontekście istotnych wydarzeń z 53 roku, patrz: *IDEM* 1980, 75—130.

⁵ *PLUT.*, *Pomp.* 55, 1—3; *CASS. DIO* 40, 51, 3; *MEYER* 1922, 228; *AFZELIUS* 1941, 177—178; *COLLINS* 1953, 104; *OOTEGHEM* 1954, 445—446; *ANDERSON* 1963, 7—8; *GRUEN* 1974, 154; *CANFORA* 1999, 141; *AMELA VALVERDE* 2003, 219—220; *ROGOSZ* 2010a, 195. Kw. Cecyliusz Metellus Pius Scypion Nazyka, ojciec Kornelli należał wówczas do grona wpływowych polityków o optymackiej orientacji. O nim: *PLUT.*, *Pomp.* 55, 2; 4; *APP.*, *BC* 2, 24, 83; 25, 95; *CASS. DIO* 40, 51, 3; *MÜNZER* 1897, 1224—1228; *OOTEGHEM* 1967, 298—327; *LEACH* 1978, 154. Por. też literaturę cytowaną w przyp. 53.

⁶ *APP.*, *BC* 2, 25, 95; *CASS. DIO* 40, 51, 2—3; *ANDERSON* 1963, 8; *OOTEGHEM* 1967, 305; *SEAGER* 1979, 147; *GREENHALGH* 1981, 88; *AMELA VALVERDE* 2003, 223; *CHRIST* 2004, 132. Według Plutarcha (*Pomp.* 54, 5), Pompejusz po desygnowaniu go przez senat na urząd konsula bez kolegi, miał się domagać partnera. Wtedy senatorowie postanowili, że może go sobie dobrać najwcześniej po dwóch miesiącach. O motywach takiego postępowania Pompejusza: *CASS. DIO* 40, 51, 1.

⁷ *CIC.*, *Att.* 8, 3, 3. To zaś było zgodne z oczekiwaniami tworzących wówczas senacką większość optymatów, gdyż obrona Rzeczypospolitej i wiążących się z nią wartości była ich podstawowym celem. W związku z tym należy tu zauważyć, iż od 54 roku Pompejusza postrzegano jako polityka

Wspomniał on, iż uzyskany wtedy przez Pompejusza konsulat postrzegano jako dowód jego pojednania się z optymatami⁸. Z przekazu tego antycznego dziejopisarza wynika też, iż ów konsulat Pompejusza przede wszystkim oceniał tak Cezar⁹. Jest jednak oczywiste, iż podobne stanowisko w tej sprawie zajmowali jego stronnicy. Należy się domyślać, że w ten sam sposób postrzegało go także wielu Rzymian o innej orientacji¹⁰. Natomiast Plutarch nawiązując do wydarzeń, które miały miejsce w Rzymie w początkowym okresie 52 roku, zaakcentował, iż bezpośrednio po wyborze na urząd konsula bez kolegi, Pompejusz był wdzięczny Katonowi — jednemu z ówczesnych czołowych optymatów — za jego postawę, gdy w senacie debatowano nad sposobem obsadzenia tego stanowiska¹¹. Biograf ten dał także do zrozumienia, iż relacje między Pompejuszem a Katonem, być może głównym inicjatorem takiego rozwiązania, przynajmniej na płaszczyźnie oficjalnej, były dobre¹². Pozwala to przypuszczać, iż przyjazne stosunki Pompejusz utrzymywał wtedy również z innymi senatorami o optymackiej orientacji¹³. W sposób znacznie wyraźniejszy i bardziej konkretny przyczyny powierzenia mu tej godności ujął Kasjusz Dion. Między innymi wskazał, iż optymaci z Bibulusem

przyczyniającego się do podsycania w Rzymie anarchii: PLUT., *Pomp.* 54, 1—3; *Cat. Min.* 45, 4—47, 1; APP., *BC* 2, 19, 68—20, 73. Por. też: CASS. DIO 40, 45, 1—46, 3; GELZER 1949, 174—187; GRUEN 1974, 153—154; LEACH 1978, 150—156; SEAGER 1979, 132—143; AMELA VALVERDE 2003, 217—220; CHRIST 2004, 126—130.

⁸ VELL. PAT. 2, 47, 3. Oczywiście sformułowanie „veluti reconciliatis sibi optimatibus” znajdujące się w tekście Wellejusza Paterkulusa nie odnosi się do wszystkich optymatów. Jest bowiem oczywiste, że Pompejusz mógł się pojednać z tymi, którzy wcześniej aktywnie go zwalczali, a dzięki którym, po zmianie stanowiska wobec niego, ów konsulat uzyskał. Otrzymał go zaś, jak wiadomo, dzięki Katonowi i Bibulusowi oraz tym senatorom, którzy poparli ich racje: SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 2—3; APP., *BC* 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 4; STEIN 1930, 52; AFZELIUS 1941, 178; CONANT 1953, 150; FEHRLE 1983, 209; SYME 1987, 186; BURCKHARDT 1988, 156—157; BONNEFOND-COUDRY 1989, 627; GRAY-FOW 1990, 181—182; HOFMANN-LÖBL 1996, 190.

⁹ VELL. PAT. 2, 47, 3. Taką ocenę relacji między Pompejuszem a optymatami w 52 roku Cezar potwierdził w *Bellum civile* (1, 4, 40).

¹⁰ VELL. PAT. 2, 47, 3. Można to sugerować dlatego, że Pompejusz swoją politykę, zwłaszcza w stosunku do optymatów, w porównaniu do swych działań z poprzednich miesięcy diametralnie zmienił, co dostrzegać musieli wszyscy Rzymianie czynnie uczestniczący w życiu politycznym, nie tylko ci, którzy popierali Cezara. Zob. w tym kontekście komentarz w przyp. 7.

¹¹ PLUT., *Pomp.* 54, 5; *Cat. Min.* 48, 1.

¹² PLUT., *Pomp.* 54, 5; *Cat. Min.* 48, 1. O tym, że przede wszystkim Katon mógł inspirować powierzenie Pompejuszowi tego urzędu świadczą wzmianki Plutarcha (*Cat. Min.* 47, 2—3. Zob. też: *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—4) i Appiana (*BC* 2, 23, 84).

¹³ Można to sugerować, gdyż dzięki ich postawie i głosom, senat wyraził zgodę na jego wybór: VELL. PAT. 2, 47, 3. Ponadto, jeżeli Pompejusz był wdzięczny Katonowi za to co, dla niego zrobił (PLUT., *Pomp.* 54, 5; *Cat. Min.* 48, 1), to podobnie musiał traktować tych senatorów, którzy wsparli Katona. Zob. w tym świetle komentarz w przyp. 8.

i Katonem na czele spodziewali się pozyskać Pompejusza dla swoich celów. Dodał też, że udało im się do tego doprowadzić¹⁴. W rezultacie miał on, sprawując stanowisko konsula bez kolegi, działać tak, „iż wykonywał sumiennie wszystko co spодobało się senatowi”¹⁵.

Informacje o omawianych tu kwestiach zawierają teksty źródłowe, których autorzy nawiązali do wydarzeń z lat 54—52, przede wszystkim jednak do trzeciego konsulatu Pompejusza. Najwięcej wartościowych wiadomości znajduje się w korespondencji Cyncerona z tego okresu oraz w mowie wygłoszonej przez niego w obronie Milona¹⁶ i odnoszących się do niej komentarzach¹⁷, biografiach Pompejusza, Katona oraz Cezara napisanych przez Plutarcha, a także w dziełach Appiana i Kasjusza Diona¹⁸. Zdecydowanie mniej informacji, ale nieraz równie cennych i w dodatku unikalnych, w biografii Cezara autorstwa Swetoniusza, dziełku Wellejusza Paterkulusa czy streszczeniach niektórych ksiąg Liwiuszowego dzieła¹⁹. Dane o uzupełniającym charakterze można napotkać w dziełach Cezara, Waleriusza Maksymusa, Pliniusza Starszego, Tacyty czy Zonarasa²⁰.

Współcześni badacze dostrzegają zmiany, które w stosunkach Pompejusza z optymatami zaszły w 52 roku. Dotąd jednak łączące się z nimi kwestie nie były przedmiotem szczegółowych dociekań. Nadmienający o owych relacjach historycy ich więc nie analizują ani dogłębniej nie komentują, poprzestając na odnotowaniu faktu pojednania się Pompejusza z politykami tworzącymi to ugrupowanie, zbliżenia się do nich, współpracy z nimi (Lily Ross Taylor, Frank Burr Marsh, Maria Jaczynowska, Marcin Pawlak)²¹, czy zawiązania przez obydwie strony porozumienia, przymierza, lub sojuszu (Eduard Meyer, Ludwik Piotrowicz, L. Ross Taylor, Józef Korpany, Erich S. Gruen, Tadeusz Łoposzko, Max

¹⁴ CASS. DIO 40, 50, 5. Oczywiście nie od razu, lecz zapewne w nieco dalszej perspektywie.

¹⁵ Ibidem (przeł. Władysław Madyda). W pełni koresponduje z tym stwierdzenie Cezara, iż jego przeciwnicy, czyli optymaci, zwiedli i sprowadzili Pompejusza na manowce: CAES., *Bell. civ.* 1, 7, 1. Kiedy do tego doszło Cezar nie wskazał, jednak jedynym okresem, w którym to było możliwe był 52 rok, a dokładniej jego pierwsze miesiące.

¹⁶ CIC., *Mil.* 1—38. Por. też: *Phil.* 1, 7, 18. Z reguły mają one inny charakter niż dane pochodzące z szerzej zakrojonych tekstów historiograficznych. Przede wszystkim dotyczą spraw bardziej szczegółowych.

¹⁷ Najbardziej cenione są komentarze Askoniusza. Ponadto zawarte w zbiorze znanym jako *Scholia Bobiensia* oraz napisane przez tak zwanego *Scholiastę Gronovianusa*.

¹⁸ PLUT., *Pomp.* 53—56; *Cat. Min.* 44—49; *Caes.* 23, 28; APP., *BC* 2, 18—25; CASS. DIO 39, 60—64; 40, 12—30; 44—57.

¹⁹ SUET., *Iul.* 26, 1; 27, 1; VELL. PAT. 2, 47; LIV., *Per.* 107.

²⁰ CAES., *Bell. civ.* 1, 4, 4; 7, 1; 9, 2; 32, 3; VAL. MAX. 6, 2, 11; 8, 15, 8; PLIN., *Nat. hist.* 15, 3; 33, 14; 34, 139; TAC., *Ann.* 3, 28; ZONAR. 10, 7.

²¹ ROSS TAYLOR 1949, 149; BURR MARSH 1971, 221—222; JACZYNOWSKA, PAWLAK 2008, 143. Zob. też: JACZYNOWSKA 1995, 154; JACZYNOWSKA 1999, 476.

Cary, Howard H. Scullard, T. Peter Wiseman, Adam Ziółkowski, Ronald Syme)²². Przyczyny tych zmian wskazują różnie. Jedni uważają, iż ich inicjatorem był Pompejusz (Erik Wistrand, R. Syme, Hanna Appel)²³. Inni, że optymaci z Katonem i Bibulusem na czele (L. Piotrowicz, Klaus Bringman)²⁴. Kolejni, że decydującą rolę w ich zainicjowaniu odegrał rozwój sytuacji w Rzymie w tym czasie (Arthur E.R. Boak, William G. Sinnigen, F. Burr Marsh, J. Korpanty)²⁵. Zmian w stosunkach między nimi dokładniej także nie datują. Dają jedynie do zrozumienia, że zaszły one w czasie trzeciego, nadzwyczajnego konsulatu Pompejusza (L. Piotrowicz, R. Syme)²⁶.

Przytoczone powyżej opinie Cycerona, Wellejusza Paterkulusa i Plutarcha o zmianach, które dokonały się w stosunkach między Pompejuszem a optymatami po jego wyborze na urząd konsula bez kolegi można zaakceptować. Tak radykalne rozwiązania się zdarzały. W to jednak, że Pompejusz starał się przypodobać senatowi w sposób zasugerowany przez Kasjusza Diona, należy wątpić. Oznaczałoby to bowiem, iż zgodził się pełnić rolę narzędnia senatorów o optymackiej orientacji. Sugestia taka nie jest zaś zgodna z tym, co wiemy o ówczesnej pozycji tego potężnego polityka oraz położeniu jego nowych sojuszników. Wiadomo zaś, że w porównaniu do nich dysponował wieloma różnymi atutami, zwłaszcza większymi wpływami²⁷. Jego służalczą postawę wobec nich można więc wykluczyć, mimo iż senat i odgrywający w nim wtedy wiodącą rolę optymaci byli mu potrzebni, chociażby dlatego, że zrealizowanie niektórych działań bez nich lub wbrew nim, mogło być zdecydowanie trudniejsze a nawet niemożliwe²⁸.

²² MEYER 1922, 222; PIOTROWICZ 1934, 425, 445; ROSS TAYLOR 1949, 150; KORPANTY 1971, 64; GRUEN 1974, 153—154; ŁOPOSZKO 1982, 133; IDEM 1987, 309; CARY, SCULLARD 1992, t. 1, 522—523; WISEMAN 1994, 410; SYME 2009, 40. A. ZIÓLKOWSKI (2004, 350) pisze o sojuszu Pompejusza i optymatów w kontekście rozgrywek politycznych w Rzymie w 51 roku. Jest jednak oczywiste, że nie ukształtował się on wtedy, lecz w poprzednim, czyli w 52 roku.

²³ WISTRAND 1968, 45; SYME 2009, 40; APPEL 2013, 241.

²⁴ PIOTROWICZ 1934, 424—425; BRINGMANN 2010, 312—313.

²⁵ BOAK, SINNIGEN 1965, 232; BURR MARSH 1971, 215, 217; KORPANTY 1971, 64.

²⁶ PIOTROWICZ 1934, 424—425; 445; SYME 2009, 40.

²⁷ Wspomniane atuty bardzo dobrze wyeksponował Appian (*BC* 2, 23, 84—85; 25, 95). Zob. również w tym kontekście teksty źródłowe cytowane w przyp. 29, oraz: BOAK 1918, 19—21; GIRARDET 1992, 184—188; IDEM 2001, 187—200. Pozycję Pompejusza w 52 roku wzmacniał zwłaszcza samodzielnie sprawowany konsulat oraz nadzwyczajne uprawnienia nadane mu przez senat przed objęciem tego stanowiska (s. 89). O zakresie ówczesnej władzy Pompejusza: ROGOSZ 2011, 333—343. Gruntowne a zarazem wyczerpujące omówienie podstaw potęgi i wpływów Pompejusza w Republice Rzymskiej patrz: DINGMANN 2007.

²⁸ Najlepszym tego przykładem były zainicjowane przez Pompejusza w 52 roku projekty ustawodawcze, czy uregulowanie spraw związanych z zarządkiem prowincji, na przykład hiszpańskich (PLUT., *Pomp.* 55, 7; APP., *BC* 2, 24, 92; CASS. DIO 40, 44, 2), w których przeprowadzaniu optymaci, jako członkowie senatu, musieli uczestniczyć.

Ponadto dominację Pompejusza na rzymskiej arenie politycznej w 52 roku i w latach następnych w sposób nie budzący wątpliwości potwierdziło wielu piszących o ówczesnych wydarzeniach antycznych autorów, Kasjusz Dion także²⁹.

Kwestię relacji między Pompejuszem a optymatami w 52 roku należy więc wyjaśnić. Dlatego celem autora artykułu jest jej wszechstronne omówienie. Jego podstawą jest analiza różnych posunięć Pompejusza oraz polityków o optymackiej orientacji z czasu jego trzeciego konsulatu oraz z lat 54—53. Jest bowiem oczywiste, iż działania realizowane w okresie tych dwóch lat przez obydwie strony siłą rzeczy wpływały także na stosunki między nimi w 52 roku³⁰. Rozwiązanie zarysowanego tu problemu jest jak najbardziej wskazane. Pozwoli bowiem na lepsze, dogłębnierwsze poznanie trzeciego konsulatu Pompejusza oraz sytuacji politycznej w Rzymie w jego trakcie.

Niezależnie od różnych wątpliwości związanych z charakterem wzajemnych relacji między Pompejuszem a optymatami w 52 roku czy od sposobu ich postrzegania, wydarzenia które wtedy miały miejsce w Rzymie świadczą o narodzinach sojuszu między Pompejuszem i wspierającymi go politykami a skupioną w senacie i dominującą w nim wówczas arystokracją senatorską o optymackiej orientacji³¹. Sojusz ten należy postrzegać jako czynnik, który doprowadził do przełomu w bardzo skomplikowanych i trudnych realiach politycznych panujących wtedy w stolicy. Pozwolił bowiem na opanowanie i zakończenie szalejącej w niej anarchii i umożliwił instytucjom państwowym powrót do normalnego trybu funkcjonowania. W efekcie zapewnił w mieście również stopniową stabilizację³². Doprowadził także do zasadniczej zmiany układu sił, korzystnej dla

²⁹ Najlepiej uczynił to Appian (BC 2, 23, 84—85; 25, 95). W różny sposób, chociaż nie tak zdecydowanie, podkreślili to również inni autorzy antyczni, w tym Kasjusz Dion (Cic., *Fam.* 5, 18, 2; 7, 2, 2; 3; VELL. PAT. 2, 48, 1; PLUT., *Pomp.* 54, 4; 55, 2; *Cat. Min.* 47, 2—48, 1; CASS. DIO 40, 44, 2; 49, 5—50, 1; 56, 2. Zob. też: Cic., *Mil.* 1, 2; 6, 15; 8, 21—22).

³⁰ Przede wszystkim dlatego, że skutki wielu posunięć Pompejusza i optymatów z lat 54—53 w sposób decydujący wpływały na sytuację polityczną w Rzymie w 52 roku, którą nadal, chociaż w zróżnicowanym stopniu, kształtowały obydwie strony. Por. w tym kontekście komentarz zamieszczony w przyp. 33.

³¹ Pogląd taki szczególnie w świetle informacji zawartych w niektórych tekstach źródłowych (Cic., *Att.* 8, 3, 3; VELL. PAT. 2, 47, 3; PLUT., *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 2—48, 1; CASS. DIO 40, 49, 5; 50, 1; 4—5. Zob. też: APP., BC 2, 23, 84—85; 25, 95) oraz stanowisk eksponowanych w tej sprawie przez badaczy współczesnych (zob. prace cytowane w przyp. 21—26) nie budzi wątpliwości. Zmiany te doprowadziły do narodzin nowego i co bardzo istotne trwałego obozu politycznego, dobrze widocznego także w latach następnych, zwłaszcza tuż przed wybuchem wojny domowej oraz w jej trakcie.

³² Tego właśnie oczekiwali rzymscy politycy, zwłaszcza optymaci, wyrażając zgodę na samodzielnie sprawowany konsulat Pompejusza oraz inicjując porozumienie z nim: PLUT., *Caes.* 28, 5;

obydwu stron, czyli dla Pompejusza i związanych z nim od niedawna optymatów³³. Do czasu ukształtowania się wspomnianego tu sojuszu, relacje między najważniejszymi ugrupowaniami na rzymskiej arenie politycznej były bowiem zdecydowanie mniej dla nich korzystne.

Do 9 czerwca 53 roku, czyli do śmierci M. Licyniusza Krassusa pod Carrhae, w Rzymie funkcjonowały dwa główne obozy. Jeden tworzyli politycy skupieni wokół triumwirów. Ze względu na nieobecność Cezara i Krassusa, przewodził im Pompejusz³⁴. Od początku 54 roku znajdował się on w opozycji do rządzących Republiką optymatów. By uniemożliwić im sprawne zarządzanie państwem oraz realizację ich najważniejszych celów dyskretnie podsycił w Rzymie anarchię. Jednocześnie w związku z narastającym w mieście nieładem, inicjował pogłoski o konieczności powołania dyktatora³⁵. Drugi obóz tworzyli wspomniani optymaci i wspierający ich Rzymianie. W 54 roku arystokraci z tego ugrupowania obsadzili obydwie stanowiska konsulów i wiele innych urzędów. Mimo tego nie potrafili skutecznie przeciwstawić się Pompejuszowi i związanym z nim politykom, zwłaszcza zapobiec podważaniu swych rządów ani opanować pogarszającej się sytuacji w stolicy³⁶.

Pomp. 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 2—48, 1. Por. też: *Liv., Per.* 107; *VELL. PAT.* 2, 47, 3; *SUET., Iul.* 26, 1; *APP., BC* 2, 23, 84; *CASS. DIO* 40, 49, 5—50, 1; 4—5; *AFZELIUS* 1941, 177—179; *GELZER* 1949, 181—187; *CONANT* 1953, 149—150; *GRUEN* 1974, 153—154; *FEHRLE* 1983, 209; *SYME* 1987, 196; *BURCKHARDT* 1988, 156—157; *GRAY-FOW* 1990, 181—182; *CHRIST* 2004, 130; *ROGOSZ* 2010b, 214.

³³ Ów nowy układ był korzystny przede wszystkim dla Pompejusza. Dla optymatów również, ale w bardzo małym stopniu. Chociaż bowiem odtąd zaliczali się do obozu rządzącego, odgrywali w nim podrzędną, zdecydowanie mniejszą rolę niż ich potężny sprzymierzeniec. Jednak mimo tego, przynajmniej w kwestiach rozstrzyganych w senacie zachowali wpływ na bieg spraw państwowych.

³⁴ Po złożeniu sprawowanego w 55 roku konsulatu nie udał się on do swoich prowincji, lecz został w Italii by w pobliżu Rzymu czuwać nad sprawami triumwirów: *PLUT., Pomp.* 53,1; *APP., BC* 2, 18, 65; *CASS. DIO* 39, 39, 4; 40, 45, 5. Por. też: *Cic., Fam.* 7, 5, 1; *PLUT., Cat. Min.* 45, 3—4; *BALSDON* 1939, 104; *COLLINS* 1953, 104; *OOTEGHEM* 1954, 416; *PEROWNE* 1969, 187; *SEAGER* 1979, 132; *GREENHALGH* 1981, 62—63; *AMELA VALVERDE* 2003, 214—215; *CHRIST* 2004, 123.

³⁵ *Cic., Q. fr.* 2, 14, 4; *Att.* 4, 15, 7; 18, 1; 3; *Q. fr.* 3, 4, 2; 5, 9; *Att.* 4, 17, 2; *Q. fr.* 3, 6, 4; 6; 7, 3; *PLUT., Pomp.* 54, 2; *Cat. Min.* 45, 1; 3—4; *APP., BC* 2, 19, 71—20, 73; *CASS. DIO* 40, 45, 4—5; 46, 1; *GELZER* 1949, 174—180; *LEACH* 1978, 151—152; *AMELA VALVERDE* 2002, 217—220; *ROGOSZ* 2014, 177—178. Szersze omówienie dążeń Pompejusza do dyktatury patrz: *BORLE* 1952, 172—175.

³⁶ Por. w tym kontekście: *Cic., Att.* 4, 14, 2; *Q. fr.* 2, 14, 4; 15, 5; *Att.* 4, 15, 4—10; *Q. fr.* 2, 16, 2—3; *Att.* 4, 17, 2—5; 18, 1—3; *Q. fr.* 3, 2, 2—3; 3, 2; 4, 2; 5, 4; 7, 1—2; *Fam.* 7, 11, 1; 2, 5, 1—2; *PLUT., Cat. Min.* 44, 2—7; *APP., BC* 2, 19, 68—71; *CASS. DIO* 40, 45, 1—5; *NEUENDORFF* 1913, 54—56; *BROUGHTON* 1952, 221—224; *LINDERSKI* 1966, 142; *BRENNAN* 2000, vol. 2, 755. Zob. także: *KOWALSKI* 1983—1084, 77, 87; *IDEM* 1987—1988, 9, 14—15; *IDEM* 1988, 123; *IDEM* 2010, 141.

Po czerwcu 53 roku w rezultacie śmierci Krassusa oraz związanego z nią rozpadu triumwiratu³⁷, w Rzymie stopniowo ukształtowały się trzy liczące się w skali całego państwa obozy polityczne. Jeden tworzyli politycy skupieni wokół Juliusza Cezara. Drugi Rzymianie związani z Pompejuszem. Trzeci wspomniani już, odgrywający wiodącą rolę w senacie, optymaci³⁸. Każdy z nich dążył do realizacji własnej linii politycznej, zwłaszcza że w miarę upływu czasu współpraca między Cezarem a Pompejuszem, niedawnymi partnerami, zamierała³⁹, a sterowany przez senatorów o optymackiej orientacji senat był nastawiony wrogo nie tylko do Pompejusza, lecz także Cezara, którego wielu optymatów postrzegało jako polityka groźniejszego i bardziej dla nich niebezpiecznego niż Pompejusz⁴⁰. Efektem tego był paraliż sceny politycznej, gdyż żadne z owych ugrupowań nie było w stanie przeforsować swoich zamierzeń.

Wkrótce, po przeprowadzonych dzięki Pompejuszowi, przypuszczalnie na przełomie lipca i sierpnia, wyborach urzędników kurulnych na 53 rok⁴¹, sytuacja w stolicy skomplikowała się jeszcze bardziej. Stało się tak z kilku powodów. Wybrani na stanowiska konsulów M. Waleriusz Messala Rufus oraz Gn. Domi-

³⁷ O tym patrz: PLUT., *Caes.* 28, 1—2; *Pomp.* 53, 6. Por. też: LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 46, 3—4; APP., *BC* 2, 18, 66; CASS. DIO 40, 18—27; 44, 2; ROSS TAYLOR 1949, 148; BOAK, SINNIGEN 1965, 231; PEROWNE 1969, 188—191; BURR MARSH 1971, 215; GRUEN 1974, 453—454; CHRIST 1979, 351—352; WISEMAN 1994, 402—403. Szerzej o okolicznościach śmierci Krassusa: PLUT., *Crass.* 21—33; MARSHALL 1976, 151—169; SAMPSON 2008, 114—148; PIEGDOŃ 2014, 214—231.

³⁸ Wszystkich następstw śmierci Krassusa nie znamy. Nie wiadomo na przykład, jaką orientację polityczną obrali politycy związani z nim wcześniej oraz jak wpłynęli oni na układ sił w stolicy. Jest możliwe, iż część z nich przeszła do obozu Pompejusza, zwłaszcza po ślubie Pompejusza z Kornelią (PLUT., *Pomp.* 55, 1—3), wdową po Publiusz Krassusie, synu triumwira, który również zginął pod Carrhae (por. źródła i literaturę cytowaną w przyp. 37). Omówienie najważniejszych aspektów ówczesnej sytuacji politycznej patrz: BOAK, SINNIGEN 1965, 230—231; PEROWNE 1969, 195; BURR MARSH 1971, 214—215; GRUEN 1974, 111—112, 114, 118—120; CHRIST 1979, 351—353; WISEMAN 1994, 402—410.

³⁹ Początek tej tendencji dała śmierć Julii, córki Cezara i żony Pompejusza (VELL. PAT. 2, 47, 2; PLUT., *Caes.* 23, 4; *Pomp.* 53, 4—5; APP., *BC* 2, 19, 68. Por. też: CIC., *Q. fr.* 3, 1, 5; LIV., *Per.* 106; SUET., *Iul.* 26, 1; CASS. DIO 39, 64; 40, 44, 2; BOAK, SINNIGEN 1965, 231; PEROWNE 1969, 195; BURR MARSH 1971, 215; WISEMAN 1994, 402; ROGOSZ 2014, 175. Przybrała ona na sile po śmierci Krassusa. Zob. w tym świetle źródła i literaturę cytowaną w przyp. 37.

⁴⁰ Dlatego szczególnie zawzięci politycy z tego ugrupowania, na przykład L. Domicjusz Ahenobarbus a zwłaszcza Katon przez wiele lat dążyli do unieszkodliwienia go: SUET., *Iul.* 23, 1—24, 1; 30, 3—4; PLUT., *Cat. Min.* 53, 5—6; MÜNZER 1905, 1335—1337; AFZELIUS 1941, 161—177; CONANT 1953, 140—142, 156—157; FEHRLE 1983, 115—133, 156—209, 216—218; CARLSEN 2006, 58—60.

⁴¹ PLUT., *Pomp.* 54, 3. Zob. też: CASS. DIO 40, 17, 1; 45, 1—46, 1. NEUENDORFF 1913, 61—62; ROSS TAYLOR 1949, 148; LINDERSKI 1966, 148; SWENEY 1978, 182; KOWALSKI 1983—1984, 87—88; VANDERBROECK 1987, 262.

cjusz Kalwinus, nie zdołali wskutek braku wsparcia ze strony Pompejusza oraz ponownego narastania anarchii w Rzymie doprowadzić do wyborów urzędników kurulnych na kolejny, czyli 52 rok⁴². O stanowiska konsulów na ten rok zabiegali zaś: T. Anniusz Milon, już wspomniany Kw. Cecyliusz Metellus Pius Scypio Nazyka oraz P. Plautiusz Hypseusz. O preturę starał się P. Klodiusz⁴³. Politycy ci zaciekle ze sobą rywalizowali, uciekając się do przekupywania wyborców a nawet stosowania przemocy. Pompejusz w tej sytuacji, chcąc wymusić powierzenie mu dyktatury, dyskretnie zintensyfikował działania podsycające w stolicy anarchię, której narastanie było ważnym argumentem za wprowadzeniem w Republice nadzwyczajnej władzy związanej z tym stanowiskiem⁴⁴. Jego starania były więc nie do pogodzenia z ambicjami kandydatów do wspomnianych urzędów. Przeprowadzenie wyborów konsulów oraz innych urzędników kurulnych zniweczyłoby bowiem skutecznie jego plany, gdyż dawałoby nadzieję na opanowanie anarchii oraz przywrócenie normalnych stosunków w życiu publicznym bez sięgania po dyktaturę.

Z punktu widzenia Pompejusza, spośród wymienionych tu kandydatów Milon oraz Klodiusz byli szczególnie niebezpieczni. Zabiegając bowiem o interesujące ich godności zapewnili sobie solidne zaplecze oraz inne atuty. Milon był popierany przez wielu zasiadających w senacie arystokratów o optymackiej orientacji⁴⁵. W dodatku kilka lat wcześniej wybawił Pompejusza z wielkich tarapatów, liczył więc na jego wdzięczność⁴⁶. Dał się wtedy poznać jako polityk stanowczy,

⁴² PLUT., *Pomp.* 54, 3; CASS. DIO 40, 45, 1—46, 1; NEUENDORFF 1913, 67; ROSS TAYLOR 1949, 148; LINDERSKI 1966, 148; GRUEN 1974, 150; KOWALSKI 1983—1984, 88; IDEM 2010, 141; ROGOSZ 2014, 179—181.

⁴³ CIC., *Fam.* 2, 6, 3; LIV., *Per.* 107; PLUT., *Cat. Min.* 47, 1; NEUENDORFF 1913, 66; LINDERSKI 1966, 148—149; OOTEGHEM 1967, 303—304; KOWALSKI 1983—1984, 88—89; IDEM 1987—1988, 14; IDEM 2010, 141—142; YAKOBSON 1999, 171.

⁴⁴ CIC., *Fam.* 5, 18, 1; 3, 1, 1; LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3—4; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 3—4; *Pomp.* 54, 3; *Cat. Min.* 47, 1—2. Por. też: APP. BC 2, 20, 74; CASS. DIO 40, 46, 48, 1—2; GELZER 1949, 181—186; BORLE 1952, 175—176; OOTEGHEM 1954, 434—443; LEACH 1978, 154—155; CHRIST 2004, 127—130.

⁴⁵ Kręgi polityczne popierające Milona bardzo dobrze przedstawił w swoich listach Ciceron. Zob.: Q. fr. 3, 6, 6; *Fam.* 2, 6, 3—5; NEUENDORFF 1913, 66—67; BURR MARSH 1932, 176—177; LINDERSKI 1966, 148—149; GRUEN 1974, 150—151; LEACH 1978, 154; KUMANIECKI 1989, 338—339. Według Appiana (BC 2, 20, 74) Milona popierał również rzymski lud. Oczywiście nie cały, gdyż mieszkańcy stolicy z niższych warstw społecznych wspierali zwłaszcza P. Klodiusza, a część z nich także Pompejusza.

⁴⁶ Zwrócił na to uwagę Appian (BC 2, 20, 74). Por. też: CIC., Q. fr. 3, 6, 6; GRUEN 1974, 150; GELZER 1949, 153—157; NOWAK 1973, 147—153; ŁOPOSZKO 1974, 132—133, 255—261, 268—269; LEACH 1978, 154; GREENHALGH 1981, 19—20; AMELA VALVERDE 2003, 198—201; CHRIST 2004, 115—116. Dla tego potentata zobowiązania te były jednak wtedy wielkim kłopotem, kolidowały bowiem z jego dążeniami do sięgnięcia po władzę.

nieustępliwy, zmierzający do celu bez względu na koszty. Był także bardzo ambitny i — co jeszcze gorsze — nie dawał sobą manipulować. Zabiegając o konsulat czynił to zdecydowanie. Zorganizował nawet bojówki wspierające jego starania⁴⁷. Klodiusz z kolei był ostro skonfliktowany z Pompejuszem, mimo że ten od pewnego czasu był spowinowacony z jego bratem, Ap. Klaudiuszem Pulchrem, wpływowym politykiem o optymackiej orientacji, byłym konsulem z 54 roku⁴⁸. Jednocześnie Klodiusz nadal był związany z ugrupowaniem popularów, cieszył się także dużą popularnością wśród wielu mieszkańców stolicy z niższych warstw społecznych, co z punktu widzenia Pompejusza było szczególnie groźne⁴⁹. Klodiusz był również bardzo stanowczy i zdecydowany w działaniu. Nie bał się sięgać po najostre środki i metody wiodące do celu. Dysponował też sprawnymi bojówkami, służącymi mu do zwalczania konkurentów i wrogów oraz wspierania swoich działań na forum publicznym⁵⁰. Dla Pompejusza problemem

⁴⁷ Liv., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 4; PLUT., *Cat. Min.* 47, 1; APP., BC 2, 20, 74; CASS. DIO 40, 48, 2; 49, 5; BURR MARSH 1932, 176—177; NOWAK 1973, 154—157; ŁOPOSZKO 1954, 114—116; IDEM 1982, 130—131; IDEM 1987, 306—307; IDEM 1994a, 263; ŚLAPEK 1995, 163—167. W zabiegach tych bardzo cenną pomocą służył mu Ciceron: *Fam.* 2, 6, 3—5; KUMANIECKI 1989, 338—339; YAKOBSON 1999, 171—172.

⁴⁸ Konflikt między nimi sięgał 58 roku, w którym Klodiusz sprawował urząd trybuna ludowego: ŁOPOSZKO 1954, 97—98; IDEM 1974, 132—137, 261—267, 268—269; LINTOTT 1968, 197—198; ROGOSZ 2004, 147—149. Odnoszące się do niego źródła oraz literaturę patrz: ibidem, 149, przyp. 134. O powinowactwie Pompejusza z bratem Klodiusza Ap. Klaudiuszem Pulchrem: CASS. DIO 39, 60, 3. Por. też w tym kontekście: CIC., *Q. fr.* 2, 11, 2; 12, 3; ANDERSON 1963, 9—10. Według Plutarcha (*Cat. Min.* 45, 1) w drugiej połowie lat pięćdziesiątych. Klodiusz miał ponoć współdziałać z Pompejuszem.

⁴⁹ W pewnym stopniu był to rezultat jego korzystnych dla ludu posunięć, który jako trybun plebejski przeprowadził w 58 roku: MARTIN 1965, 81—90; LINTOTT 1968, 194—195; PEROWNE 1969, 182—183; ŁOPOSZKO 1974, 139—145; YAKOBSON 1999, 172—173; ROGOSZ 2004, 108—110, 132—136; FEZZI 2008, 52—78. Przede wszystkim jednak był to efekt oddziaływania na mieszkańców stolicy z niższych warstw społecznych jego politycznego programu forsowanego w 52 roku. O nim: CIC., *Mil.* 12, 33; 32, 87; por. też: *Fam.* 7, 2, 3; ŁOPOSZKO 1954, 114—115; IDEM 1982, 130—131; IDEM 1987, 306—307; IDEM 1994a, 263. Od pewnego czasu o popularność wśród tych Rzymian oraz ich poparcie zabiegał także Pompejusz. Jest bardzo prawdopodobne, że liczył na to, iż w razie stanowczego oporu optymatów i opanowanego przez nich senatu drogę do dyktatury, której wprowadzenie i powierzenie jej właśnie jemu sugerowali związani z nim trybunowie ludowi M. Celiusz Winicianus i G. Lucyliusz Hirrus (NICCOLINI 1934, 313—316; BROUGHTON 1952, 228—229; LINTOTT 1968, 199; VANDERBROECK 1987, 201, 203; THOMMEN 1989, 102, 214, 261), utorowałyby mu właśnie poparcie ludu. Klodiusz jednak, ze względu na większą popularność wśród wywodzących się z niego Rzymian, szczególnie proletariuszy oraz ich wsparcie, był w stanie takie plany Pompejusza pokrzyżować, zwłaszcza że kolidowały z jego ambitnymi zamierzeniami. Dopóki więc był liczącą się postacią na rzymskiej scenie politycznej, Pompejusz takiego sposobu sięgnięcia po dyktaturę nie mógł brać w rachubę.

⁵⁰ CIC., *Mil.* 9, 26; 10, 28—11, 30; 14, 36; 33, 91; 34, 95; por.: 2, 3; 5, 13; BURR MARSH 1932, 176—177; NOWAK 1973, 141—146; ŁOPOSZKO 1982, 130—131; IDEM 1987, 306—307;

była też wzajemna wrogość oraz nienawiść Milona i Klodiusza, dodatkowo komplikująca sytuację polityczną w stolicy. Ich rywalizacja, zwłaszcza starcia popierających ich Rzymian, walki będących na usługach obydwu bojówek i band nie dawały się bowiem opanować. Z tego powodu a także ze względu na natężenie i skalę powodowane przez nie zaburzenia były jedną z najważniejszych przyczyn narastania anarchii w mieście w drugiej połowie 53 oraz na początku 52 roku⁵¹.

Znacznie mniejszy problem stanowili dla Pompejusza dwaj pozostali kandydaci do konsulatu na 52 rok, czyli Hypseusz i Scypion Nazyka. Pierwszy w drugiej połowie lat sześćdziesiątych był związany z nim służbowo. Zaliczał się też do grona klientów tego potentata. Wyperswadowanie lub uniemożliwienie mu zabiegów o konsulat nie było więc trudne⁵². Drugi zaliczał się do grona bogatych arystokratów o optymackiej orientacji. W trakcie swoich starań o urząd konsula współpracował jednak z Klodiuszem. Mimo tego część polityków z tych kręgów zapewne popierała jego kandydaturę. Na pewno jednak nie był on tak groźny jak Milon⁵³.

Dla optymatów natomiast kłopot stanowiła niewątpliwie rywalizacja Milona i Scypiona Nazyki, powodowała bowiem w ich gronie podział na stronników

IDEM 1994a, 263. Klodiusz posługiwał się nimi od wielu lat, zwłaszcza jednak od 58 roku, gdy bojówki często i na wielką skalę wykorzystywał do zwalczania przeciwników: ŁOPOSZKO 1966, 129—158; SŁAPEK 1995, 157—162, 167; ROGOSZ 2004, 137.

⁵¹ Por. w tym świetle: *Cic.*, *Mil.* 9, 25—26; 10, 27—11, 30; 12, 32; 14, 36; 16, 44; 19, 51—52; 27, 72—76; 29, 80; *ASCON.* 30—36 C; *Liv.*, *Per.* 107; *VELL. PAT.* 2, 47, 4; *SUET.*, *Iul.* 26, 1; *APP.*, *BC* 2, 21, 75—22, 83; *CASS. DIO* 40, 48, 1—48, 4; *ROSS TAYLOR* 1949, 148—149; *LINTOTT* 1968, 200; ŁOPOSZKO 1954, 114—115; IDEM 1982, 130—131; IDEM 1987, 306—307; IDEM 1994a, 263; YAKOBSON 1999, 171—172.

⁵² Hypseusz pełnił funkcję kwestora, a później prokwestora Pompejusza podczas jego pobytu na Wschodzie, w trakcie III wojny z Mitrydatesem: *ASCON.* 30, 35 C. Edylem był w 58 roku za konsulatu A. Gabiniusza i L. Kalpurniusza Pizona, związanych z Pompejuszem i Cezarem. Preturę sprawował w 55 roku w czasie drugiego konsulatu Pompejusza i Krassusa; *BROUGHTON* 1952, 153, 163, 169, 176, 181, 195, 216, 602; IDEM 1986, 159; *OOTEGHEM* 1967, 303; *GRUEN* 1974, 107, 151. Wyliminowanie go ułatwiały także jego ówczesne poczynania, gdyż starając się o konsulat na 52 rok stosował, podobnie jak pozostali kandydaci, niedozwolone metody zabiegania o urząd i względy wyborców: *VAL. MAX.* 9, 5, 3; *Liv.*, *Per.* 107; *PLUT.*, *Pomp.* 55, 3; *Cat. Min.* 47, 1; *APP.*, *BC* 2, 24, 90; *CASS. DIO* 40, 53, 1; *Schol. Gron.* 322 St; *NEUENDORFF* 1913, 66; *LINDERSKI* 1966, 151; *KOWALSKI* 1983—1984, 88—89; IDEM 2010, 141; YAKOBSON 1999, 171.

⁵³ Scypion Nazyka wielkich osiągnięć nie miał. W 59 roku był trybunem ludowym (*Cic.*, *Att.* 2, 1, 9; *Vat.* 7, 16; *VAL. MAX.* 9, 1, 8), w 57 edylem (*Cic.*, *Sest.* 58, 124; *Schol. Bob.* 137 St), w 55 pretorem a w 53 interreksem. Zob.: *BROUGHTON* 1952, 189, 201, 215, 229; IDEM 1986, 41—42; *OOTEGHEM* 1967, 302—304; *GRUEN* 1974, 151—152; *RICHARDSON* 1983, 456—457; *RYAN* 1997, 89—93; YAKOBSON 1999, 171. Podobnie jak Hypseusz w czasie zabiegów o konsulat na 52 rok posługiwał się przekupstwami i przemocą, narażając się z tego powodu na oskarżenie i proces. Zob. źródła i literaturę cytowaną w przyp. 52.

jednego i drugiego⁵⁴. Dla arystokratów z tego ugrupowania zagrożenie stanowił również Klodiusz. Pozytywne z ich punktu widzenia było jednak to, że niebezpieczny był także dla Pompejusza. Ten bowiem, gdyby doszło do próby sił w stolicy, nie mógłby liczyć na silne poparcie jej mieszkańców z niższych warstw społecznych, gdyż znacznie bardziej popularny był wśród nich niewątpliwie Klodiusz, który miał w tych kręgach znacznie więcej zwolenników, w dodatku lepiej zorganizowanych⁵⁵. Dla Pompejusza znaczącą przeszkodą mogły także być bojówki Klodiusza. Podobną mogły się okazać także te, którymi dysponował Milon⁵⁶. Mając to na uwadze można stwierdzić, że dopóki realia te nie uległy zmianie optymaci i zdominowany przez nich senat mogli się czuć w miarę bezpieczni. Sytuacji w stolicy nie potrafili co prawda opanować, ale jednocześnie nie groziło im narzucenie dyktatury Pompejusza przy pomocy ludu. Sami zaś nie zamierzali mu pomagać w jej osiągnięciu.

Do zmiany zarysowanego tu układu sił politycznych doszło dopiero po 18 stycznia 52 roku, po zamordowaniu Klodiusza przez towarzyszących Milonowi niewolników⁵⁷. W rezultacie stronnicy tragicznie zmarłego pozbawieni swego charyzmatycznego przywódcy, mimo że nadal byli w stolicy bardzo aktywni, przyczyniając się do pogłębiania anarchii w mieście, jako samodzielny element w ówczesnym układzie sił przestali się liczyć⁵⁸. Podobnie było z Milonem. Ciężka

⁵⁴ Do pewnego stopnia tezę tę, z punktu widzenia Milona i jego zwolenników, potwierdzały bardzo intensywne starania i zabiegi Cyclerona o to, by G. Skryboniusz Kurion zgodził się kierować kampanią wyborczą Milona: Cic., *Fam.* 2, 6, 3—5. Por. też: NEUENDORFF 1913, 66—67; LINDERSKI 1966, 148—149; OOTEGHEM 1967, 303; YAKOBSON 1999, 171—172.

⁵⁵ W latach 53—52 owych Rzymian przyciągały do Klodiusza zwłaszcza jego atrakcyjne, z ich punktu widzenia, plany: ŁOPOSZKO 1954, 114—115; IDEM 1982, 130—131; IDEM 1987 306—307; IDEM 1994a, 263. Szczególnie od 58 roku, czyli od czasu swego trybunatu ludowego, do odpowiedniego zorganizowania popierających go Rzymian Klodiusz między innymi wykorzystał kolegą: LINDERSKI 1961, 46—54; LINTOTT 1968, 194—195.

⁵⁶ Zob. w tym świetle: ŁOPOSZKO 1954, 115—116; 1982, 131; IDEM 1987, 307; IDEM 1994a, 263. Szersze omówienie kwestii związanych z wykorzystaniem przez tych dwóch polityków prywatnych oddziałów zbrojnych patrz: ŁOPOSZKO 1966, 129—158; NOWAK 1973, 102—158; SŁAPEK 1995, 157—169. Por. też literaturę cytowaną w przyp. 47 i 50.

⁵⁷ Początkowo nic na to nie wskazywało. Anarchia i zaburzenia jeszcze bardziej się nasiliły. O radykalnej zmianie sytuacji w stolicy świadczyła jednak seria coraz bardziej stanowczych posunięć senatu: ASCON. 33—36 C; CASS. DIO 40, 49, 5—50, 4. Por. też: LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3—4; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 3—5; *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 1—48, 1; APP., BC 2, 21, 75—23, 84; CASS. DIO 40, 48, 149, 4; STEIN 1930, 51—52; ROSS TAYLOR 1949, 149; BURCKHARDT 1988, 156—157; BONNEFOND-COUDRY 1989, 42, 130—131, 210—211, 429, 562, 627. Zob. też: VANDERBROECK 1987, 263—264.

⁵⁸ Sekstus Klodiusz oraz inni bliscy współpracownicy P. Klodiusza pochodzący z niższych warstw społecznych, nie byli go w stanie zastąpić w tej roli. O nich: ŁOPOSZKO 1969, 166—175; IDEM 1989, 498—503. Dalszą literaturę patrz: ROGOSZ 2004, 135, przyp. 71.

bowiem na nim odpowiedzialność za śmierć jego antagonisty. Musiał więc wziąć pod uwagę to, że zostanie o to zabójstwo oskarżony, a następnie osądzony i skazany⁵⁹. Z punktu widzenia Pompejusza zamordowanie Klodiusza przez ludzi Milona było więc wydarzeniem bardzo pomyślnym. Spowodowało bowiem, że w praktyce obydwa najbardziej niebezpieczni dla niego politycy zostali z rywalizacji o władzę w Republice wyeliminowani⁶⁰. Dzięki temu po wspomnianym tu dniu, czyli po 18 stycznia 52 roku, położenie Pompejusza uległo znacznej poprawie.

Zamieszanie Milona w zamordowanie Klodiusza pogorszyło natomiast sytuację senatu oraz tworzących w nim wtedy większość optymatów. Milon bowiem jako potencjalny konsul i przywódca, na którym mogli by się oprzeć, nie wchodził już w rachubę. Scypio Nazyka, przeciętny polityk, który dotąd niczym nadzwyczajnym się nie wykazał, do tej roli się nie nadawał⁶¹. Z Pompejuszem, ich najpotężniejszym politycznym antagonistą, w otwartą rywalizację nie mogli się wdawać, gdyż nie mieli w niej żadnych szans na sukces⁶². Zwłaszcza, że przeszko-
da, jaką do niedawna był dla niego Klodiusz, przestała istnieć. Uzyskanie więc przez Pompejusza silnego wsparcia ze strony mieszkańców Rzymu z niższych warstw społecznych stało się realne⁶³. Dlatego optymaci po 18 stycznia 52 roku musieli się poważnie liczyć z tym, że w razie dalszego przedłużania się anarchii w mieście dyktatura Pompejusza, po którą mógł on sięgnąć korzystając ze wsparcia ludu, może stać się faktem⁶⁴. Nie zmieniło się jedynie położenie arystokratów

⁵⁹ PLUT., *Cic.* 35, 1. Mając to na uwadze, Milon usiłował od przekupionej części ludu uzyskać uchwałę o zwolnieniu z odpowiedzialności za to zabójstwo: APP., *BC* 2, 22, 79—82. Por. też: CASS. DIO 40, 48, 2; 49, 3—4.

⁶⁰ Nie można wykluczyć, iż Pompejusz był w jakimś stopniu zamieszany w nadanie wydarzeniom takiego biegu. Pod koniec 52 roku bronił bowiem T. Munacjusza Plankusa Byrsę w czasie jego procesu (PLUT., *Pomp.* 55, 5; *Cat. Min.* 48, 4; CASS. DIO 40, 55, 1—4). Ten zaś po zamordowaniu Klodiusza podburzał nie przekupioną część ludu przeciwko Milonowi (IDEM 40, 48, 2—49, 1), co było dla korzystne Pompejusza.

⁶¹ Rzymianie oceniali Scypiona niezbyt pochlebnie: CAES., *Bell. civ.* 1, 4, 3; VAL. MAX. 9, 1, 8. Podobnie jego militarne talenty: CAES., *Bell. civ.* 3, 31, 1. Wypowiedzi Cezara, politycznego przeciwnika Scypiona, mogą jednak budzić wątpliwości. O przodkach Scypiona i jego dotychczasowych osiągnięciach patrz: CIC., *Brut.* 212 n.; ATT. 6, 1, 17; OOTEGHEM 1967, 298—303; RICHARDSON 1983, 456—457; RYAN 1997, 89—93; SYME 2009, 40.

⁶² Przede wszystkim ze względu na bardzo duży wzrost popularności i poparcia dla Pompejusza wśród Rzymian w tym czasie: PLUT., *Caes.* 28, 4—5; *Pomp.* 54, 3; *Cat. Min.* 47, 1—2; APP., *BC* 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 3—5.

⁶³ Wpływ na to miała zmiana nastawienia Rzymian do niego w ostatnim okresie. Por. w tym świetle źródła cytowane w przyp. 62. Ponadto fakt, że o ich względy nie musiał rywalizować z politykiem tak popularnym jak nie żyjący już Klodiusz: LIV., *Per.* 107; SUET., *Iul.* 26, 1; APP., *BC* 2, 21, 77—22, 83. Zob. też: CASS. DIO 40, 48, 3—49, 4; BORLE 1952, 176.

⁶⁴ Wyeksponowali to w swoich relacjach zwłaszcza Appian (*BC* 2, 23, 84) i Kasjusz Dion (40, 50, 4). Por.: PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—4; *Cat. Min.* 47, 2—3; BORLE 1952, 176.

z tego ugrupowania wobec Cezara, który dalej był przez wielu z nich postrzegany jako najgroźniejszy przeciwnik senatu⁶⁵.

W tej sytuacji konieczne stało się podjęcie przez optymatów działań, które mogły zapobiec dyktaturze Pompejusza. Wymusiło je także dalsze narastanie anarchii w stolicy. Dlatego zdecydowali się oni na posunięcia wspomniane na początku artykułu, w wyniku których Pompejusz został wybrany na urząd konsula bez kolegi⁶⁶. Między innymi doprowadziły one jednak do kolejnej zmiany układu sił na rzymskiej arenie politycznej. Odtąd ponownie funkcjonowały na niej dwa liczące się w skali całego państwa obozy polityczne.

Jeden nadal tworzyli Rzymianie skupieni wokół prowadzącego intensywną walkę w Galii Cezara, który w rezultacie nie mógł sobie pozwolić na pełne zaangażowanie się w rozgrywki polityczne w stolicy⁶⁷. W jego imieniu czynili to jednak, chociaż w ograniczonym stopniu, jego zaufani współpracownicy⁶⁸.

Drugą, znacznie potężniejszą siłą polityczną wywierającą w 52 roku przemożny wpływ na stosunki w Rzymie był obóz skupiający Pompejusza, związanych z nim od dawna polityków oraz arystokratów o optymackiej orientacji, którzy w początkowym okresie tego roku zdecydowali się nawiązać z tym potentatem współpracę. Dzięki atutom Pompejusza oraz jego nowych sprzymierzeńców⁶⁹, koalicja ta dysponowała w stolicy bardzo dużą przewagą nad cezarianami.

Mając na uwadze zmiany w układzie sił politycznych w Rzymie, do których doprowadziło nawiązanie przez optymatów współpracy z Pompejuszem, zarówno ów konsul jak i jego nowi partnerzy mogli być zadowoleni, mimo że ich sytuacja nie była jednakowa. Już w czasach antycznych wielu autorów dawało

⁶⁵ W pełni potwierdzają to informacje Kasjusza Diona, dotyczące motywów, które w 52 roku skłoniły optymatów do zaakceptowania nadzwyczajnego konsulatu Pompejusza: CASS. DIO 40, 50, 3—5.

⁶⁶ Zob. s. 89.

⁶⁷ Wkrótce doszło do jeszcze intensywniejszych starć związanych ze zwalczaniem powstania Wercyngetoryksa, które wybuchło w Galii właśnie w 52 roku. O zaangażowaniu Cezara w wojnę w Galii patrz: LIV., *Per.* 107—108; VELL. PAT. 2, 47, 1; SUET., *Iul.* 25; PLUT., *Caes.* 24—27; CASS. DIO 40, 31—41; ROSS TAYLOR 1949, 150; GELZER 1960, 129—132, 140—154; BOAK, SINIGEN 1965, 230; CARCOPINO 1968, 300—333; CHRIST 1979, 341—349; MARKALE 1982, zwłaszcza 144—196.

⁶⁸ SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 29, 1; *Pomp.* 56, 1; *Cat. Min.* 49, 1; APP., BC 2, 23, 87—88; CASS. DIO 40, 50, 3; 51, 2; 56, 2—3. Bardzo istotną rolę wśród nich odgrywali niektórzy związani z nim trybunowie ludowi: NICCOLINI 1934, 320—321; BROUGHTON 1952, 236—238; VANDERBROECK 1987, 207; THOMMEN 1989, 214, 261. Zob. też: GELZER 1960, 154—155; CARCOPINO 1968, 343—346; CANFORA 1999, 141 i n.

⁶⁹ Bezsprzecznym atutem optymatów były ich wpływy w senacie. Por. w tym świetle: PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 2—48, 1; APP., BC 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 4—5. Zob. też: LIV., *Per.* 107; SUET., *Iul.* 26, 1. O atutach Pompejusza patrz źródła i opracowania cytowane w przyp. 27.

do zrozumienia, że czynnikiem dominującym w owym obozie był Pompejusz⁷⁰, który w 52 roku uzyskał w Republice tak silną pozycję, iż E. Meyer wylansował w związku z tym tezę o jego pryncypacie⁷¹. Zmiany te stworzyły bowiem także podstawy do przezwyciężenia w Rzymie anarchii i przywrócenia w tym mieście normalnych stosunków. To zaś było dla Pompejusza równie ważne jak rozbudowa politycznych wpływów, a dla optymatów istotniejsze niż znaczące osłabienie ich pozycji wobec i tak potężnego sprzymierzeńca⁷².

Jednak korzystne dla Pompejusza, a w mniejszym stopniu także dla jego nowych sojuszników zmiany w Rzymie, do których doszło w 52 roku, dobre oficjalnie relacje, ani jego dominująca pozycja w ukształtowanym z nimi obozie politycznym, nie zapewniły tworzącym go stronom harmonijnego współdziałania⁷³. W rezultacie w czasie trzeciego konsulatu sprawowanego przez Pompejusza w tym roku, współpraca polityków o optymackiej orientacji z tym potentatem nie była tak dogłębna, ani tak dobra jakby to wynikało z relacji Kasjusza Diona⁷⁴. Musimy bowiem pamiętać, że w początkowym okresie 52 roku na współdziałanie zdecydowali się reprezentanci dwóch opcji politycznych, którzy dotąd byli przeciwnikami, a w ciągu ostatnich lat bardzo intensywnie się zwalczały. W dodatku dążyli także do osiągnięcia wykluczających się celów⁷⁵.

⁷⁰ CIC., *Fam.* 5, 18, 2; 7, 2, 3; VELL. PAT. 2, 47, 3; 48, 1; PLUT., *Caes.* 28, 5; PLUT., *Pomp.* 54, 4; 55, 4; 7; *Cat. Min.* 47, 2—48, 1; APP., BC 2, 23, 84—85; 24, 92—25, 95; CASS. DIO 40, 50, 4.

⁷¹ Z autorów antycznych bardzo silną pozycję Pompejusza w Rzymie w 52 roku i w latach następnych podkreślił Appian (BC 2, 25, 95). E. MEYER nawiązał do niej nawet tytułami całego swego dzieła (*Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus*), oraz jego pierwszej części (*Das Principat des Pompejus*). Zob. IDEM 1922. Szerszy wywód na temat pryncypatu Pompejusza: UTCZENKO 1973, 72—77. Por. też: PIOTROWICZ 1934, 424—426, 445; AFZELIUS 1941, 177—179; BOAK, SINNINGEN 1965, 231—233; BURR MARSH 1971, 218—222; LEACH 1978, 150—172; CANFORA 1999, 141; AMELA VALVERDE 2003, 217—225, a także KORPANTY 1971, 64.

⁷² Między innymi dlatego czołowi politycy tego ugrupowania zdecydowali się wystąpić z propozycją powierzenia Pompejuszowi nadzwyczajnej władzy w postaci konsulatu bez kolegi, a on zrezygnował z dyktatury i przyjął ich ofertę: PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 2—48, 1; APP., BC 2, 23, 84. Por. też: LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26, 1; CASS. DIO 40, 50, 4—5.

⁷³ Przyczyną tego było dążenie owych sprzymierzeńców Pompejusza do uprawiania aktywnej polityki (IDEM 40, 50, 5), co kłóciło się z jego priorytetami.

⁷⁴ Por.: ibidem.

⁷⁵ Optymaci do osłabienia pozycji triumwirów, zwłaszcza dbającego o ich interesy Pompejusza przebywającego w pobliżu Rzymu, zmierzali od końca 55 roku (CIC., *Fam.* 5, 18, 1; *Q. fr.* 2, 12, 2; 3, 1, 5; 7, 2, 1—3; 3, 2—3; *Rab. Post.* 16, 44; VELL. PAT. 2, 46, 3; CASS. DIO 39, 39; 60, 1—4; 62—63). On zaś do podważenia ich rządów oraz ponownego sięgnięcia po władzę w postaci dyktatury (CIC., *Q. fr.* 2, 14, 2; *Att.* 4, 15, 7; *Q. fr.* 3, 2, 1; 3, 3; 4, 1—2; 5, 4; 9; *Att.* 4, 17, 2; *Q. fr.* 3, 6, 4; 6, 7, 3; *Fam.* 5, 18, 1—2; PLUT., *Pomp.* 54, 2—3; *Cat. Min.* 45, 1—46, 1; 47, 1; APP., BC 2, 19, 69—20, 73; CASS. DIO 40, 45—46). Zob. w tym kontekście: GRUEN 1974, 110 i n.; LEACH 1978, 150—157; CHRIST 1979, 312—313, 351—353; SEAGER 1979, 132—143; WISEMAN 1994, 401—410; AMELA VALVERDE 2003, 214—221.

W tej sytuacji wydaje się oczywiste, że do zbliżenia między optymatami i Pompejuszem, a w konsekwencji także do ukształtowania się ich sojuszu nie doszło nagle, w krótkim przeciągu czasu. Obydwie strony dojrzewały do tego stopniowo. Sprzyjała zaś temu również ewolucja sytuacji politycznej w Rzymie w latach 54—52.

W pierwszej kolejności za jej najważniejsze etapy należy uznać: śmierć Julii, żony Pompejusza i zarazem córki Cezara, która doprowadziła do rozluźnienia łączących ich dotąd więzów⁷⁶ oraz śmierć Krassusa, będący jej skutkiem rozpad triumwiratu i zanik współpracy między Pompejuszem a Cezarem⁷⁷. Jak już bowiem wspomniano, rezultatem tych wydarzeń było ukształtowanie się na rzymskiej arenie politycznej dominacji trzech niezależnych obozów: cezariańskiego, pompejańskiego i optymacckiego. Od czerwca 53 roku, czyli od śmierci Krassusa, została też otwarta droga do innych jeszcze zmian, zwłaszcza do zawierania nowych sojuszków⁷⁸.

W dalszej natomiast kolejności „odkrycie” przez optymatów, że opanowanie szerzącej się w stolicy anarchii oraz przywrócenie normalnego funkcjonowania najważniejszych instytucji politycznych w państwie jest możliwe tylko we współpracy z Pompejuszem⁷⁹. Następnie utrwalenie się wśród nich przekonania o braku innego rozwiązania w tym zakresie, czego dowodem była narastająca ponownie anarchia w mieście po wyborze konsulów 53 roku, gdy Pompejusz

⁷⁶ VELL. PAT. 2, 47, 2; PLUT., *Caes.* 23, 4; *Pomp.* 53, 4—5; APP., *BC* 2, 19, 68. Por. też: LIV., *Per.* 106; SUET., *Iul.* 26, 1; CASS. DIO 39, 64; OOTEGHEM 1954, 427; BOAK, SINNIGEN 1965, 231; BURR MARSH 1971, 215; GRUEN 1974, 451—452; CHRIST 1979, 352; IDEM 2004, 126. Kasjusz Dion (40, 44, 2) podkreślił również w tym kontekście znaczenie śmierci dziecka Julii i Pompejusza.

⁷⁷ Namacalnym potwierdzeniem tej ostatniej tendencji było odrzucenie przez Pompejusza propozycji odnowienia więzi łączących go do niedawna z Cezarem, wysuniętych przez tego ostatniego: SUET., *Iul.* 27, 1; PIOTROWICZ 1934, 425—426; GELZER 1949, 179; ROSS TAYLOR 1949, 150; OOTEGHEM 1954, 436—437; GELZER 1960, 136—138; CARCOPINO 1968, 338; GREENHALGH 1981, 74—75; CHRIST 1979, 351—352; IDEM 2004, 129; AMELA VALVERDE 2003, 219—220. O okolicznościach i skutkach śmierci Krassusa patrz źródła i literaturę cytowaną w przyp. 37.

⁷⁸ Dla Cezara znajdującego się wtedy w bardzo trudnym położeniu wszelkie zmiany były jednak niekorzystne. Próbował więc im zapobiec. Świadczyła o tym podjęta przez niego próba odnowienia związków rodzinnych z Pompejuszem. Zob. źródła i opracowania cytowane w przyp. 77. Szerzej o realiach ukształtowanych na rzymskiej scenie politycznej w wyniku tych wydarzeń patrz przyp. 83, 84.

⁷⁹ Nastąpiło to najprawdopodobniej latem 53 roku. Potwierdzeniem tego było zlecenie Pompejuszowi, z inicjatywy Katona przez kontrolowany przez optymatów senat, misji doprowadzenia do — opóźnionych już około dwanaście miesięcy — wyborów urzędników kurulnych na ten rok: CIC., *Fam.* 7, 11, 1; 5, 1, 2; PLUT., *Pomp.* 54, 3; CASS. DIO 40, 45, 1—46, 1; NEUENDORFF 1913, 61—62; MEYER 1922, 210—211; STEIN 1930, 50; AFZELIUS 1941, 174; CONANT 1953, 147—149; LINDERSKI 1966, 148; BURR MARSH 1971, 216; GREENHALGH 1981, 72—73; FEHRLE 1983, 198—199; AMELA VALVERDE 2003, 218—219; CHRIST 2004, 127.

zrezygnował ze wspierania dążeń do przywrócenia w nim ładu⁸⁰. Doprowadziło to stopniowo do wypracowania przez arystokratów tworzących to ugrupowanie nowej linii politycznej realizowanej wobec tego wpływowego Rzymianina. W efekcie po zamordowaniu Klodiusza zdecydowali się oni na już wspomniane powierzenie Pompejuszowi, trybunom ludowym oraz interreksowi opieki nad Rzeczpospolitą, następnie zlecieli Pompejuszowi organizację zaciągów na terenie całej Italii, a w końcu zaaprobowali jego kandydaturę na stanowisko konsula bez kolegi na 52 rok⁸¹. To zaś stanowiło podstawę do rozpoczęcia z nim współpracy, która jednej i drugiej stronie umożliwiła chociażby częściową realizację założonych celów⁸².

Starając się bliżej poznać naturę sojuszu łączącego wtedy optymatów i Pompejusza, nie należy także zapominać o charakterze obozów politycznych, które nawiązały wtedy ze sobą współpracę. Pompejański był całkowicie podporządkowany Pompejuszowi, który decydował o wszystkich realizowanych wówczas posunięciach. Współpracujący z nim politycy byli całkowicie od niego zależni. Podstawą jego dominacji w tym gronie były: niepowtarzalna i unikalna kariera, osiągnięte w jej trakcie sukcesy, zdobyta dzięki nim pozycja w Rzymie, liczni klienci oraz piastowane przez niego wtedy funkcje publiczne⁸³.

Ugrupowanie optymatów miało zupełnie inną strukturę, brak w nim bowiem było jednego dominującego przywódcy. Zwykle ową nieformalną funkcję sprawowali ci politycy, którzy wyróżniali się aktywnością na forum publicznym. Często było ono kierowane kolegialnie⁸⁴. Nie posiadało jednak stałego kierowniczego

⁸⁰ PLUT., *Pomp.* 54, 3; *Cat. Min.* 47, 1; APP., *BC* 2, 20, 72—73; CASS. DIO 40, 46, 1—3; NEUENDORFF 1913, 66—68; LINDERSKI 1966, 148—149; GRUEN 1974, 149—150; CHRIST 1979, 351—352; WISEMAN 1994, 405, 407.

⁸¹ Zob. s. 89.

⁸² Rozwiązanie to dla obydwu stron było bowiem znaczącym, chociaż nierównym, kompromisem. Pompejusz musiał zrezygnować ze znacznie większej władzy jaką dawała dyktatura, jego nowi sojusznicy natomiast z posiadanej dotąd swobody działania, a zwłaszcza niezależności na arenie politycznej.

⁸³ Podstawowe dane o karierze publicznej Pompejusza patrz: *Index of Careers*, BROUGHTON 1952, 603. Omówienie pozostałych czynników decydujących o jego pozycji w Rzymie w tym czasie: BOAK 1918, 19—23; SCHOENLIN NICOLS 1992; GIRARDET 1992, 184—188; IDEM 2001, 187—200; AMELA VALVERDE 2002; DINGMANN 2007; ROGOSZ 2011, 333—343. O jego wpływach i możliwościach oddziaływania na sytuację polityczną bardzo dobrze świadczyło wysunięcie swoich kandydatów do konsulatu na 53 rok (CIC., *Att.* 4, 15, 17; Q. *fr.* 3, 2, 3; *Att.* 4, 17, 2; Q. *fr.* 3, 6, 3; 6; NEUENDORFF 1913, 56—62, 64—65; LINDERSKI 1966, 142—148) czy zakulisowe sterowanie życiem publicznym w Rzymie w latach 54—52: PLUT., *Pomp.* 52, 4—53, 1; 54, 1—3; *Cat. Min.* 47 1—2; APP., *BC* 2, 19, 68—20, 73; CASS. DIO 40, 45—46; 48—50; GELZER 1949, 174—187; BORLE 1952, 172—177; OOTEGHEM 1954, 416—443; LEACH 1978, 150—157; SEAGER 1979, 132—143.

⁸⁴ W latach sześćdziesiątych na przykład optymatom przewodzili cieszący się w Rzymie bardzo wielkim autorytetem i poważaniem Kw. Lutacjusz Katulus i P. Serwiliusz Watia Izaurykus:

grona. Jego skład często się zmieniał. Zależał zaś od aktualnej pozycji na arenie politycznej, wynikającej z: prestiżu, uznania otoczenia, majątku, pozycji społecznej, sprawowania najwyższych urzędów, zwłaszcza konsulatu, itp.⁸⁵ Ugrupowanie to miało również bardzo luźną strukturę, było rozbite na różne faksje, współpracujące ze sobą i poddające się sugestiom przywódców tylko w określonych sytuacjach⁸⁶. Bardzo duże znaczenie mieli w nim najpotężniejsi nobile, dążący do realizacji swych prywatnych celów, niekoniecznie zgodnych z dążeniami innych polityków o tej samej orientacji⁸⁷. W omawianym okresie najbardziej aktywni byli wśród nich M. Kalpurniusz Bibulus, M. Porcjusz Katon Młodszy oraz politycy z nimi związani⁸⁸. Ponadto: M. Waleriusz Mesala, Gn. Domicjusz Kalwinus, T. Anniusz Milon, Scypion Nazyka oraz M. Tulliusz Ciceron⁸⁹. Nieco wcześniej także: Ap. Klaudiusz Pulcher, L. Domicjusz Ahenobarbus⁹⁰.

VELL. PAT. 2, 32, 1; 43, 3; MÜNZER 1923, 1812—1817; IDEM 1927, 2082—2094; RYAN 1998, 197—200; ROGOSZ 2004, 32.

⁸⁵ Na przykład w 59 roku ze względu na rozgrywki z triumwirami, optymaci skupili się wokół sprawującego wtedy konsulat M. Kalpurniusza Bibulusa: LIV., *Per.* 103; VELL. PAT. 2, 44, 5; SUET., *Iul.* 19, 1—20, 1; PLUT., *Caes.* 14, 1—3; *Pomp.* 47, 4; 48, 1; 4; *Cat. Min.* 31, 5; APP., *BC* 2, 9, 34; 11, 37—41; CASS. DIO 38, 2—4; 6, 1—5; SYME 1987, 185—198; GRAY-FOW 1990, 179—190; HOFMANN-LÖBL 1996, 187—195; RYAN 1996, 384—388; ROGOSZ 2004, 63—67, 72—91. W 56 roku ważną rolę w ich gronie odgrywali ówczesni konsulowie Gn. Korneliusz Lentulus Marcellinus i L. Marcjusz Filippus. Natomiast w 54 roku piastujący ten urząd L. Domicjusz Ahenobarbus i Ap. Klaudiusz Pulcher. O nich: MÜNZER 1899a, 2849—2853; IDEM 1905, 1334—1343; ROGOSZ 2004, 206—207; CARLSEN 2006, 53—68.

⁸⁶ Na przykład w 52 roku wobec wielkiego zagrożenia generowanego przez narastającą nieustannie anarchię i kryzysu państwa, skupili się oni wokół Bibulusa i związanego z nim Katona: PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 1—3; APP., *BC* 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 4. O Bibulusie patrz literaturę cytowaną w przyp. 85. O Katonie: AFZELIUS 1941, 100—203; CO-NANT 1953; FEHRLE 1983.

⁸⁷ Doskonałym tego przykładem była wtedy postawa Ap. Klaudiusza Pulchra, konsula z 54 roku, powiązanego więzami rodzinnymi z Pompejuszem, realizującego w porozumieniu z nim różne polityczne przedsięwzięcia, a także dyskretnie współpracującego w pewnych sprawach z Cezarem (Cic., *Q. fr.* 2, 11, 2; 12, 3; *Att.* 4, 15, 9; CASS. DIO 39, 60, 3). Od pewnego czasu z triumwirami związany był także Ciceron (Cic., *Fam.* 5, 8, 1—5; *Q. fr.* 2, 11, 4—5; 12, 1; *Fam.* 7, 6, 1; 7, 1—2; *Att.* 4, 14, 2; *Q. fr.* 2, 13, 2; *Fam.* 7, 8, 1—3; *Q. fr.* 2, 15, 2; *Att.* 4, 15, 10; *Fam.* 7, 10, 3; *Q. fr.* 3, 1, 3; *Fam.* 1, 9, 17—21; *Att.* 4, 18, 5; *Q. fr.* 3, 4, 2; *Rab. Post.* 8, 19; 12, 33; 15, 41; 16, 44; *Planc.* 31, 93—94; KUMANIECKI 1977, 256—269; IDEM 1989, 301—339).

⁸⁸ Por. w tym świetle: VELL. PAT. 2, 47, 4; PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 52, 1—3; 54, 2—5; *Cat. Min.* 45, 1—48, 1; APP., *BC* 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 4 oraz literaturę cytowaną w przyp. 85 i 86.

⁸⁹ Politycy ci byli wtedy bardzo aktywni ze względu na zabiegi o konsulat. Mesala i Kalwinus na 53 rok, Milon i Scypion na 52 rok. Ciceron z powodu działalności natury prawniczej oraz wspierania Milona: NEUENDORFF 1913, 56—73; LINDERSKI 1966, 142—153; OOTEGHEM 1967, 304; KUMANIECKI 1977, 269—271; IDEM 1989, 338—3339.

⁹⁰ W 54 roku, gdy sprawowali konsulat (BROUGHTON 1952, 221). Później Ap. Klaudiusz otrzymał w zarząd Cylicję, więc interesował się rzymskimi sprawami korespondencyjnie (Cic., *Fam.* 3, 1;

Wspomniane w początkowych partiach niniejszego artykułu informacje Kasjusza Diona o doskonałych relacjach między optymatami a Pompejuszem w 52 roku⁹¹, nie całkiem jednak odpowiadające rzeczywistości, mogły być uzasadnione jego niektórymi działaniami. W pierwszej kolejności wykorzystaniem przyznanych mu nadzwyczajnych uprawnień do ukrócenia paraliżującej stolicę anarchii i wprowadzenia w niej ładu, na czym — jak można sugerować — tworzącym senacką większość arystokratom o optymackiej orientacji zależało szczególnie⁹², tak samo zresztą jak większości mieszkańców miasta. Owi arystokraci musieli być z tego zadowoleni tym bardziej, że jak należy przypuszczać, Pompejusz doprowadził do tego w pierwszej kolejności, bezpośrednio po objęciu stanowiska konsula bez kolegi⁹³.

Optymaci musieli również być ukontentowani kolejnymi działaniami Pompejusza, zwłaszcza jego dążeniami do osądzenia polityków, którzy dopuścili się różnych przestępstw przeciwko łaadowi publicznemu, na przykład przyczynili się do rozwoju anarchii w Rzymie w pierwszych miesiącach tego roku oraz poprzednich latach⁹⁴. Mając to na uwadze, doprowadził bowiem do uchwalenia dwóch bardzo surowych ustaw (*de vi* oraz *de ambitu*), umożliwiających skuteczne ściganie tego rodzaju przestępstw⁹⁵, zreformował sądy, usprawnił ich działanie, zapewnił im odpowiednie warunki funkcjonowania i ochronę przed stronnikami a zwłaszcza

BROUGHTON 1952, 229, 237). L. Domicjusz Ahenobarbus został natomiast odnotowany ponownie w źródłach dopiero w kontekście procesu Milona (Cic., *Mil.* 8, 22; ASCON. 38 C; *Schol. Bob.* 119 St; CARLSEN 2006, 60) w czasie trzeciego konsulatu Pompejusza w 52 roku.

⁹¹ CASS. DIO 40, 50, 5. Zob. też wywody autora niniejszego artykułu na s. 90—92.

⁹² Bardzo wyraźnie, odnosząc to do ich ówczesnych przywódców, wyekspozował to Plutarch (*Pomp.* 54, 4; *Cat. Min.* 47, 2—3). Pośrednio wskazują na to także inni starożytni autorzy: LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Pomp.* 54, 4; *Cat. Min.* 47, 2—3. Por. też w tym świetle: PLUT., Cic. 35, 1; APP., BC 2, 22, 79—23, 84. STEIN 1930, 51—52; AFZELIUS 1941, 174—178; CONANT 1953, 149—150; FEHRLE 1983, 209 nn; SYME 1987, 186; BURCKHARDT 1988, 156—157; GRAY-FOW 1990, 181—182; ROGOSZ 2010b, 214. Zob. też: HOFMANN-LÖBL 1996, 190.

⁹³ Niektórzy autorzy antyczni wskazują, że był to jego najważniejszy priorytet: Cic., *Mil.* 5, 12—13; VELL. PAT. 2, 47, 3; APP., BC 2, 23, 87; 24, 89—94; CASS. DIO 40, 52—55. Inaczej postrzegał to Plutarch: *Pomp.* 55, 3—4. Zob. też: GELZER 1949, 187 n; OOTEGHEM 1954, 446 n; LEACH 1978, 157—161; SEAGER 1979, 144 i n; GREENHALGH 1981, 81 i n; AMELA VALVERDE 2003, 221—223; CHRIST 2004, 130—131; ROGOSZ 2010a, 192—193. Por. też: IDEM 2010b, 214—215.

⁹⁴ Cic., *Mil.* 5, 12—13; VELL. PAT. 2, 47, 3—4; PLUT., *Pomp.* 55, 4; APP., BC 2, 23, 87; CASS. DIO 40, 52, 1. Potwierdza to zwłaszcza odnosząca się do tej kwestii wzmianka Appiana: BC 2, 24, 92. Zob. też: PLUT., *Pomp.* 55, 7; ROGOSZ 2010a, 192—193; IDEM 2010b, 215—216.

⁹⁵ Cic., *Fam.* 7, 2, 4; *Mil.* 26, 70; ASCON. 36 C; PLUT., *Pomp.* 55, 4; *Cat. Min.* 48, 3; APP., BC 2, 23, 87; 24, 89; CASS. DIO 40, 52, 1; BROUGHTON 1952, 234; ROTONDI 1962, 410—411; GRUEN 1974, 233—239; KOWALSKI 1993, 79—80, 82—83; IDEM 1998, 111; IDEM 2010, 139—149, zwłaszcza 143—146; ROGOSZ 2010a, 195—196; IDEM 2010b, 215. Por. też: POLAY 1965, 85—95; CAMBRIA 2002, 347—381; AMELA VALVERDE 2003, 222.

bojówkami oskarżonych⁹⁶. Walnie przyczynił się również do przykładowego ukarania wielu z nich w trakcie wytoczonych im procesów. Bardzo pozytywną ocenę jego działań w tym zakresie można było sobie wyrobić obserwując na przykład przebieg oraz rezultaty procesów: Aulusa Gabiniusza, P. Plautiusza Hypseusza, G. Memmiusza⁹⁷, M. Emiliusza Skaurusa⁹⁸, czy Kw. Pompejusza Rufusa⁹⁹. Ich efekty mogły bowiem sprawiać wrażenie, że wiążące się z nimi poczynania Pompejusza miały na celu przypodobanie się senatowi oraz zadowolenie dominujących w nim wtedy senatorów o optymackiej orientacji, co tak mocno wyeksponował Kasjusz Dion.

Znacznie trudniejszy do oceny w kontekście wpływu jaki mógł mieć na relacje między Pompejuszem a optymatami, jest natomiast proces T. Anniusza Milona oskarżonego o zabójstwo P. Klodiusza¹⁰⁰. Milon bowiem, gdy zabiegał o konsulat na 52 rok, był popierany przez wielu czołowych polityków z tego ugrupowania. Między innymi, jak już nadmieniono, wspierał go wtedy M. Tuliusz Cynceron, który w czasie wspomnianego procesu również go bronił, chociaż nieskutecznie¹⁰¹. Owym arystokratom oskarżenie a następnie skazanie Milona więc się nie podobało. Nie uważali go również za winnego. W trakcie procesu bardzo wyraźnie dał temu wyraz Katon. Ponadto: Kw. Hortenzjusz, M. Klaudiusz Marcellus, M. Kalidiusz oraz Faustus Sulla¹⁰². Do zabiegów Pompejusza mających doprowadzić do skazania Milona nie byli więc nastawieni pozytywnie. Było to spowodowane także tym, że optymaci wiele mu zawdzięczali¹⁰³. Działania

⁹⁶ Cic., *Mil.* 1, 1—2, 3; 6, 14—15; 8, 21—22; 24, 65—25, 67; 26, 81; 38, 105; PLUT., *Pomp.* 55, 4; *Cat. Min.* 48, 4; Cic. 35, 1; APP., BC 24, 89; 93; CASS. DIO 40, 52, 1—3; KOWALSKI 1993, 79—80, 82—83; IDEM 1998, 111; IDEM 2010, 142—146; ROGOSZ 2010b, 215—216.

⁹⁷ VAL. MAX. 9, 5, 3; ASCON. 30, 34 C; PLUT., *Pomp.* 55, 4; *Cat. Min.* 48, 4; APP., BC 2, 24, 90; CASS. DIO 40, 53, 1; 55, 1; ALEXANDER 1990, 151, 157—158; KOWALSKI 2010, 147.

⁹⁸ Cic., *Off.* 1, 138; QUINT. 4, 1, 69; PLUT., *Cat. Min.* 48, 4; APP., BC 2, 24, 91; VANDERBROECK 1987, 285—286; ALEXANDER 1990, 156—157; KOWALSKI 2010, 147—148.

⁹⁹ ASCON. 34 C; PLUT., *Cat. Min.* 48, 4; CASS. DIO 40, 55, 1—4; ALEXANDER 1990, 151; KOWALSKI 2010, 147.

¹⁰⁰ LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 4; PLUT., Cic. 35, 1; APP., BC 2, 24, 89; CASS. DIO 40, 53, 1—2; 54, 1—55, 1; *Schol. Bob.* 111—125 St; *Schol. Gron.* 322—323 St. Zob. też w tym świetle: Cic., *Mil.* 11, 31; 18, 47; 23, 61; 24, 64—65; 26, 70; PEROWNE 1969, 195—196; VANDERBROECK 1987, 285; ALEXANDER 1990, 151—152; KOWALSKI 2010, 146—147. Wpływ na to miało bowiem nie dokonane zabójstwo ani towarzyszące mu okoliczności, lecz różne polityczne aspekty tej sprawy, zwłaszcza powiązania zamordowanego i „mordercy”. O innych wytoczonych wówczas Milonowi procesach patrz: ALEXANDER 1990, 149—154.

¹⁰¹ Cic., *Fam.* 2, 6, 3—5; *Mil.* 1, 1—38, 105; PLUT., Cic. 35, 1—4; CASS. DIO 40, 54, 1—4; KUMANIECKI 1977, 270—273; IDEM 1989, 340—344.

¹⁰² Cic., *Mil.* 2, 6—6, 16; ASCON. 34 C; VELL. PAT. 2, 47, 4; CASS. DIO 40, 53, 2; AFZELIUS 1941, 177—178.

¹⁰³ Por. w tym kontekście: Cic., *Fam.* 2, 6, 3; 5; *Mil.* 1, 1; VELL. PAT. 2, 47, 4. Milon zobowiązał ich sobie zwłaszcza w czasie swego trybunatu, który sprawował w 57 roku, zwalczając wrogię im

Pompejusza przeciwko niemu mogły też przez nich być odbierane i oceniane negatywnie z tego względu, iż postępował jak niewdzięcznik, gdyż — jak to już wskazano — w latach poprzednich także Pompejusz wiele Milonowi zawdzięczał, a mimo tego dążył do jego osądzenia i skazania¹⁰⁴. Zamierzał bowiem wyeliminować go ze sceny politycznej dlatego, że Milon starając się o konsulat na 52 rok stał się jego rywalem, mógł więc mu zaszkodzić¹⁰⁵.

W dodatku Pompejusz mógł być zainteresowany wyeliminowaniem Milona z życia publicznego ze względów rodzinnych, gdyż poprzez małżeństwo starszego syna z córką Ap. Klaudiusza, konsula z 54 roku, był spowinowacony z tym arystokratą¹⁰⁶. Ten zaś był rodzonym bratem P. Klodiusza, zamordowanego przez towarzyszących Milonowi niewolników¹⁰⁷. Na surowe ukaranie Milona mogli więc nalegać również Klaudiusze, którzy z wyroku skazującego go na wygnanie, a także roli jaką w doprowadzeniu do tego odegrał Pompejusz, zapewne byli szczególnie zadowoleni¹⁰⁸. Jedni optymaci z posunięć Pompejusza mających na celu ukaranie Milona mogli więc być zadowoleni. Inni wprost przeciwnie. Stosunek poszczególnych polityków o optymackiej orientacji do postawy Pompejusza w czasie procesu Milona musiał więc być różny. Zależał bowiem od ich politycznych sympatii i powiązań z oskarżonym.

Zdecydowaną krytykę ze strony optymatów, zwłaszcza pokroju Katona, wzbudziły natomiast posunięcia Pompejusza zrealizowane przez niego po oskarżeniu

P. Klodiusza. Szerzej o tym patrz: PLUT., *Cic.* 33, 3—4; PEROWNE 1969, 185—186; NOWAK 1973, 151—153; ŁOPOSZKO 1954, 109—113; IDEM 1974, 134—136; por. też: 58, 67—71; IDEM 1982, 128—130; IDEM 1987, 304—306; KOWALSKI 1983—1984, 86; SŁAPEK 1995, 158—159, 163—167; ROGOSZ 2004, 184—186, 194—195.

¹⁰⁴ VELL. PAT. 2, 47, 4. Por. też: *Cic.*, *Fam.* 5, 18, 2; 7, 2, 2; *Mil.* 6, 14; 11, 31; 18, 47; 23, 61; 24, 64—65; 26, 70; APP., *BC* 2, 24, 90; CASS. DIO 40, 53, 2; 54, 1. Jak wskazał Appian (*BC* 2, 20, 74), Milon miał być zawiedziony wiarołomnością Pompejusza. Zawdzięczał on bowiem Milonowi wybawienie z opresji, w jakiej znalazł się w latach 58—57 za sprawą P. Klodiusza. O tym patrz: PEROWNE 1969, 185—186; NOWAK 1973, 147—153; ŁOPOSZKO 1954, 109—113; IDEM 1974, 132—137, 253—261, 268—269; IDEM 1982, 125—130; IDEM 1987, 301, 304—306; IDEM 1994a, 262—263; KOWALSKI 1983—1984, 86—87; SŁAPEK 1995, 163—167; ROGOSZ 2004, 147—149, 161—162, 184—186.

¹⁰⁵ Zabiegi Milona o konsulat na 52 rok kolidowały z ówczesnymi dążeniami Pompejusza do zdobycia nadzwyczajnej władzy w Rzymie, najpierw w formie dyktatury, a później w postaci zaproponowanego mu konsulatu bez kolegi.

¹⁰⁶ CASS. DIO 39, 60, 3. Por. też w tym świetle: *Cic.*, *Q. fr.* 2, 11, 2; 12, 3.

¹⁰⁷ P. Klodiusz wywodził się z patrycjuszowskiego rodu Klaudiuszów. Był młodszym bratem Ap. Klaudiusza Pulchra. Jako Klodiusz stał się znany po dokonaniu, z politycznych względów, *transitio ad plebem* w 59 roku: SUET., *Iul.* 20, 4; PEROWNE 1969, 182; ŁOPOSZKO 1974, 196—198; ROGOSZ 2004, 105—106, dalsza literatura przyp. 205; FEZZI 2008, 44—47.

¹⁰⁸ Dowodów świadczących o tym, że naciskali oni na Pompejusza by doprowadził do surowego ukarania Milona brak. Jednak należy się z tym liczyć ze względu na bardzo bliskie pokrewieństwo zamordowanego Klodiusza z Ap. Klaudiuszem oraz powinowactwo tego ostatniego z Pompejuszem.

jego ówczesnego teścia, Scypiona Nazyki, do którego osądzenia nie dopuścił, wykorzystując swoją, bardzo silną wtedy, pozycję¹⁰⁹. W czasie procesu T. Muncjusza Plankusa Byrsy bardzo negatywne reakcje wzbudziła też jego pochwała autorstwa Pompejusza, mimo że wcześniej usprawniając funkcjonowanie trybunałów sądowych zabronił on stosowania takich praktyk wobec oskarżonych¹¹⁰.

Relacji między optymatami a Pompejuszem na podstawie informacji odnoszących się do działań podjętych przez niego podczas przygotowań do wspomnianych tu przewodów sądowych lub w ich trakcie nie sposób ocenić więc jednoznacznie. Kasjusz Dion eksponując w swoim dziele dążenia Pompejusza do przypodobania się senatowi, nie mógł więc opierać się na informacjach o wszystkich ówczesnych procesach, lecz tylko na tych, które odnosiły się do przewodów sądowych, przeprowadzonych oraz zakończonych po myśli arystokratów o optymackiej orientacji¹¹¹.

Bardziej precyzyjnie i jednoznacznie relacje między Pompejuszem a optymatami można naświetlić, biorąc pod uwagę politykę tego potentata wobec wspomnianego już M. Porcjusza Katona, najaktywniejszego wtedy polityka tego ugrupowania, któremu w dużej mierze zawdzięczał stanowisko konsula bez kolegi¹¹². Po poparciu przez Katona wniosku M. Kalpurniusza Bibulusa, który z tą propozycją wystąpił, Pompejusz miał wyrazić wdzięczność Katonowi oraz kurtuazyjnie zaprosić go do współpracy i doradzania sobie¹¹³. Gdy jednak Katon,

¹⁰⁹ VAL. MAX. 9, 5, 3; ASCON. 30 C; PLUT., *Pomp.* 55, 4—5; APP., BC 2, 24, 93—94; CASS. DIO 40, 51, 3; 53, 2; OOTEGHEM 1967, 305; LEACH 1978, 158; GREENHALGH 1981, 87—88; ALEXANDER 1990, 157—158; AMELA VALVERDE 2003, 222—223; CHRIST 2004, 131; KOWALSKI 1998, 112; IDEM 2010, 147; ROGOSZ 2010a, 197—198.

¹¹⁰ CIC., *Phil.* 6, 10; 12, 27; VAL. MAX. 6, 2, 5; PLUT., *Pomp.* 55, 5; *Cat. Min.* 48, 4; CASS. DIO 40, 55, 1; 3—4. Mimo wspomnianych wysiłków Pompejusza Plankus Byrsa został wtedy jednak skazany: PLUT., *Pomp.* 55, 6; *Cat. Min.* 48, 5; CASS. DIO 40, 55, 3. Nie popisał się również oskarżający go wtedy Cynceron: CASS. DIO 40, 55, 4. Odniośł co prawda sukces, ale dość szczęśliwie. Zob. w tym świetle: CIC., *Fam.* 5, 18, 1; 7, 2, 2—3; GELZER 1949, 189; CONANT 1953, 155; OOTEGHEM 1954, 455—456; KUMANIECKI 1977, 274; IDEM 1989, 345; ALEXANDER 1990, 159—160; KOWALSKI 2010, 145, 147; ROGOSZ 2010a, 196.

¹¹¹ Politycy z tego ugrupowania na pewno byli natomiast usatysfakcjonowani skazaniem osób odpowiedzialnych za anarchię w stolicy w latach 54—52. Szczególnie tych, którzy byli jednocześnie ich politycznymi przeciwnikami. Zob. w tym świetle informacje o sądowej aktywności Pompejusza na s. 107—109.

¹¹² ASCON. 36 C; PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 4; *Cat. Min.* 47, 3; APP., BC 2, 23, 84. Por. też: VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26, 1; CASS. DIO 40, 50, 4; NEUENDORFF 1913, 70; STEIN 1930, 52; AFZELIUS 1941, 178; CONANT 1953, 150; SEAGER 1979, 144; FEHRLE 1983, 209; BONNEFOND-COUDRY 1989, 627; AMELA VALVERDE 2003, 221; CHRIST 2004, 130. W pewnym stopniu postawa i poczynania Pompejusza wobec Katona mogą także być ilustracją jego polityki wobec wszystkich optymatów oraz pozycji, którą zgodnie z jego koncepcjami mieli wtedy w państwie zajmować.

¹¹³ Zwrócił na to uwagę Plutarch w biografii obydwu polityków: *Pomp.* 54, 5; *Cat. Min.* 48, 1.

który zrozumiał tę propozycję dosłownie, odpowiedział Pompejuszowi, że zamierza mu radzić, oceniać i krytykować jego działania mając na uwadze dobro Republiki, został przez niego od spraw państwowych odsunięty¹¹⁴. Ten bowiem tego rodzaju doradców nie potrzebował, gdyż zamierzał swoją politykę realizować tak, by bez przeszkód sięgać po wytyczone cele oraz odnosić oczekiwane korzyści. Nie zamierzał też tolerować ograniczeń związanych z racją stanu oraz dobrem Rzeczypospolitej, jeżeli kolidowały one z jego interesami. W rezultacie Katon, mimo swej aktywności i zasług dla Pompejusza, wielkiej roli w Rzymie w kolejnych miesiącach 52 roku już nie odegrał¹¹⁵. Potwierdzeniem tej tezy a zwłaszcza stosunku Pompejusza do niego był zwłaszcza przebieg wyborów konsulów na 51 rok, w trakcie których Katon starał się o tę godność, a Pompejusz jako przewodniczący zgromadzenia wyborczego osobiście kierował ich przebiegiem. Tak się bowiem „dziwnie” złożyło, że będąc najgodniejszym kandydatem do objęcia tej szaczonej funkcji, w owych wyborach poniósł klęskę¹¹⁶. Częściowo zaszkodził sobie sam, gdyż przed wyborami doprowadził do podjęcia przez senat uchwały postanawiającej, że kandydaci do konsulatu mogą zabiegać o głosy wyborców tylko osobiście, bez pomocy przyjaciół¹¹⁷. Decyzja ta od razu nastąpiła do Katona negatywnie Pompejusza, potencjalnego protektora i „przyjaciela” oddanych mu polityków, którymi jak się należy domyślać, zamierzał obsadzić stanowiska konsulów w 51 roku, a także mieszkańców stolicy z niższych warstw społecznych, którzy stracili co najmniej część dochodów związanych z wyborami¹¹⁸. W tej sytuacji Pompejusz, któremu kandydatura Katona, ze względu na to, że był zbyt samodzielny i nie podatny na różne sugestie i „rady” nie odpowiadała, dyskretnie przeforsował na ten urząd wybór mniej znaczących polityków, mianowicie M. Klaudiusza Marcellusa oraz Ser. Sulpicjusza Rufusa¹¹⁹.

¹¹⁴ Zob. PLUT., *Pomp.* 54, 5; *Cat. Min.* 48, 2. O odsunięciu Katona od spraw państwowych świadczy chociażby to, że w tekstach źródłowych odnoszących się do dalszych wydarzeń 52 roku został on odnotowany tylko jako polityk przeciwstawiający się Pompejuszowi: VELL. PAT. 2, 47, 4; PLUT., *Pomp.* 55, 5; 56, 3; *Cat. Min.* 48, 3—4; 49—50.

¹¹⁵ Jedynymi przejawami aktywności politycznej Katona w następnych miesiącach 52 roku był jego udział w procesach w charakterze sędziego, sprzeciwianie się ustępstwom na rzecz Cezara oraz nieudane zabiegi o stanowisko konsula na 51 rok. Zob. w tym kontekście źródła cytowane w przyp. 114 i 116.

¹¹⁶ LIV., *per.* 108; PLUT., *Cat. Min.* 49; CASS. DIO 40, 58, 1—3; NEUENDORFF 1913, 73—75; LINDERSKI 1966, 153. Por. też: GELZER 1949, 193; CONANT 1953, 154—155; SEAGER 1979, 144; FEHRLE 1983, 214—216.

¹¹⁷ PLUT., *Cat. Min.* 49, 3—4.

¹¹⁸ Podkreślił to Plutarch (*Cat. Min.* 49, 3).

¹¹⁹ LIV., *Per.* 108; CASS. DIO 40, 58, 1—3; 59, 1. Zob. też: SUET., *Iul.* 27, 1; PLUT., *Pomp.* 54, 5; NEUENDORFF 1913, 73—75; GELZER 1949, 193; BROUGHTON 1952, 240—241; LINDERSKI 1966, 153. O nich patrz: MÜNZER 1899b, 2760—2764; KÜBLER 1931, 851—860. Jednak już w następnym

Optymatów, zwłaszcza takich jak Katon, nie mogła też satysfakcjonować polityka Pompejusza wobec Cezara. Początkowo, prawdopodobnie jeszcze przed objęciem stanowiska konsula bez kolegi, a być może nawet przed zamordowaniem P. Klodiusza i związaną z tym wydarzeniem zmianą polityki senatu wobec Pompejusza, mogli z jego postawy być zadowoleni. Odmówił bowiem przyjęcia ręki Oktawii, wnuczki siostry Cezara, w celu podtrzymania z nim pokrewieństwa i przyjaźni¹²⁰. Oznaczało to, że odrodzenia się koalicji Pompejusza ze zdobywcą Galii, który wielu z nich wydawał się najgroźniejszy ze wszystkich triumwirów¹²¹, nie muszą się obawiać. Później jednak, już po objęciu konsulatu przez Pompejusza, gdy zgodnie z sugestiami Cezara jego stronnicy zaczęli się domagać, by umożliwiono mu zabieganie o drugi konsulat zaocznie, w trakcie sprawowania namiestnictwa prowincji galijskich¹²², Pompejusz zgodził się na to, a nawet dzięki wsparciu udzielonemu cezarianom w tej sprawie przez zależnych od niego trybunów ludowych, umożliwił całemu kolegium tych urzędników plebejskich przeprowadzenie odpowiedniej ustawy zwalniającej Cezara od obowiązku stawienia się w Rzymie w czasie wyborów¹²³. W rezultacie umożliwił Cezarowi zachowanie statusu osoby publicznej do czasu objęcia drugiego konsulatu, czyli uniknięcie przygotowywanych przeciwko niemu przez optymatów procesów oraz będących ich konsekwencją ewentualnych wyroków skazujących, które równałyby się podważeniu jego dotychczasowych osiągnięć i pozycji w Republice¹²⁴. Tymcza-

roku, zaczęli oni, zwłaszcza Marcellus, odgrywać istotną rolę w rogrzywkach politycznych w Rzymie: ROGOSZ 1987, 201—233.

¹²⁰ Kiedy do tego doszło, nie sposób dokładnie określić. Por. w tym kontekście: SUET., *Iul.* 27, 1; PLUT., *Pomp.* 55, 1—3; OOTEGHEM 1954, 436—437; GELZER 1960, 136—138; CARCOPINO 1968, 338; PEROWNE 1969, 195; LEACH 1978, 154; SEAGER 1979, 140; CANFORA 1999, 78; AMELA VALVERDE 2003, 220.

¹²¹ APP., *BC* 2, 25, 95; CASS. DIO 40, 50, 3—5. Zob. także w tym świetle: SUET., *Iul.* 26, 2—28, 1; PLUT., *Caes.* 28, 1—4; 29, 1; *Pomp.* 56; *Cat. Min.* 49; 51.

¹²² LIV., *Per.* 107; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 29, 1; *Pomp.* 56, 1; APP., *BC* 2, 25, 96. Por.: CASS. DIO 40, 51, 1; 56, 2—3; ROGOSZ 1985, 1—2; CANFORA 1999, 141.

¹²³ SUET., *Iul.* 26, 1; APP., *BC* 2, 25, 96; CASS. DIO 40, 51, 1—2; ROGOSZ 1985, 1—13; IDEM 2010b, 217. Zob. też: NICCOLINI 1934, 320—321; BALSDON 1939, 173—174; CONANT 1953, 153—154; VANDERBROECK 1987, 204, 205, 207; THOMMEN 1989, 103—104, 261. W trakcie załatwiania tej sprawy zachował się jednak dwuznacznie. Po uchwaleniu bowiem *lex Pompeia de iure magistratuum*, nakładającej na kandydatów starających się o urzędy obowiązek osobistego udziału w wyborach, adnotację zwalniającą Cezara z tego wymogu polecił do niej wpisać dopiero po protestach jego zwolenników: CAES., *Bell. civ.* 1, 9, 2; PLUT., *Pomp.* 56, 2; CASS. DIO 40, 56, 2—3; ROGOSZ 2010a, 198—199; IDEM 2010b, 216—217; APPEL 2013, 245—247. O owych ustawach: BROUGHTON 1952, 234, 236; ROTONDI 1962, 411—412.

¹²⁴ Z tego powodu senatorowie o optymackiej orientacji nie chcieli się na uchwalenie tego przywileju dla Cezara zgodzić i występowali usilnie przeciwko temu projektowi: LIV., *Per.* 107; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Pomp.* 56, 1—2; APP., *BC* 2, 25, 96; CASS. DIO 40, 51, 1—2; 56, 2—3. Później zaś,

sem wielu zasiadających w senacie polityków o optymackiej orientacji, zwłaszcza jednak Katon, zamierzało Cezara jak najszybciej zniszczyć¹²⁵. W tym sensie polityka wobec Cezara realizowana przez Pompejusza po objęciu przez niego stanowiska konsula bez kolegi, a więc w czasie gdy był sojusznikiem tworzących to ugrupowanie arystokratów, musiała stanowić dla nich spore rozczarowanie.

Większość z owych sprzymierzonych z Pompejuszem optymatów była natomiast niewątpliwie zadowolona z tego, że uchwałę, którą senat podjął w 53 roku, postanawiającą, iż byli konsulowie i pretorowie nie mogą obejmować zarządu prowincji oraz związanego z tą funkcją dowództwa nad stacjonującymi w nich wojskami przed upływem pięciu lat od złożenia tych urzędów, nie tylko utrzymał w mocy, ale nadał jej rangę ustawy¹²⁶. Stanowiła ona bowiem swego rodzaju ukłon w stronę tej instytucji i świadczyła o poszanowaniu jej decyzji. Była też zbieżna z polityką senatu i jego dążeniem do zlikwidowania szalejącej w stolicy Republiki anarchii, poprzez uczynienie konsulatu i pretury mniej atrakcyjnymi. Ambitni politycy zabiegający o te stanowiska na otrzymanie zarządu prowincji, czyli mówiąc inaczej, na ewentualny zwrot środków finansowych zaangażowanych w starania o te urzędy oraz inne korzyści z tego tytułu, mogli bowiem liczyć najszybciej dopiero po upływie co najmniej pięciu lat od ich złożenia¹²⁷. Senatorowie liczyli więc, że tak odległa i w dodatku niepewna perspektywa osiągnięcia istotnych korzyści materialnych wielu ambitnych kandydatów skutecznie zniechęci do angażowania wielkich sum w rywalizację wyborczą i tym samym spowoduje ograniczenie przekupstw i przemocy w trakcie zabiegów o najwyższe stanowiska w państwie¹²⁸.

gdy zyskał on status ustawy, atakowali ją także, szczególnie w następnych latach, gdy na tym tle rozwinął się konflikt z Cezarem: CAES., *Bell. civ.* 1, 9, 2; BALSDON 1939, 173—180.

¹²⁵ W różnych kontekstach odnotowało to wielu antycznych autorów: LIV., *Per.* 107; SUET., *Iul.* 23, 1; 24, 1; 30, 3; PLUT., *Cat. Min.* 49, 1; 51, 1—2. Por.: APP., BC 2, 25, 95; 97; CASS. DIO 40, 58, 1; AFZELIUS 1941, 179—182; CONANT 1953, 156—157; FEHRLE 1983, 216—218.

¹²⁶ CASS. DIO 40, 46, 2; 56, 1. Por. też: IDEM 40, 30, 1 oraz CAES., *Bell. civ.* 1, 85, 9. Podstawowe informacje o *lex Pompeia de provinciis* patrz: BROUGHTON 1952, 234; ROTONDI 1962, 411—412; a także: BALSDON 1939, 173; PEROWNE 1969, 196; LEACH 1978, 159—160; GREENHALGH 1981, 73, 91—92; AMELA VALVERDE 2003, 224; ROGOSZ 2010a, 199—200; IDEM 2010b, 216. Szersze omówienie tej ustawy w rozważanym tu kontekście: MARSHALL 1972, 887—921.

¹²⁷ Zdaniem Kasjusza Diona (40, 46, 2—3) takie właśnie kalkulacje zdecydowały o uchwaleniu wspomnianej tu uchwały przez senat w 53 roku. Podkreślają to również historycy współcześni, szczególnie badający kwestie łączące się z wyborami. Zob.: NEUENDORFF 1913, 67; LINDERSKI 1966, 149; KOWALSKI 1987—1988, 16; IDEM 2010, 141.

¹²⁸ Owa uchwała senatu pełniła więc rolę swego rodzaju środka prewencyjnego, mającego zahamować narastającą wyraźnie tendencję do stosowania tych niezgodnych z prawem metod zabiegania o najważniejsze godności w Republice Rzymskiej. Por. w tym świetle: CASS. DIO 40, 46, 2—3; SWENEY 1978, 182; KOWALSKI 1987—1988, 16; IDEM 2010, 141; ROGOSZ 2010b, 216.

Wspomniane posunięcie Pompejusza było więc sygnałem, że w tej sprawie zajmuje on podobne co oni stanowisko.

Wszyscy senatorowie, szczególnie jednak ci o optymackiej orientacji, mogli natomiast być zadowoleni z ostatniego posunięcia Pompejusza, zrealizowanego pod koniec jego samodzielnego konsulatu, mianowicie z dobrania sobie, na ostatnie pięć miesięcy 52 roku, jako partnera na tym urzędzie Scypiona Nazyki¹²⁹. Z formalnego punktu widzenia oznaczało to bowiem koniec nietypowej, niezgodnej z prawem i tradycją, nadzwyczajnej władzy Pompejusza. W dodatku było to zgodne z wcześniejszymi sugestiami senatu odnoszącymi się do tej kwestii¹³⁰.

Mając na uwadze to, co już powiedziano o relacjach między Pompejuszem a optymatami w 52 roku, można stwierdzić, iż ci ostatni zgodzili się na objęcie przez niego urzędu konsula bez kolegi nie tylko dlatego, że chcieli uniknąć narzucenia sprawowanej przez niego dyktatury, nie mieli innego wyjścia, próbowali go pozyskać dla swoich celów, czy zamierzali odciągnąć go od Cezara, co akcentowali autorzy antycznych tekstów¹³¹. Wystąpili z taką inicjatywą również dlatego, by chociażby pozornie (!) umożliwić senatowi zachowanie pozycji instytucji decydującej o sposobie sprawowania władzy w Republice, nadal stanowiącej w niej centrum życia politycznego. Dalej bowiem tworzyli w senacie najważniejszą fakcję i zamierzali uczestniczyć w życiu publicznym na dotychczasowych zasadach, to znaczy zachować w Rzeczypospolitej wpływy, które dotąd w niej posiadali. Pompejusz jednak w czasie swego konsulatu współpracował z optymatami i realizował korzystne dla nich i Republiki inicjatywy tylko wtedy, jeżeli nie kolidowało to z jego celami i interesami, gdyż dawało mu to przewagę nad Cezarem oraz zapewniało swobodę manewru na arenie politycznej, ponieważ senat firmował wszystkie jego posunięcia, które tego wymagały. Dzięki temu w pełni kontrolował rozwój sytuacji w Rzymie. Polityków tworzących to ugrupowanie tolerował, ale uniemożliwił im wywieranie na nią decydującego

¹²⁹ Z tego względu, że doskonale korespondowało to z decyzją senatu wspierającą wniosek Bibulusa o powołaniu konsula bez kolegi (PLUT., *Pomp.* 54,5). Ponadto dlatego, iż dobór Scypiona Nazyki Pompejusz uzasadnił tym, że wszystkie sprawy wymagające rządów jednego konsula zostały już załatwione (ibidem 55, 7; APP., *BC* 2, 25, 95). Inaczej postrzegał ten manewr Pompejusza Kasjusz Dion (40, 51, 2). Por. w tym świetle: STEIN 1930, 52; BROUGHTON 1952, 234; COLLINS 1953, 104; OOTEGHEM 1954, 456; IDEM 1967, 305; LINDERSKI 1966, 152; LEACH 1978, 158. Por. też: RICHARDSON 1983, 456—457; RYAN 1997, 89; CANFORA 1999, 141.

¹³⁰ PLUT., *Pomp.* 54, 5; STEIN 1930, 52. Zob. też: CASS. DIO 40, 51, 1. Oczywiście, mimo że konsułów było odtąd dwóch, Pompejusz zachował dominującą pozycję w ich kolegium oraz w Republice. Bardzo stanowczo podkreśla to na przykład AMELA VALVERDE 2003, 224.

¹³¹ LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 3; SUET., *Iul.* 26, 1; PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 54, 3—5; *Cat. Min.* 47, 1—3; APP., *BC* 2, 23, 84; CASS. DIO 40, 50, 3—5.

wpływu. Ci mimo to próbowali to czynić, zwłaszcza wpływać na poszczególne działania Pompejusza, ale bez rezultatu. Dla obydwu stron był to więc sojusz trudny, w którym często dochodziło do spięć. Optymaci bowiem będąc w nim partnerem zdecydowanie słabszym, próbowali realizować swoje ambitne cele, by zachować na arenie politycznej dotychczasową pozycję i związaną z nią swobodę manewru.

Kasjusz Dion postrzegał ową politykę Pompejusza jako spełnienie wszelkich oczekiwań senatu, gdyż oceniał ją z bardzo odległej perspektywy historycznej, powodującej zatarcie wielu szczegółów sytuacji, która ukształtowała się w Rzymie w 52 roku. Zaakcentował więc w swojej relacji zlikwidowanie przez niego anarchii, ukaranie jej inicjatorów i sprawców¹³², przywrócenie ładu w życiu publicznym, umożliwienie państwowym instytucjom powrotu do normalnego funkcjonowania, itp. Mogło to sprawiać wrażenie, iż celem Pompejusza było spełnienie woli senatu i optymatów. Tymczasem były to sprawy, na których zależało nie tylko arystokratom o optymackiej orientacji dominującym wtedy w senacie, lecz także Pompejuszowi a nawet zwykłym mieszkańcom stolicy. Ponadto działania te nie przeszkodziły temu potentatowi w dalszym umacnianiu swej pozycji, czego dowodem może być przedłużenie mu namiestnictwa hiszpańskich prowincji¹³³. Kasjusz Dion nie dostrzegł natomiast tego, że Pompejusz doprowadził do surowego ukarania nie wszystkich sprawców anarchii, lecz tylko niektórych, starannie wyselekcjonowanych. Najostrzej zostali potraktowani ci spośród nich, którzy mu zagrażali¹³⁴. Natomiast polityków związanych z nim karano surowo tylko wtedy, jeżeli nie mógł temu zapobiec lub ich działania kolidowały z jego zamierzeniami¹³⁵. W rzeczywistości bowiem Pompejusz przede wszystkim eliminował z areny politycznej swoich rywali i przeciwników tak samo jak on zmierzających do władzy, jeżeli nie chcieli z niej zrezygnować.

¹³² IDEM 40, 52—55.

¹³³ PLUT., *Caes.* 28, 5; *Pomp.* 55, 7; APP., *BC* 2, 24, 92; CASS. DIO 40, 56, 2.

¹³⁴ Najlepszym tego przykładem był Milon: LIV., *Per.* 107; VELL. PAT. 2, 47, 4; APP., *BC* 2, 24, 89; CASS. DIO 40, 53, 1—3; 54, 1—4.

¹³⁵ Potwierdzeniem tej tezy były na przykład procesy Plankusa Byrsy czy Plaucjusza Hypseusza oraz sposób potraktowania tego ostatniego przez Pompejusza: PLUT., *Pomp.* 55, 5—6; *Cat. Min.* 48, 4—5; APP., *BC* 2, 24, 90; CASS. DIO 40, 53, 1; 55, 1—4.

Norbert Rogosz
Cn. Pompeius und die Optimaten (52 v. Chr.)

ZUSAMMENFASSUNG

Seinen Beitrag beginnt der Verfasser mit der Behauptung, dass sich die Optimaten für eine Zusammenarbeit mit Pompeius nur deswegen entschlossen haben, dass sie keine andere Wahl hatten. Trotzdem hat ihre Initiative zu einem politischen Umbruch in Rom geführt und erlaubte die, die Römische Republik quälende und seit 54 v. Chr. zunehmende Krisenwelle zu beherrschen. Ansonsten trug diese Initiative zur Entstehung der neuen politischen Partei bei.

In Anbetracht dessen hebt der Verfasser die Umstände des genannten Umbruchs hervor: die in den Jahren 54—53 v. Chr. und in der Anfangszeit des Jahres 52 v. Chr. stufenweise vor sich gehenden Veränderungen der Machtverhältnisse, besonders zwischen Pompeius und Optimaten; die ihre Einigung und Beginn der Zusammenarbeit begünstigenden Faktoren, darunter: Änderungen in der damals von den beiden Seiten realisierten Politik und deren Höhepunkte; allmähliche Bereitschaft, ein Bündnis zu schließen; die Struktur des Pompeius' Lagers und der von Optimaten gegründeten Gruppierung. Danach erörtert der Verfasser die Beziehungen zwischen Pompeius und den Optimaten, nach dem von ihnen geschlossenen Bündnis und während des dritten selbständigen, etwa sechs Monate im Jahre 52 v. Chr. dauernden Konsulats des Pompeius. Berücksichtigt werden dabei solche Taten des Pompeius und ihrer politischen Partner, welche ihre Wechselbeziehungen damals wirklich beeinflussten oder beeinflussen konnten.

Norbert Rogosz
Cn. Pompeius and the optimates (52 BC)

SUMMARY

The author begins his deliberation by pointing out that the optimates decided to cooperate with Pompey because they merely had a choice, and underlining that despite that fact, their initiative led to a political breakthrough in Rome by bringing under control the successive wave of crisis besetting the Republic increasingly from 54 and by resulting in creation of a new political camp.

Bearing this in mind, the author emphasizes the grounds of the mentioned breakthrough, which were based on the gradual changes that started in year 54 and continued until the beginning of 52, in the line-up on the Roman political arena, particularly between Pompey and the optimates; as well as the factors favouring their agreement and cooperation. These included the changes in policy carried out by both sides in said time, the key moments when those changes were made, gradual maturing to establishing the alliance, as well as the character and structure of Pompey's blocs and optimates grouping.

After outlining the enumerated issues, the author discusses the relations between Pompey and the optimates subsequent to their alliance during Pompey's third independent consulate, which he held for about six months in 52. The debate is based on those actions of Pompey and his new political partners which had or could have had impact on their relations at the time.

The Religious Policy of Pompey the Great

— Oleh Petrechko —

THE IVAN FRANKO STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN DROHOBYCZ, UKRAINE

Despite the considerable interest paid to the figure of Pompey the Great, modern historiography failed to find a common stance in assessing his political activity and determining the motives for his actions. Some scholars believe that the policy of Pompey was the continuation of Sulla's. Ronald Syme posits Pompey, along with Sulla and Caesar, in the category of monarchic faction-leaders.¹ Jane Penrose states: "Sulla had died, and Pompey was his successor in Rome, keen for military glory to cement his political fortunes."² But Graham Wylle, in turn, claims that Pompey "saw himself as a Cincinnatus, not as a Sulla."³

Pompey's religious policy is one of the least investigated subjects in the contemporary historiography. Federico Santangelo points out to the lack of interest in Pompey's attitude towards religion in modern scholarship as well as in the ancient literary tradition: "Plutarch's biography lacks a discussion of Pompey's approach to religion, unlike the Lives of Sulla and Caesar [...] Plutarch does not recollect that Pompey dedicated a temple to Hercules at Rome, and that the temple bore his name at least down to the first century AD." Partially this may be explained by the fact that "Pompey did not do enough to draw attention to his piousness and his special relationship with the gods,"⁴ and we also should take into account that, generally, historical memory is mostly not very favourable to the vanquished. The study of the religious policy of Pompey will allow to better understand the logic of the political process of the time, to find reasons for his decisions and the reasons for the defeat in the civil war that he suffered.

¹ SYME 1960, 250.

² PENROSE 2008, 92.

³ WYLLE 1992, 558.

⁴ SANTANGELO 2007, 228, 233.

Religion was a very important tool of the political struggle in ancient Rome. The Roman society held its gods in high esteem, worshipping them and pleading for their support. Obviously Pompey realised that religion was a potency one should reckon with. This understanding manifested itself in the construction of several temples, as well as shrine dedications. When John Muccigrosso states that “[F]or great men in the final decades of the Republic, temple construction had become part of the arsenal of political competition,”⁵ he is entirely correct.

Pompey the Great worshiped many gods, including Jupiter (Zeus). Pompey granted Cabeira the city status and gave it the name Diospolis (Διοσπολις ‘city of Zeus’), which was later renamed into Νεοκαισαρεία (Nova Caesarea).⁶ Attributes related to Jupiter appear on coins minted by the supporters of Pompey. In particular — denarii bearing the head of Genius Populi Romani, struck under Q. Cassius Longinus in 55 BC. The reverse of the coin depicts the eagle on thunderbolt right?,⁷ which are auspicial signs associated with Jupiter,⁸ and *lituus* and *capis* (one-handed jug), both symbols of the augurate. Sulla was first to use the jug and *lituus* on a coin in 84/83 BC.⁹ In 49 BC an interesting coin was struck by a mobile military mint in Pompey’s camp, in Sicily. Reverse of the coin contained an image of Jupiter, thunderbolt and an eagle.¹⁰

Pompey paid special respects to certain gods. Stefan Weinstock argued that Venus Victrix and Hercules Invictus were Pompey’s principal deities.¹¹ These were gods of victory. Pompey built temples for Hercules Invictus, for Venus Victrix, and probably for Minerva Victrix: “[...] this was more than anyone else ever did for the divinities of victory.”¹² Kamil Kopij states that “all coins that can be linked to Pompey the Great refer to the theology of victory.”¹³

Vitruvius Pollio mentions several temples built in araeostylis. Their pediments were embellished, following Etruscan customs, with clay or gilded copper statues. In particular, here we can indicate to the example of Pompey’s temple of Hercules near the *Circus Maximus*.¹⁴ The god to whom Pompey dedicated this place of worship was Hercules

⁵ MUCCIGROSSO 2006, 181.

⁶ STRAB. 12.3.31: τὰ δὲ Κάβειρα Πομπηίου σκευάσαντος εἰς πόλιν καὶ καλέσαντος Διόσπολιν, ἐκείνη προσκατεσκεύασε καὶ Σεβαστὴν μετωνόμασε.

⁷ RRC 428, 3.

⁸ STEWART 1997, 181.

⁹ RRC 359, 1; DILLON, GARLAND 2015 467; KOORTBOJIAN 2013, 64—65; STEWART 1997, 179.

¹⁰ BMCRR Sicily 1; RSC Cornelia 64a.

¹¹ WEINSTOCK 1971, 232.

¹² IDEM 1957, 228.

¹³ KOPIJ 2011, 150.

¹⁴ VITR. 3, 3, 5.

Pompeianus.¹⁵ It can truly be only alleged whether this temple was built entirely by Pompey or just renovated by him. The day of consecration was probably August 12, although it is hard to say anything definite about the year of the event.¹⁶ Pliny the Elder also mentions this temple in the context of stories about Hercules statue, the work of the famous sculptor Myron. Pliny claims that the statue was located in the Temple of Pompey the Great, which is at the *Circus Maximus* (*apud circum maximum in aede Pompei Magni*).¹⁷ The big hopes Pompey had while cherishing Hercules may be confirmed by the **watchword** used by the ruler upon the Battle of Pharsalus, namely Hercules the Invincible (*Hercules Invictus*—Ἡρακλῆς ἀνίκητος).¹⁸ Commitment to Hercules is also conspicuous on the coins of Pompey's allies.¹⁹

F. Santangelo discusses the factors that may have caused the Pompey's particular attachment to Hercules: (1) Hercules was one of the numerous deities with whom Sulla, Pompey's mentor, claimed to have had a special relationship; (2) Pompey could have been influenced by the strong manifestations of the Hercules myth extant in Spain, where he spent several years in the 70s BC, campaigning against Sertorius; (3) Hercules was widely associated with Alexander the Great throughout the Greek world, and therefore Pompey became fascinated with Hercules through the image of Alexander and perhaps Mithridates Eupator; (4) in Hercules Pompey saw an exemplification of military skill at its best.²⁰

Pompey was neither the first nor the last who “tried on” the image of Alexander the Great. He wanted to attain the fame of a commander equal to Alexander's and, perhaps, also to become deified during his lifetime. At some point in his political career it seemed as if this goal was within his reach. According to Pliny the Elder, with his victories and triumphs, Pompey matched not only the achievements of Alexander the Great, but almost those of Hercules and Father Liber.²¹ Sallust reports that Pompey was convinced, by his supporters, of his resemblance to King Alexander already in his youth, and hence tried to attain the accomplishments of the latter.²² Pompey, on any occasion, stressed the said

¹⁵ ORLIN 2007, 66—67.

¹⁶ PLATNER 1929, 256.

¹⁷ PLIN., *Nat. hist.* 34, 57.

¹⁸ APP., *BC* 2, 11, 76.

¹⁹ RRC 426/4b.

²⁰ SANTANGELO 2007, 229—230.

²¹ PLIN., *Nat. hist.* 7, 95: “Verum ad decus imperii Romani, non solum ad viri unius, pertinet victoriarum Pompei Magni titulos omnes triumphosque hoc in loco nuncupari, aequato non modo Alexandri Magni rerum fulgore, sed etiam Herculis prope ac Liberi patris”.

²² SALL., *Hist.* 3, 88: “Sed Pompeius a prima adulescentia sermone fautorum similem fore se credens Alexandro regi facta consultaque eius quidem aemulatus erat”.

resemblance.: “[His] dream was to become a second Alexander”²³ and like Alexander, Pompey founded new cities and rebuilt those destroyed by war.²⁴ After he had defeated Mithridates, among the king’s belongings he found the mantle of Alexander, which he then put on during the triumph.²⁵ Thus, defining Pompey as an “emulator of Alexander”²⁶ seems reasonable to us.

The atmosphere of the 1st century BC favoured the Pompey’s ambitious plans. At this time, the cult of the great personalities was rapidly emerging and the idea of their exceptionality was widely spread.²⁷ The first known case of divine worship of a living person dates back to the late 5th century BC, when the Spartan general Lysander received such honours on Samos.²⁸ Philip of Macedon, according to Isocrates, achieved such power that it only remained for him to become a god.²⁹ But already during his lifetime the divine cult of Philip’s son, Alexander the Great, was in place. Plutarch wrote: “Alexander himself did not believe in his divinity and did not boast of it, but he used it as a means to subjugate others.”³⁰ Alexander and his heirs were called from time to time *Θεοί*, both during their lifetime and posthumously. Residents of the Hellenistic kingdoms were used to refer to their rulers as gods: a saviour (*σωτήρ*), benefactor (*εὐεργέτης*) or master (*κύριος* and *δεσπότης*).³¹

Greek *κύριος* was the equivalent of the Latin *dominus*. Honouring could be limited to one city, or could extend over large areas, as it was the case in the Hellenistic Diadochi empires. Ancient cities of the Black Sea were protected by Mithridates the Great from the barbarian threats. The cults honouring him as the new Dionysus and Hercules were spread. Later, Mithridates’s successful actions against the Romans inspired the inhabitants of Pergamum to a pompous honouring of the king. Plutarch’s description of the

²³ WEINSTOCK 1971, 37.

²⁴ APP., *Mith.* 17, 115: “καὶ πόλεις ὥκισεν ἐν μὲν Ἀρμενίᾳ τῇ βραχυτέρᾳ Νικόπολιν ἐπὶ τῇ νίκῃ, ἐν δὲ Πόντῳ Εὐπατορίαν, ἣν αὐτὸς μὲν ὁ εὐπάτωρ Μιθριδάτης ἔκτισε καὶ Εὐπατορίαν ὀνόμασεν ἄφ’ ἑαυτοῦ, ὑποδεξαμένην δὲ Ῥωμαίους καθηρῆκει, καὶ ὁ Πομπήιος ἐγείρας Μαγνόπολιν ἐκάλει. ἐν δὲ Καππαδοκίᾳ Μάζακα, ὑπὸ τοῦ πολέμου λελυμασμένην ἐς τέλος, ἤγειρεν αὖθις. καὶ ἑτέρας πολλαχοῦ κατενεχθείσας ἢ βεβλαμμένας διωρθοῦτο περὶ τε τὸν Πόντον καὶ Παλαιστίνην καὶ κοίλῃν Συρίαν καὶ Κιλικίαν, ἐν ᾗ δὴ καὶ μάλιστα τοὺς ληστὰς συνώκιζε. καὶ ἡ πόλις ἡ πάλαι Σόλοι νῦν Πομπηιόπολις ἐστίν”

²⁵ Ibidem 17, 117.

²⁶ GUEST 2016, 129.

²⁷ СМОРЧКОВ 2012, 155.

²⁸ PLUT., *Lys.* 18: “πρῶτῳ μὲν γάρ, ὡς ἱστορεῖ Δοῦρις, Ἑλλήνων ἐκείνῳ βωμοὺς αἱ πόλεις ἀνέστησαν ὡς θεῷ καὶ θυσίας ἔθυσαν, εἰς πρῶτον δὲ παιᾶνες ᾗσθησαν.”

²⁹ ISOC., *Ep.* 3, 5: “οὐδὲν γὰρ ἔσται λοιπὸν ἔτι πλὴν θεὸν γενέσθαι.”

³⁰ PLUT., *Alex.* 28: “ἀλλὰ τοὺς ἄλλους καταδουλούμενος τῇ δόξῃ τῆς θειότητος.”

³¹ SCOTT 1975, 20.

ceremony³² gave Ewgenij A. Molyev reasons to interpret it as the apotheosis of Mithridates.³³ When the Romans took over the control of Asia Minor, the cult of the Roman governors begin to spread there. Such worship could have ceased to exist after the death of the deified, but it could also be perpetuated for a long time, as was the case with Titus Quinctius Flamininus, the first Roman that received this honour from the Greeks. According to Plutarch, the inhabitants of Chalcis honoured him for centuries.³⁴ An altar to Roman official was found at Zela in Pontus, which is south-east of Amasia.³⁵

Given the above facts, it is not surprising that whenever Pompey was in the East he received divine honours: “A month was renamed after him at Mytilene; he had a cult on the island of Delos, with cult officials, Pompeiastai, recorded in inscriptions; he was honoured as ‘savior’ at Samos and Mytilene; it is also possible that temples were actually built to house his cult.”³⁶ The following epitaph was placed at the tomb of Pompey in Egypt: “What a pathetic grave here for the one who owned the temples galore.”³⁷ Dio Cassius, describing the journey of the Emperor Hadrian to Egypt in 122 AD, puts in the mouth of princeps the foregoing words about Pompey without any connection to the inscription on his grave.³⁸ Plutarch reports the content of wall-inscriptions in the streets of Athens, addressed to Pompey: “As thou knowest thou art mortal, in so far thou art a god”³⁹ (translated by Bernadotte Perrin). These words resonate with the notions about Hercules, a hero of extraordinary strength who after death was placed among the gods.

First Sulla declared Venus his patroness, and the same subsequently did Pompey and Caesar.⁴⁰ Pompey’s honouring of Venus happened at the same time as the honouring of Hercules. F. Santangelo points to the fact that the cults of Venus and Hercules were meant to reinforce and complement each other.⁴¹ Pompey’s particular treatment of Venus is reflected in the coinage. In 57—56 BC

³² PLUT., *Sull.* 11.

³³ МОЛЕВ 1995, 49, 67.

³⁴ PLUT., *Flam.* 16—17: “τι δὲ καὶ καθ’ ἡμᾶς ἱερεὺς χειροτονητὸς ἀπεδείκνυτο Τίτου, καὶ θύσαντες αὐτῷ τῶν σπονδῶν γενομένων ἄδουσι παιᾶνα πεποιημένον.”

³⁵ PRICE 1986, 43.

³⁶ BEARD, NORTH, PRICE 1998, 147.

³⁷ APP., *BC* 2, 12, 86: “τῷ ναοῖς βρίθοντι πόση σπάνις ἔπλετο τύμβου.”

³⁸ CASS. DIO 69, 11, 1: “διὰ δὲ τῆς Ἰουδαίας μετὰ ταῦτα ἐς Αἴγυπτον παριὼν καὶ ἐνήγγισε τῷ Πομπηίῳ: πρὸς ὃν καὶ τοῦτ’ ἐπος ἀπορρῖψαι λέγεται τῷ ναοῖς βρίθοντι πόση σπάνις ἔπλετο τύμβου.”

³⁹ PLUT., *Pomp.* 27, 3: “ἐφ’ ὅσον ὢν ἄνθρωπος οἶδας, ἐπὶ τοσοῦτον εἶ θεός”.

⁴⁰ RÜPKE 2001, 66.

⁴¹ SANTANGELO 2007, 232.

the supporters of Pompey, Considius Nonianus and Faustus Cornelius Sulla, mint coins with images of Venus, on the reverse they either depict a temple of Venus or three trophies symbolising Pompey's victories in the three parts of the world.⁴²

On August 12, 55 BC, in Rome, Pompey dedicated the first stone theater along with four or five shrines in it.⁴³ F. Santangelo stresses the fact that the dedication of the temple of Hercules and the shrines in the new stone theatre was made on the same day, August 12. According to him, the reason for such coincidence was that "Pompey considered Venus and Hercules as inseparable, and both necessary elements of his propaganda and his political discourse."⁴⁴ According to the *Fasti Amiterni* and the *Fasti Alliferni* there were: *Venus Victrix*, *Honos*, *Virtus*, *Felicitas*, and very likely *Victoria*: "*Veneri victrici, Hon(ori) Virt(uti), Felicitati in theatro marmoreo*", "*V(eneri) v(ictrici), H(onori) V(irtuti), V...., Felicita[ti] in theatro Pompei*."⁴⁵ S. Weinstock believes that *Venus Victrix* and *Felicitas* was based on Sulla's concept of *Venus Felix* and *Victoria*, while *Honos* and *Virtus* remind us of Marius.⁴⁶ Pompey demonstrates the commitment to the gods who embodied the traditional Roman virtues. For a successful political career it was necessary to possess the Roman virtues. The return of traditional republican virtues to Rome would be later associated with Octavian due to political propaganda. In 17 BC Horace writes: *iam Fides et Pax et Honos Pudorque priscus et neglecta redire Virtus*.⁴⁷ By decision of the Senate the gold shield with an inscription that glorified the virtues of Augustus was located in the *Curia Julia*.⁴⁸ A copy of this inscription came to us on a golden shield from Arles: *Senatus / populusque Romanus / Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) Augusto / co(n)s(uli) VIII dedit clu-peum / virtutis clementiae / iustitiae pietatis erga / deos patriamque*.⁴⁹ These four virtues (*Virtus* — Courage, *Clementia* — Mercy, *Iustitia* — Justice, and *Pietas* — Piety) appear quite frequently on inscriptions.⁵⁰ Hence the ideological justification of the Pompey's special position in the state largely relied upon the same principles, on which later the ideological justification for the special status

⁴² RRC 424/1; 426/3.

⁴³ HANSON 1959, 52—53; RICHARDSON 1992, 383—384.

⁴⁴ SANTANGELO 2007, 232.

⁴⁵ CIL I³, 324.

⁴⁶ WEINSTOCK 1957, 229.

⁴⁷ HOR., *Carm. saec.* 57—59.

⁴⁸ RG 34: "(clupeusque aureus) in (c)úríá Iúliá posi | tus, quem mihi senatum (populumque Romanu)m dare virtutis clem(entia)e iustitia(e) pietatis caussa testatum) est pe(r e)ius clúpei | (in-scription)em."

⁴⁹ AE 1952. 165.

⁵⁰ HURLET 2015, 196.

of the founder of the Principate would be based. As the first among the virtues of Augustus was indicated *virtus*. This virtue was often promoted as being inherent to Pompey and, also, Caesar. Cicero praises *virtus* of both Pompey and Caesar.⁵¹

According to Tertullian, in order to escape the ban regarding the construction of permanent theaters, Pompey built on top of the theater a temple to Venus Victrix. Rows of theater seats were also stairs leading to the temple. In summoning people for the consecration of the theater Pompey presented it as a consecration of the temple devoted to Venus Victrix.⁵² Some researchers deny the importance of this evidence provided by Tertullian.⁵³ Eric M. Orlin thinks that Tertullian's extreme skepticism is misplaced.⁵⁴ Other researchers, however, agree with his assessment. Paul Zanker asserts that Pompey "found it necessary to pretend that the huge auditorium was merely an accessory to the little temple to his patroness *Venus Victrix* that stood above it."⁵⁵ John A. Hanson states that "[a]rchitecturally, despite Pompey's assertion that he was dedicating principally a temple, the theater was now the dominant element, as it was to be to an even greater extent in the later examples of the same combination."⁵⁶ Frank Sear, in my opinion, is right when he asserts that "[i]n spite of the rhetoric Pompey was simply following a long tradition. Theatres with temples immediately behind the *cavea* are found in several sanctuaries in Latium such as Gabii, Praeneste, Tivoli, and Pietrabbondante, and even Rome's temporary theatres were often built close to temples."⁵⁷

Visually, it was not the theater, but the temple of Venus Victrix which dominated over the entire complex. The sobriquet *Victrix* possibly bears a direct relationship with the success of Rome in the East.⁵⁸ But it may as well be that to Pompey the promotion of Roman success was important only if it was about his own achievements. Perhaps Gonzalez Lodge was right when he gave this assessment of Pompey: "To the outside world Pompey was Magnus, to himself he became

⁵¹ CIC., *Catil.* 2, 5, 11: "omnia sunt externa unius virtute terra marique pacata;" IDEM, *Marc.* 8, 26: *divina virtus*.

⁵² TERT., *Spect.* 10: "Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor cum illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriae suae censoriam animadversionem Veneris aedem superposuit et ad dedicationem edicto populum vocans non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit, cui subiecimus, inquit, gradus spectaculorum;" GEL. 10.1.7: "cum Pompeius „inquit" aedem Victoriae dedicaturus foret, cuius gradus vicem theatri essent."

⁵³ KOPIJ 2010, 168.

⁵⁴ ORLIN 2007, 68.

⁵⁵ ZANKER 1988, 21.

⁵⁶ HANSON 1959, 55.

⁵⁷ SEAR 2006, 58.

⁵⁸ SANTANGELO 2007, 231.

more and more Maximus.”⁵⁹ E.M. Orlin soundly says: “This complex was certainly intended to focus attention on Pompey himself, and not on the community.”⁶⁰ Susanne Götde expresses a similar opinion: “Pompey employed the theater to set the stage for himself and used the visually impressive architecture of the theater and the presence of Venus, responsible as she was for Rome’s victories, to provide his political personality with a potent and meaningful frame.”⁶¹ We have some reasons to link the theatre building and its surroundings with the Hellenistic ruler cult. But the archaeological evidence for buildings devoted to the Hellenistic ruler cults is rather scant.⁶²

A special place in the religious policy of Pompey was reserved for the goddess Minerva. In 50 BC, Pompey built three temples: the Minervium, the Iseum, and the Serapeum.⁶³ Pliny the Elder mentions Delubrum Minervae, consecrated by Pompey, and provides the contents of the dedicatory inscription.⁶⁴ No more definite information can be found about this temple.⁶⁵ E.M. Orlin, analysing Pliny’s testimony, suggests that the temple could have been built in the East: “[...] it is quite possible that the temple, if in fact there was a temple, was built in the East, especially considering that Pliny was describing Pompey’s eastern exploits.”⁶⁶ Without rejecting this possibility, we should note that there are sufficient grounds to localise Delubrum Minervae at the place where today is the church of Santa Maria sopra Minerva, which was built in 1280 AD.⁶⁷ Diodorus conveys the inscription, which at the end indicates that Pompey having removed statues and images, as well as other valuables that he took from the enemy, dedicated to the goddess (Minerva) 12 060 pieces of gold and 307 talents of silver.⁶⁸

Pompey’s motives for the special treatment of Minerva remain unclear. Minerva was identified with the Greek Athena. In this context we can draw attention

⁵⁹ LODGE 1920, 141.

⁶⁰ ORLIN 1997, 196.

⁶¹ GÖTDE 2015, 345.

⁶² HANSON 1959, 37, 54.

⁶³ CLARK 2013, p. 28.

⁶⁴ PLIN., *Nat. hist.* 7, 97: “hos ergo honores urbi tribuit in delubro Minervae quod ex manubiis dicabat: Cn. Pompeius Magnus imperator bello XXX annorum confecto fuis fugatis occisis in dedicationem acceptis hominum centiens viciens semel LXXXIII depressis aut captis navibus DCCCXVI oppidis castellis MDXXXVIII in fidem receptis terris a Maeotis ad Rubrum mare subactis votum merito Minervae.”

⁶⁵ RICHARDSON 1992, 255.

⁶⁶ ORLIN 1997, 133—134.

⁶⁷ BENKO 1993, 164; MASI, DE LEONARDIS 2007, 151, 153.

⁶⁸ DIOD. 40, 4: “τούς τε ἀνδριάντας καὶ τὰ λοιπὰ ἀφιδρύματα τῶν θεῶν καὶ τὸν λοιπὸν κόσμον τῶν πολέμων ἀφελόμενος ἀνέθηκε τῇ θεῷ χρυσοῦς μυρίους καὶ δισχιλίους ἐξήκοντα, ἀργυρίου τάλαντα τριακόσια ἑπτὰ.”

to Pompey's good relations with cities, such as Athens and probably Ilium, where the cult of Athena had a very prominent function.⁶⁹

In Asia Minor Greek Athena was identified with the goddess Ma. In the 80s of the 1st century BC Sulla introduced Rome to the worship of Ma.⁷⁰ Speaking of the East, we should draw attention to the connection between the commemoration of goddess Ma and honouring of the ruler. Sergey Y. Saprykin indicates that the cult of Ma and her *páredroi* (πάρεδροι) in sanctuaries of Comana of Cappadocia and Pontic Comana was organised in such a way that the king was seen as *páredros* (πάρεδρος) of goddess Ma. It is here that the ideological foundation for the cult of the King Mithridates Eupator was formed. Pompey allotted Pontic Comana 60 stadia of land which was embodied in the sacred lands of the temple.⁷¹ Probably, Pompey's respect for the cult of goddess Ma was not only an imitation of Sulla's policy. Perhaps there are reasons to say that Pompey approved eastern practice to honour rulers with divine honours.

A few words should also be said about superstitions Pompey the Great believe in: how exactly was the ruler influenced by them? As far as we can tell, the Roman society was superstitious. *Superstitiones* were common for all strata of the Roman society. In our opinion, it is reasonable to accept the fact that at the end of the Republic the number of superstitious of the Roman society was very high: "[...] there was more superstition than religion among a people who had perhaps never been very spiritual."⁷² In each case, the essence of the phenomena to which the terms *superstitio* and δεισιδαιμονία were applied could have been different. It could vary from the ordinary, harmless for the state superstition to prejudice, a kind of religious movement threatening the public order. Various forms of magic, as well as astrology, were manifestations of *superstitio*. Vegetarianism was a sign of *superstitio*. Plutarch enumerates fear as almost basic sign of δεισιδαιμονία.⁷³ He believes that interpretation of dreams was manifestation of *superstitio*, too: If dreams are the cause of your fear (ἀλλ' εἴτ' ἔνυπνον φάντασμα φοβῇ), then you call upon the old woman, who performs cleansing using a magic potion (τὴν περιμάκτριαν κάλει γραῦν).⁷⁴ Plutarch's position does not differ from the one previously expressed by Cicero, who believes that belief in divination, signs, and interpretation of dreams are manifestations

⁶⁹ SANTANGELO 2007, 222.

⁷⁰ RICHARDSON 1992, 58; ORLIN 2010, 199—200.

⁷¹ САПРЫКИН 1996, 253; САПРЫКИН 2009, 27—28.

⁷² COLLINS 1953, 100.

⁷³ PLUT., *De Super.* 3.

⁷⁴ Ibidem.

of *superstitio*.⁷⁵ In this context, we can speak of Pompey's being superstitious. In particular, he was both encouraged and confused by a dream on the eve of the Battle of Pharsalus: "καὶ τὰ μὲν ἐθάρρει, τὰ δὲ ὑπέθραπτεν αὐτὸν ἡ ὄψις."⁷⁶ Appian also speaks of the very same Pompey's dream.⁷⁷ Obviously, Pompey was just as superstitious as most men of his time.

To sum up, we have seen that Pompey manifested special respect to the deities of victory. We therefore have reasons to suppose that Pompey's religious policy was under the influence of the religious policy practiced by Alexander the Great, Mithridates the Great, and Sulla. Pompey did not formulate his own clear, thought-through, and acceptable to the majority of Romans religious concept. His religiousness was connected with his being superstitious. He showed no particular adherence to principles in matters of religion and preferred to honour various deities depending on a given political situation. Erecting a temple for Venus Victrix was aimed, among other things, at diverting the censors' attention from the fact of building a stone theatre in Rome. Pompey showed special attachment to Venus in Rome, and in the Greek East to Athena. He did not feel any discomfort over the fact that Athena supported the Achaeans against the Trojans, from whom the Romans were descended. Pompey entered the competition for the favour of Venus with Caesar. In this fight he could not defeat the descendant of Iulus, Aeneas, and the very Venus. He used religion for political purposes, did not shun honours which were close to the ones paid to gods. Pompey was a great republican, but not the Roman Alexander. It seems only natural that, along the life story of the great Macedonian, Plutarch placed not the biography of Pompey, but that of Caesar's.

⁷⁵ CIC., *Div.* 2, 72, 149—150; *Nat. D.* 1, 55.

⁷⁶ PLUT., *Pomp.* 68, 2.

⁷⁷ APP., *BC* 2, 69.

Oleh Petrechko
Religionspolitik des Pompeius Magnus

ZUSAMMENFASSUNG

In der Religionspolitik des Pompeius spielte der Kult von Siegesgöttern eine besondere Rolle. In dem Bereich nahm sich Pompeius die von Alexander dem Großen, Mitridates VI. Eupator, König von Pontus, und L. Cornelius Sulla ausgearbeiteten Konzepte zum Vorbild. Er selbst hat seine eigene, durchdachte und für die Mehrheit der Römer akzeptable Religionsidee nicht formuliert. Seine Religiosität war auch durch Aberglauben beeinflusst. Religiöse Normen waren von Pompeius nicht so streng beachtet und der Kult von bestimmten Göttern machte er nur von politischer Situation abhängig. Das Errichten des Tempels der Venus Victrix sollte ihn vor der Verurteilung der Zensoren für das von ihm in der Hauptstadt gebaute „Marmorne Theater“ geschützt haben. Als Pompeius in Rom verweilte, bekundete er seine Sympathie für Göttin Venus, und im griechischen Orient für Göttin Athena, und das tat er ohne jeden Skrupel, obwohl Athena nicht die Trojaner von denen, der Tradition gemäß, die Römer abstammten, sondern die Achaier unterstützte. Um Venusische Geneigtheit rivalisierte Pompeius mit Caesar, doch im Duell mit dem Nachkommen von Iulus, Aeneas und Venus war er aber zum Scheitern verurteilt. Pompeius war auch davon bekannt, dass er die Religion für politische Zwecke ausnutzte und die, den Göttern vorbehaltenen Ehrenbezeugungen entgegennehmen wollte.

Oleh Petrechko
Polityka religijna Pompejusza Wielkiego

STRESZCZENIE

W polityce religijnej Pompejusza szczególne miejsce zajmował kult bóstw zwycięstwa. W tym zakresie na jego poczynania widoczny wpływ wywarły koncepcje Aleksandra Wielkiego, Mitrydatesa VI Eupatora, króla Pontu oraz L. Korneliusza Sulli. Pompejusz nie sformułował własnej, gruntownie przemyślanej możliwej do zaakceptowania przez większość Rzymian koncepcji religijnej. Na jego religijność widoczny wpływ wywarły także zabobony. Nie przestrzegał też szczególnie religijnych norm, a praktykowanie kultu konkretnych bóstw uzależniał od sytuacji politycznej. Budowa świątyni Venus Victrix między innymi miała odsunąć od niego potępienie cenzorów za wybudowanie w stolicy kamiennego teatru. W Rzymie wykazał się silnym sentymentem do bogini Wenus, a na greckim Wschodzie do Ateny. Nie odczuwał jakichkolwiek skrupułów z tego powodu, że w czasie wojny trojańskiej Atena wspierała Achajów przeciwko mieszkańcom Troji, od których zgodnie z tradycją wywodzili się Rzymianie. O przychyłność Wenus Pompejusz rywalizował z Cezarem, jednak w tej konfrontacji z potomkiem Jula, Eneasza oraz owej bogini był skazany na porażkę. Pompejusz dał się też poznać z wykorzystywania religii do celów politycznych, nie unikał na przykład honorów podobnych do zastrzeżonych dla bogów.

Intelektualne przymioty
Pompejusza
i jego otoczenia

„Literacki sztab” Pompejusza

— Hanna Appel —

UNIWERSYTET IM. MIKOŁAJA KOPERNIKA TORUNIU

Inspiracją do opracowania tego tematu stała się książka Mieczysława Popławskiego¹, a zwłaszcza jej rozdział poświęcony Pompejuszowi, w którym autor stwierdził między innymi, że:

w 66 roku Pompejusz mając już wawrzyny zebrane w domowych wojnach i w Hiszpanii, wyruszył na Wschód, na wojnę z Mitrydatesem Eupatorem i szedł poniekąd szlakiem Aleksandra Macedońskiego, a w każdym razie lubował się w rzekome podobieństwie swojej kariery i sławy niepokonanego generała do glorii Aleksandra. Sam Pompejusz w literackiej pracy nie zasmakował, ale na wzór hellenistycznych królów i tegoż Aleksandra stworzył sobie literacki sztab, który był obowiązany głosić chwałę swego chlebobdawcy².

Zdaniem tego badacza w sztabie tym znaleźli swoje miejsce: Teofanes z Mityleny, Voltacilius Pitholaus, Lenaeus oraz Marek Terentius Varro³. Po osiemdziesięciu latach pewne ustalenia lubelskiego uczonego wymagają, co oczywiste, nowego spojrzenia, zaś pozostała część z przedstawionych przez niego poglądów pozostaje wciąż aktualna. Warto zatem przyrzeć się podjętym przezeń zagadnieniom.

¹ POPŁAWSKI 1935.

² Zob. ibidem, 14. Natomiast Erich S. GRUEN (1974, 62, przyp. 52), uważa za „ekstrawaganckie” porównywanie patronatu Pompejusza nad literatami do patronatu sprawowanego przez hellenistycznych władców, jak czyni to William S. ANDERSON (1963, 28—82). Daty w tekście odnoszą się do czasów przed Chrystusem. Jeżeli jest inaczej, wyraźnie to zaznaczono.

³ Warto zauważyć, że Barbara K. GOLD (1985, 317), wśród najbliższych i najwierniejszych zwolenników i doradców Pompejusza wymienia: L. Lukcejusza, L. Scryboniusza Libona, M. Terencjusza Warrona i Teofanesa.

Zdaniem M. Popławskiego, to Teofanes z Mityleny zdobył w „gronie literatów Pompejusza większy rozgłos” będąc piewcą nowego Aleksandra. Wypada jednak przedstawić tę nietuzinkową postać nieco bliżej, albowiem Teofanes⁴ był nie tylko historykiem, osobistym kronikarzem dokonań Pompejusza, doradcą i po-wiernikiem, ale także jego przewodnikiem po ziemiach wschodnich⁵.

Dzięki inskrypcji odkrytej podczas wykopalisk prowadzonych w latach osiem-dziesiątych ubiegłego wieku w stolicy Lesbos⁶ uzyskaliśmy pewność, iż Teofa-nes należał do lokalnej arystokracji, w związku z czym autor „Historii Augusta” słusznie mógł o nim napisać, iż był on *suae patriae nobilissimus*⁷. Odkrycie to jest tym ważniejsze, że obecnie można z całą pewnością twierdzić, że Teofanes był ważną postacią w Mitylenie jeszcze zanim poznał Pompejusza⁸. Z tym ostat-nim zaprzyjaźnił się prawdopodobnie podczas wojny toczonej z Mitrydatesem⁹ i pozostał jego lojalnym doradcą aż do śmierci. Możemy przyjąć, że relacje między Teofanese a Pompejuszem nie były takie same, jakie w Rzymie zwykle istniały pomiędzy patronem a klientem. Raczej to nie Grecy szukali związków z Rzymia-nami, ale właśnie rzymskim imperatorom zależało na pozyskaniu wykształco-nych Greków, którzy mogliby zaznajomić ich ze zwyczajami czy problemami swojego kraju, podpowiedzieć im właściwą ścieżkę postępowania, dając wska-zówki odnośnie do panujących na danym terenie obyczajów i nie dopuszczając tym samym do popełnienia przez nich błędów, które mogłyby okazać się trudne do naprawienia. „Taki wzór osobistej relacji był sekretem rządów rzymskich na wschodzie nie tylko za czasów Republiki, ale też w okresie pryncypatu”¹⁰. Oczywiście i Grekom kontakty z rzymską arystokracją przynosiły wiele korzyści¹¹.

Z informacji zawartych w źródłach¹² wynika, że Teofanes był dla Pompejusza kimś bliskim, a nie tylko zaufanym doradcą, którego zasługi bez wątpienia były nie do przecenienia. Bardzo istotna była długoletnia, zażyła przyjaźń, która uto-

⁴ POPEŁAWSKI 1935, 15. Samemu Teofanesowi nie poświęca zbyt wiele miejsca, a skupia się głównie na omówieniu jego działalności literackiej, z której notabene nic się nie zachowało (lub bardzo niewiele, zob. niżej, przyp. 28).

⁵ Zob. GOLD 1985, 312.

⁶ Szczegółowo na ten temat zob. ANASTASIADIS, SOURIS 1992, 312—327.

⁷ Zob. *Hist. Aug.* 21, 7, 3.

⁸ Zdaniem ANASTASIADIS, SOURIS 1992, 380, przyp. 20, nie znaczy to jednak (jak twierdzi na przykład GOLD 1985, 319), że Teofanes już w latach osiemdziesiątych brał udział w życiu po-litycznym Mityleny.

⁹ Nie wiadomo dokładnie, od kiedy Pompejusz i Teofanes się znali, ale wiemy, że brał on udział w wyprawie Pompejusza przeciwko Mitrydatesowi VI Eupatorowi.

¹⁰ BOWERSOCK 1965, 2.

¹¹ Por. MUNTZ 2008, 5.

¹² Zob. niżej, przyp. 13—34.

rowała rzymskiemu wodzowi drogę do Mitylene, której Pompejusz użył jako bazy dla swoich operacji na wschodzie¹³. To właśnie dzięki bliskiej przyjaźni¹⁴ między Pompejuszem a Teofanem, Mitylene odzyskała wolność (utraconą w czasie wojny z Mitrydatesem¹⁵) i stała się ponownie *civitas immunis ac libera*¹⁶. Warto nadmienić, że czasie wojny domowej przeciwko Cezarowi, Teofan zajmował w oddziałach Pompejusza ważne stanowisko *praefectus fabrum*¹⁷. O szczególnych więzach łączących Pompejusza i Teofanesa pisze Cyцерon w swoich listach, z treści których wynika, że mówca wysoko cenił doradcę wodza i uważał za człowieka, który był doskonale zorientowany nie tylko w polityce rzymskiej, ale jak dowcipnie stwierdza, zawsze wiedział, jakie poglądy na każdy temat ma Pompejusz. To właśnie jego imię (obok Lukcejusza) wymienia Cyцерon w listach do Attyka jako zaufanego i wpływowego doradcę Pompejusza¹⁸ między innymi w sprawie opuszczenia Italii i udania się do Dyrrachium. W liście z marca 49 roku Arpinata wymienia Teofanesa w grupie tych osób, od których zależało ocalenie Rzymu¹⁹, a w innym wprost powiada o ogromnym wpływie, jaki miał Teofan na swego wodza i zapewnia, że aby przekonać do czegoś Pompejusza, trzeba rozmawiać właśnie z nim²⁰. O wpływowym mityleńczyku wspomina także Cezar

¹³ Zob. GOLD 1985, 320 i n.

¹⁴ Warto tu wspomnieć, że taki szczególny rodzaj *amicitiae* między Rzymianinem a obco-krajowcem, jak w tym wypadku, nazywano *hospitium*. Na ten temat zob. MURRAY 1875, 621; BADIAN 1958, 11. B.K. GOLD (1985, 314), zwraca uwagę na zmiany, jakie się dokonały w relacji Rzymianin — *hospes* właśnie za czasów Pompejusza.

¹⁵ VELL. 2, 18, 3. Historyk ten pisze także o wiarołomstwie Mityleńczyków, którzy wydali Mitrydatesowi Maniusza Akwiliusza i wielu innych Rzymian. Por. LAQUER 1934, 2091: „Zwycięzcy ukarali za to Rzymian utratą wolności”.

¹⁶ Zob. na ten temat między innymi: LIV., *Per.* 89, 14; PLUT., *Luc.* 4, 2—3; SUET., *Iul.* 2, 1. Plutarch (*Pomp.* 42) twierdzi, że Pompejusz: „Przybywszy do Mityleny nadał temu miastu wolność przez wzgląd na Teofanesa. [...] Zainteresował się także teatrem: opisał sobie jego wygląd i plan sytuacyjny, żeby podobny zbudować w Rzymie, ale większy i wspanialszy” (przeł. Mieczysław Brożek); szczegółowo na ten temat zob. MORALES 2010, 131 i n.

¹⁷ PLUT., *Cic.* 38, 4; CAES., *Bell. civ.* 3, 18, 3; CIC., *Att.* 9, 11, 3. Zob. MORALES 2010, 130: „Podobne stosunki istniały między Cezarem a Balbusem, obywatelem Gades w Hispania Ulterior”. Obowiązki *praefectus fabrum* były bliżej niezdefiniowane, zob. BURASELLIS 2000, 69. Być może był to odpowiednik naszego szefa sztabu albo adiutanta. O takiej roli *praefectus fabrum* (Adjutantstellung) w I wieku pisze Hans VOLKMANN (1972, 1100). Niewykluczone, że w okresie późnej republiki rzymskiej wielu naturalizowanych Rzymian otrzymywało tę posadę zapewne dlatego, że byli bardziej lojalni wobec patrona niż urodzeni Rzymianie dążący do awansu.

¹⁸ CIC., *Att.* 9, 1, 3.

¹⁹ Ibidem 9, 11, 4.

²⁰ Ibidem 5, 11, 3: „I mnie się również wydaje, że Pompejusz — jak Warro mówił według tego, co piszesz — pojedzie na pewno do Hiszpanii. Bynajmniej tego nie pochwalam; bez trudu przekonałem Teofanesa, że najlepiej będzie, aby on nigdzie nie wyjeżdżał. Przeto Grek dołoży starań; ma on przecież na niego największy wpływ” (przeł. Gabriela PIANKO).

w trzeciej księdze „Wojny galijskiej”²¹. Wielokrotnie jego imię wymienia też Plutarch. W biografii Cyclerona wspomina on Teofanesa jako głównego dowódcę oddziałów rzemieślniczych w obozie Pompejusza, o którym wyrażano się z uznaniem i opowiadano „że tak pięknie przemówił do Rodyjczyków i pocieszył ich po stracie floty”. Cycleron miał wówczas odpowiedzieć: „Jak to dobrze mieć Greka na stanowisku głównego dowódcy”²². Z kolei w biografii Pompejusza, Plutarch wymienia imię Teofanesa jako tego, który wiele zdziałał, i to stosując kontrowersyjnie oceniany wybieg, by otworzyć przed Pompejuszem Egipt jako nowe źródło dochodów i obszar dowództwa, a tym samym podnieść znaczenie tego Rzymianina „przygaśle w wyniku słabości ducha”. Ale sam Plutarch nie wierzy w wysuwane oskarżenia, ponieważ wysoko ceni Pompejusza „nie tak z powodu nieuczciwości Teofanesa, jak ze względu na charakter Pompejusza, którego ambicja była wolna od nieetycznej i nieszlachetnej postawy”²³.

Ponieważ Teofanes był zawsze blisko Pompejusza, to udzielał mu rad zapewne także w tych trudnych chwilach, kiedy pokonany wódz zastanawiał się, dokąd ma się udać po klęsce pod Farsalos. Informacje na ten temat znowu znajdujemy u Plutarcha. Wedle tego biografa Pompejusz brał pod uwagę udanie się do Partii, którą uważał za najbezpieczniejszą. Teofanes wówczas „uznał propozycję Pompejusza wprost za szaleństwo, by pomijać Egipt, odległy o trzy dni żeglugi [...], a oddawać się Partom, najbardziej wiarołomnemu plemieniu”²⁴. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę inne przekazy dotyczące brzemiennej w skutkach decyzji Pompejusza, to wpływ na nią mógł mieć ktoś inny z otoczenia wodza. Mianowicie wedle świadectwa Lukana, to L. Cornelius Lentulus Crus (konsul 49 roku) przekonywał Pompejusza, by nie wybierał Partów²⁵. Z kolei Appian nie wymienia w tym kontekście nikogo z imienia, natomiast wspomina po prostu o przyjaciółach (czy ma tu na myśli także Teofanesa, nie wiadomo), którzy doradzili wodzowi, by udał się do Egiptu, a nie do Partii czy króla Juby, jak on sam sugerował²⁶. Pozostanie zagadką, jak było naprawdę, ale jeśli nawet Teofanes przekonał Pompejusza

²¹ CAES., *Bell. civ.* 3, 18: „Wibuliusz, skoro tylko nadarzyła się sposobna sytuacja po opadnięciu zamieszania wywołanego niespodzianym pojawieniem się Cezara, wzięwszy do towarzystwa Libona oraz Lucjusza Lukcejusza i Teofanesa, z którymi Pompejusz zwykle się naradzał w najważniejszych sprawach, zaczął mówić o propozycjach Cezara” (przeł. Eugeniusz KONIK).

²² PLUT., *Cic.* 38 (przeł. Mieczysław BROŻEK). Te słowa Cyclerona, zdaniem Richarda LAQUERA (1934, 2098) należy traktować jako *bon mot*, ponieważ zadaniem *praefectus fabrum* było jak najszybsze znalezienie innych okrętów, Teofanes natomiast poprzestał jedynie na wysłaniu pocieszającego pisma.

²³ PLUT., *Pomp.* 49, 13—14.

²⁴ Ibidem 76, 7—9 (przeł. Mieczysław BROŻEK).

²⁵ LUC., *Bell. civ.* 8, 331—453.

²⁶ APP., *BC* 2, 83.

do tego, by udał się do Egiptu, to zapewne uczynił tak w dobrej wierze, i trudno nazwać go odpowiedzialnym za śmierć wodza, jak czyni to B.K. Gold²⁷.

O dziele napisanym przez Teofanesa wiemy jedynie, że istniało²⁸. Nie znamy ani jego tytułu, ani treści. M. Popławski przypuszcza, że mogło ono nosić tytuł *Ta Peri Pompeiou* albo *Pompeiu prakseis* i miało ukazać się w Rzymie po zakończeniu wojny na Wschodzie z Mitrydatesem. Badacz podkreśla, że było ono napisane po grecku i „zyskało autorowi duże uznanie jego chlebobdawcy”²⁹, a uznanie to Pompejusz miał wyrazić nadając swemu biografowi obywatelstwo Rzymu³⁰. Z faktu zaś, że dzieło to wykorzystał w swej pracy geograf Strabon, M. Popławski słusznie wnioskuje, że mimo apologetycznej tendencji „zawierało cenne geograficzne wiadomości”³¹. Dzięki dociekliwości współczesnych badaczy wiemy dzisiaj, że z owego dzieła Teofanesa mogli korzystać także inni uczeni świata starożytnego. Ciekawe spostrzeżenia na ten temat poczynił Amerykanin Russel Gmirkin. Uważa on mianowicie, że Diodor Sycylijski, który miał zwyczaj każdy z rozdziałów opierać na treści jakiegoś jednego źródła i tylko czasami uzupełniał je relacjami, które znalazł u innych historyków, skorzystał z dzieła Teofanesa podczas pisania pierwszych rozdziałów (1—4) czterdziestej księgi swojego dzieła. Przedstawiają one, jak wiadomo, relację z działań Pompejusza w latach 67—62³². Ponadto, zdaniem R. Gmirkina, z utworu Teofanesa oprócz Strabona miał również korzystać Mikołaj z Damaszku, a ich dzieła wykorzystał z kolei Józef Flawiusz. R. Gmirkin uważa, że hipotezę, jakoby historia Teofanesa służyła propagowaniu czynów Pompejusza, można z całą pewnością potwierdzić właśnie na podstawie analizy relacji wydarzeń z lat 65—54 przekazanej przez Flawiusza³³.

²⁷ GOLD 1985, 327. Por. STADTER 2015, 27. R. LAQUER (1934, 2099) twierdzi, iż Plutarch uważał, że wybór Egiptu był słuszny, i dlatego nie można sugerować, że wymieniając imię Teofanesa obwiniał go o śmierć Pompejusza.

²⁸ Na temat pośrednio znanych fragmentów, które, być może, pochodzą z dzieła o Pompejuszu, zob. LAQUER 1934, 2100 i n.

²⁹ POPŁAWSKI 1935, 15.

³⁰ Zob. CIC., *Pro Arch.* 24: „noster hic Magnus, qui cum virtute fortunam adaequavit, nonne Theophanem Mytilenaeum, scriptorem rerum suarum, in contione militum civitate donavit”. Więcej na ten temat zob. GOLD 1985, 312, przyp. 4. Wydaje się jednak, że nie tylko napisanie dzieła o czynach Pompejusza skłoniło rzymskiego wodza do obdarowania obywatelstwem znakomitego Mityleńczyka zob. ibidem, 321. R. LAQUER (1934, 2095) słusznie podkreśla, że Teofanes był przede wszystkim doradcą Pompejusza, a jego działalność pisarska była tylko następstwem pracy politycznej.

³¹ Zob. POPŁAWSKI 1935, 15. Nadmieniamy także, że i Plutarch „przechował garść wiadomości podanych przez Teofanesa” w życiorysie Pompejusza, a może i Lukullusa.

³² GMIRKIN 2006, między innymi 259 i n.

³³ Ibidem, 262 i n. Oprócz Flawiusza o tendencyjności Teofanesa wspomina także Plutarch, (*Pomp.* 37,3) pisząc: „Teofanes twierdzi, że znaleziono także [sc. wśród tajnych pism Mitrydatesa — H.A.] mowę Rutyliusza, zachęcającego do wyróżnienia wszystkich Rzymian w Azji.

Warto wspomnieć o jeszcze jednym ciekawym, aczkolwiek bardzo mgliście przekazanym (przez Cyncerona) fakcie. Otóż Teofanes adoptował Lucjusza Korneliusza Balbusa, który później działał na rzecz Cezara³⁴. Nie jest wykluczone, że stało się tak z inicjatywy Pompejusza³⁵. Nie wiadomo, jakie były ku temu przesłanki, być może powodem była potrzeba posiadania dziedzica, ponieważ syn Teofanesa, Marek Pompejusz Macer, urodził się chyba znacznie później³⁶. Jest jednak bardziej prawdopodobne, że Teofanes i Balbus zostali zaangażowani w tworzenie triumwiratu. Dzięki adopcji Balbusa (doradcy Cezara) przez Teofanesa (doradcę Pompejusza) alians polityczny został wzmocniony, podobnie jak to się działo w przypadku zawierania „małżeństw politycznych”³⁷. Potwierdza to zresztą późniejsze rozluźnienie stosunków między Balbusem a jego adopcyjnym ojcem (Pompejuszem), kiedy doszło do rozdźwięków między Cezarem a Pompejuszem.

Bliskim współpracownikiem i doradcą Pompejusza w sprawach wschodnich był także Demetrios z Gadary³⁸. Zanim Pompejusz pojawił się w latach 64—63 w Antiochii i Syrii, zlecił Demetriosowi zbadanie panującej tam sytuacji już w 66 roku³⁹. Podobnie jak Teofanes również ten pojawił się w Rzymie u boku Pompejusza. M. Popławski o nim jednak nie wspomina, zapewne dlatego, że nie napisał on niczego na cześć Pompejusza. Warto jednak przypomnieć go mówiąc o Teofaniesie, ponieważ, podobnie jak Mityleńczyk, miał on wpływ na

Ale większość opinii podejrzewa tu, i słusznie, złośliwość Teofanesa, zapewne nieprzyjaznego Rutyliuszowi, zupełnie się z nim różniącego: a być może także ze względu na Pompejusza, którego ojca Rutyliusz w swym dziele przedstawił w najgorszym świetle” (przeł. Mieczysław Brożek). Bardzo interesującą hipotezę przedstawia R. LAQUER (1934, 2091). Uważa on mianowicie, że Teofanes pisząc w swoim dziele o mowie Rutyliusza, w pewnym sensie chce usprawiedliwić postępowanie Mityleńczyków, którzy w czasie pobytu u nich Rutyliusza byli pod jego wpływem i dlatego wystąpili przeciwko Rzymowi oraz wydali jego obywateli Mitrydatesowi. R. Laquer uważa, że dzięki takiej argumentacji Teofanes przygotowywał grunt do starań o odzyskanie wolności przez Mitylenę.

³⁴ Cíc., *Balb.* 57: „Et adoptatio Theophani agitata est, per quam Cornelius nihil est praeterquam propinquorum suorum hereditates adsecutus”. Nie jest wykluczone, że z tego powodu Teofanes został łaskawie potraktowany przez Cezara po upadku Pompejusza, zob. SCHÄFER 2000, 66. Balbus był dla Cezara tak ważny, jak Teofanes dla Pompejusza, zob. SUET., *Iul.* 81, 2; por. GOLD 1985, 322.

³⁵ Zob. ibidem, 324; MÜNZER 1901, 2802.

³⁶ Inaczej uważa GOLD 1985, 324. Zob. na ten temat BOWIE 2013, 245 i n. Co ciekawe, wiele lat później za czasów Augusta miał on sprawować nadzór nad bibliotekami i, jak się wydaje, była to pierwsza tego typu funkcja. Syn i wnuk Macera mieli popełnić samobójstwo w 33 roku n.e. Zob. TAC., *Ann.* 6.18. 2 (w *Ann.* 1.72.3 wspomina on o tym, że Macer był pretorem).

³⁷ Zob. LAQUER 1934, 2096. Cynceron nie mógł zrozumieć, dlaczego mieszkanie Gades, patrycjusz został adoptowany przez Mityleńczyka, plebejusza zob. ATT. 7, 7, 6.

³⁸ Zob. BOWERSOCK 1965, 30—31; MÜNZER 1901, 2802.

³⁹ BURR 1972, 875. Literatura przedmiotu na ten temat, zob. CORNELL I 2013, 333.

Pompejusza⁴⁰. Wódz musiał być mu wdzięczny za świadczone usługi, skoro ze względu na niego kazał odbudować jego ojczyste miasto, Gadarę, zniszczone wcześniej przez Żydów⁴¹.

Zdaniem M. Popławskiego do literackiego sztabu Pompejusza miał należeć także niejaki Lenaeus, jego wyzwolenc. Badacz ten przytacza informacje podane przez Swetoniusza, z których wynika, że Lenaeus po śmierci swego patrona założył szkołę na Karynach w pobliżu świątyni Tellusa niedaleko domu Pompejusza i żył z nauczania (*schola se sustentavit*)⁴². Swetoniusz pisze także, że w jakiejś niezwykle zjadliwej satyrze (*satura acerbissima*) Lenaeus nazwał Sallustiusza „lubieżnikiem, łajdakiem, nicponiem i pijanicą, potworem w życiu i w pismach, a oprócz tego złodziejem starych słów i słów Katona”, i podobno uczynił tak dlatego, że Sallustiusz nazwał Pompejusza „człowiekiem uczciwych słów, lecz bezwstydnej duszy”⁴³. Zdaniem M. Popławskiego owa *satura acerbissima* to po prostu „Inwektywa przeciwko Sallustiuszowi”, której autorem był (według niektórych) Ciceron. O takiej ocenie zdecydował zapewne niezwykle napastliwy charakter owej satyry, której autorem był Lenaeus. Dzisiaj jednak badacze są zgodni co do tego, że zarówno inwektywa przeciwko Sallustiuszowi, jak i ta skierowana przeciwko Ciceronowi, jest wytworem szkół retorycznych⁴⁴.

⁴⁰ Plutarch (*Pomp.* 40) wypowiada się o nim dość krytycznie: „w ogólności nie pozbawiony rozumu, ale zbyt wykorzystujący swe szczęście”. Biograf ów stwierdza, że Demetrios lubował się w zbytkach, chociaż sam „Pompejusz, aż do czasu trzeciego triumfu, mieszkał w skromnej prostocie”. Podobno jednak to on sfinansował budowę teatru Pompejusza. Seneka napisał o nim w *De tranquillitate animi* 8,6: „quem non puduit locupletiore esse Pompeio”. Podobno Pompejusz starał się nawiązać romans z żoną Demetriosą, która była bardzo piękna. Plutarch (*Pomp.* 2), nie podaje szczegółów, ale z jego wzmianki wynika, że Pompejusz początkowo się nią bardzo interesował, potem zaś z obawy przed tym, „by nie został przez nią opanowany”, porzucił swe starania. Mimo to zarzucano mu, że przez stosunki z mężatkami zaniedbuje sprawy publiczne.

⁴¹ SCHÜRER 2014, 134; GELZER 2005, 103.

⁴² POPLAWSKI 1935, 17.

⁴³ SUET., *De gramm.* 15: „Lenaeus, Magni Pompei libertus et paene omnium expeditionum comes, defuncto eo filiisque eius schola se sustentavit; docuitque in Carinis ad Telluris, in qua regione Pompeiorum domus fuerat, ac tanto amore erga patroni memoriam extitit, ut Sallustium historicum, quod eum oris probi, animo inverecondo scripsisset, acerbissima satyra laceraverit, lastaurum et lurconem et nebulonem popinonemque appellans, et vita scriptisque monstrosum, praeterea priscorum Catonisque verborum ineruditissimum furem. Traditur autem puer adhuc Athenis surreptus, refugisse in patriam, perceptisque liberalibus disciplinis, pretium suum retulisse, verum ob ingenium atque doctrinam gratis manumissus”. Zob. KUMANIECKI 1977, 540; APPEL 2004, 13; por. EADEM 2002, 313.

⁴⁴ Zob. na ten temat NOVOKHATKO 2009 passim; CLASSEN 1998, 33, przyp. 47. KNOCH 1982, 46: „Tonart solcher Streitschriften mag wohl in den späten rhetorischen Invektiven, die auf Sallusts und Ciceros Namen gefälscht worden sind, ganz gut getroffen sein”. Rudolf HANSLIK (1952, 2274), również mówi jedynie o satyrze.

Na marginesie warto zwrócić uwagę na zarzut Lenaeusa, jakoby Sallustiusz był „złodziejem słów” (*fur verborum*); dzisiaj powiedzielibyśmy po prostu, że był oskarżany o plagiat. Przedstawienie Sallustiusza jako „plagiatora” miało wzbudzić niechęć czytelników do tego historyka. Dodajmy, że takie oskarżenia często padały w inwektywach⁴⁵.

Rozważania M. Popławskiego na temat Lenaeusa warto uzupełnić o bardzo ważną informację. Otóż wiadomo, że wśród pontyjskich dokumentów, o których wspomina Plutarch w żywocie Pompejusza⁴⁶, znajdował się zbiór przepisów medycznych i recept farmaceutycznych, a wśród nich formuła słynnego antidotum, którego skład został napisany własnoręcznie przez Mitrydatesa i przez niego osobiście objaśniony⁴⁷. Pompejusz kazał przetłumaczyć na łacinę te cenne informacje właśnie Lenaeusowi i opublikować je. O tym fakcie donosi Pliniusz i jednocześnie podkreśla, że w ten sposób Pompejusz pomógł narodowi rzymskiemu nie mniej niż swoim zwycięstwem⁴⁸.

M. Popławskiego zainteresował także inny „literat pompejańczyk, Voltacilius Pitholaus”, o którym powiada, że był „wyzwoleniec Pompejusza, wyróżniał się pracowitością i zdolnościami, był nauczycielem swego patrona, jego sekretarzem, pomagał w układaniu oficjalnych przemówień”⁴⁹. Podkreśla, że ów wyzwoleniec jako pierwszy odważył się na pisanie historii, chociaż to zajęcie było zarezerwowane dla senatorów. Zwraca także uwagę na błyskotliwość Woltacyliusza, a na poparcie tego faktu przytacza anegdotę zachowaną u Makrobiusza, jakoby Woltacyliusz wyraził się dowcipnie o niejakim Kaniniuszu Rebilusie, konsulu Cezara, który sprawował swą funkcję tylko jeden dzień. Woltacyliusz miał wówczas dowcipnie powiedzieć: „ante flamines, nunc consules diales fiunt”. Ów dowcip miał też być dowodem na to, że również inne zjadliwe wierszyki pisane i wygłaszane przeciwko Cezarowi były jego autorstwa, przy czym, jak twierdzi M. Popławski powołując się na słowa Swetoniusza zawarte w „Żywocie Cezara”, Cezar „łatwo mu przebaczył”⁵⁰.

Wprawdzie M. Popławski zaznacza, że imię Woltacyliusza pojawia się w tradycji rękopiśmiennej w różnych formach, ale, jego zdaniem, brzmienie: Marcus Voltacilius Pitholaus „jest najbardziej prawdopodobne”⁵¹.

⁴⁵ MCGILL 2012, 33 i n. Por. SYME 2002, 280.

⁴⁶ PLUT., *Pomp.* 22.

⁴⁷ PLIN., *Nat. hist.* 23, 8, 149.

⁴⁸ REINACH 1975, 414; PLIN., *Nat. hist.* 25, 7: „Pompeius autem omni praeda regia potitus transferre ea sermone nostro libertum suum Lenaeum grammaticae artis iussit vitaeque ita profuit non minus quam reipublicae victoria illa”. Por. GELL. 17,16.

⁴⁹ POPŁAWSKI 1935, 16.

⁵⁰ SUET., *Iul.* 75: „Pitholai carminibus maledicentissimus laceratam existimationem suam civili animo tulit”.

⁵¹ POPŁAWSKI 1935, 16.

Sprawa jednak, jak się okazuje, nie jest taka prosta. Rękopisy bowiem przekazują tak różne *nomina* (Voltacilius, Voltatilius, Volcatius, Volacilius, Oltacilius, Octacilius i Otacilius) oraz *cognomina* (Pitholaus, Pitholeon, Pilutus, Plotus, Plutus), że nie tylko trudno ustalić to jedno prawdziwe, ale nie wiadomo, czy w ogóle chodzi o tę samą osobę⁵².

Swetoniusz w *De grammaticis et rhetoribus* powołuje się na Neposa jako swoje źródło⁵³. Dowiadujemy się zatem, że Lucius Voltacilius (Otacilius) Pilutus odbywał służbę jako odźwierny i sprawował ją wedle dawnego zwyczaju „w łańcuchach” do chwili, kiedy został wyzwolony dzięki swoim zdolnościom i zainteresowaniom literackim, a swemu patronowi pisał mowy obrończe. Potem zajął się nauczaniem retoryki, był nauczycielem Gnejusza Pompejusza i przedstawił w wielu księgach historię Pompejusza Strabona i jego syna (właśnie uczynił to jako pierwszy wyzwoleniec, gdyż dotychczas pisanie historii było domeną senatorów). Z treści przedstawionego fragmentu wynika, że Woltacyliusz faktycznie był wyzwoleniec; nie ma jednak mowy o tym, że wyzwolił go Pompejusz.

Jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że w *consilium* Pompejusza Strabona w 89 roku figurują imiona dwóch Otacyliuszów⁵⁴, to kusi przypuszczenie, że nomen „Otacilius” było poprawne⁵⁵ i być może, rację miał Kazimierz Kumaniecki, który twierdzi, iż wyzwolił go ktoś z rodu Pompejusza Wielkiego, niekoniecznie on sam⁵⁶. Jak więc wytłumaczyć twierdzenie Popławskiego, że Woltacyliusz był wyzwoleniec samego Pompejusza? Otóż taka wzmianka pojawiła się u Hieronima, który napisał: „Vultacilius Plotus latinus rhetor, Cn. Pompei libertus et doctor, scholam Romae aperuit”⁵⁷. Wiadomo jednak, że nie tylko Hieronim popełnił

⁵² Imiona te są przekazane w tradycji rękopiśmiennej, zob. TREGGIARI 1969a, 264, przyp. 3. Por. CORNELL I 2013, 333 (tam dalsza literatura). *Praenomen* natomiast brzmiało albo Lucius, albo Manius, zob. LEWIS 1966, 272.

⁵³ NEP., frg. 57 MARSHALL = SUET., *Rhet.* 27: L. „Voltacilius Pilutus servisse dicitur atque etiam ostiarius vetere more in catena fuisse, donec ob ingenium ac studium litterarum manumissus, accusanti patrono subscripsit. Deinde rhetoricam professus, Cn. Pompeium Magnum docuit, patrisque eius res gestas, nec minus ipsius, compluribus libris exposuit; primus omnium libertinorum, ut Cornelius Nepos opinatur, scribere historiam orsus, nonnisi ab honestissimo quoque scribi solitam ad id tempus”.

⁵⁴ ILS 8888 = ILLRP 515. Na temat Otacyliuszów zob. CICHORIUS 1922, 179.

⁵⁵ Zob. CORNELL I 2013, 388. Por. LEWIS 1966, 272: In the first century Otacilii were adherents of the Pompeii.

⁵⁶ KUMANIECKI 1977, 463. Uczony ten pisze o nim ostrożnie, że był wyzwoleniec rodu Pompejuszów i wymienia go wśród biografów obok Balbusa i Oppiusza, autorów biografii Cezara (s. 462). W takim razie jednak należałoby zadać pytanie, dlaczego po wyzwoleniu Otacilius nie przyjął *nomen* Pompejusza jak to było w zwyczaju? Zdaniem Wilhelma S. TEUFFELA (1870, 209), odpowiedź na to pytanie nasuwa się sama: ponieważ był on wyzwoleniec jakiegoś Voltaciliusa (badacz przyjmuje taką formę).

⁵⁷ HIERON., *In Euseb. Chron.* 1936 = 81 przed Chrystusem.

wiele pomyłek w „Kronice”, ale przejął też wiele błędów z tekstu Euzebiusza⁵⁸. Zapewne należy do nich wzmianka o tym, że Woltacyliusz był wyzwoleniec Pompejusza. Również informacja o otwarciu szkoły wydaje się pomyłką, ponieważ nigdzie nie ma informacji na jej temat. Być może Hieronim podczas lektury Swetoniusza, który cytuje Cyncerona: „memoria teneo pueris nobis primum Latine docere coepisse Plotium quendam”, zbyt pospiesznie uznał, że Plotius, wzmiankowany przez Cyncerona, i wyzwoleniec, to ta sama osoba⁵⁹.

Przyjrzyjmy się bliżej także anegdocie, którą przywołuje M. Popławski jako świadectwo błyskotliwości Woltacyliusza. Miał on dowcipnie wyrazić się o Rebilusie, konsulu, który po śmierci Q. Fabiusza Maximusa ostatniego dnia grudnia 45 roku pełnił swój urząd zaledwie kilka godzin. Cynceron żartował na ten temat mówiąc między innymi, że nie spał on w czasie swego konsulatu, a złośliwe powiedzonka tego wielkiego mówcy przytacza Makrobiusz w Saturnaliach⁶⁰. Co ciekawe, według Makrobiusza, Marek Tulliusz Ciceron wśród wielu dowcipnych uwag miał powiedzieć o jednodniowym konsulacie Rebilusa również takie zdanie: „Solent, [...] esse flamines diales, modo consules diales habemus” (*Sat.* 7, 3, 10). Podobieństwo do przytoczonych we wcześniejszej księdze słów Otacyliusza Pitholausa: „Ante flamines, nunc consules diales fiunt” (*Sat.* 2, 2, 13) jest uderzające. Oczywiście, nie można całkowicie wykluczyć hipotezy, że podobne słowa padły z ust różnych osób, ale bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie, że to jednak słowa Cyncerona przypisano Otacyliuszowi⁶¹.

Jeśli zaś faktycznie Otacyliusz był tak dowcipny, jak mówi o tym Makrobiusz, nie oznacza wcale, że właśnie on pisał złośliwe wierszyki na Cezara, o których

⁵⁸ Zob. CORNELL I 2013, 333. Obecnie uczeni nie wątpią w pomyłkę Hieronima.

⁵⁹ Tak przekonująco pisze o tym LEWIS 1966, 273.

⁶⁰ MACROB., *Sat.* 2, 3, 6: „Caninius quoque Rebilus, qui uno die, ut iam Servius rettulit, consul fuit, rostra cum ascendisset, pariter honorem iniit consulatus et eieravit; quod Cicero, omni gaudens occasione urbanitatis, increpuit: logothetoretos est Caninius consul; et deinde, Hoc consecutus est Rebilus, ut quaereretur, quibus consulibus consul fuerit. Dicere praeterea non destitit: vigilantem habemus consulem Caninium, qui in consulatu suo somnum non vidit”. Por. CIC., *Fam.* 7, 30: „ita Caninio consule scito neminem prandisse; nihil tamen eo consule mali factum est; fuit enim mirifica vigilantia, qui suo toto consulatu somnum non viderit”. MACROB., *Sat.* 7, 3, 10: „Sunt alia scommata minus aspera, quasi edentatae beluae morsus, ut Tullius in consulem qui uno tantum die consulatum peregit: Solent, inquit, esse flamines diales, modo consules diales habemus; et in eundem, Vigilantissimus est consul noster, qui in consulatu suo somnum non vidit”. TREBELLIIUS POLLIO, *Tyr. Trig.* 8, 2.: „ut ille consul qui sex meridianis horis consulatum suffectum tenuit, a Marco Tullio tali aspersus est ioco: Consulem habuimus tam severum tamque censorium, ut in eius magistratu nemo pranderit, nemo cenaverit, nemo dormiverit [...]”. Na ten temat zob. KELSEY 1907 oraz 1909.

⁶¹ MACROB., *Sat.* 2, 2, 13: „Tunc Servius, postquam magis silentium erubescendum vidit, ad libertatem se similis relationis animavit. Marcus, inquit, Otacilius Pitholaus, cum Caninius Revilus uno tantum die consul fuisset, dixit: Ante flamines, nunc consules diales fiunt”. ROBERT A. KASSTER (2011, 166) zaznacza jedynie, że ten dowcip jest przypisany innemu autorowi.

czytamy u Swetoniusza w biografii *Boskiego Juliusza*⁶². Próbę rozwiązania tej interesującej kwestii podjęli pod koniec ubiegłego wieku R. Geoffrey Lewis i Susan Treggiari⁶³. R.G. Lewis (podobnie jak M. Popławski) uważa, że mówca Pitholaus z „Boskiego Juliusza” Swetoniusza oraz cytowany przez Makrobiusza M. Voltacilius Pitholaus wyśmiewający Rebilusa to ta sama osoba. Zdaniem tego badacza „polityczna propaganda mogła przybierać różne formy włączając w to satyrę i biografię, zaś jeden człowiek mógł wykorzystywać obie formy twórczości”⁶⁴. Bardziej przekonująca wydaje się jednak opinia S. Treggiari. Badaczka ta sądzi, że oprócz imion, które można uznać za podobne na tyle, by skryba pomylił ich brzmienie, bardzo istotne są także inne fakty. Przyznaje ona, że Pitholeus z „Boskiego Juliusza” piszący *carmina maledicissima* może być tym samym Pitholausem, którego słowa cytuje Makrobiusz. Gdyby wszakże, jak przekonująco twierdzi S. Treggiari⁶⁵, ów krasomówca, o którym pisze Swetoniusz w *De rhetoricis...*, i Plotus atakujący Cezara, był tą samą osobą, to historyk z pewnością wspominałby o tym w swoim dziele tak, jak to uczynił w przypadku Lenausa, wspominając jego pamflet na Sallustiusza.

Wobec takiego stanu rzeczy wydaje się, chociaż nie możemy całkowicie tego wykluczyć, iż Woltacyliusz (Otacyliusz) był znanym dowcipnisiem, to jednak z całą pewnością możemy powiedzieć o Pitholausie poprostu tylko tyle, że napisał biografię Pompejusza Wielkiego i jego ojca, a potem uczył retoryki w Rzymie⁶⁶.

Wśród literatów piszących o Pompejuszu i wymienionych przez M. Popławskiego bez wątpienia na szczególną uwagę zasługuje Marek Terencjusz Warron. Ten największy uczony rzymski znał Pompejusza bardzo dobrze i był z nim zaprzyjaźniony. Widzimy go u boku tego wielkiego wodza w 75 roku w czasie wojny z Sertoriuszem⁶⁷. Prawdopodobnie w 70 roku, w czasie konsulatu Pompejusza, piastował on trybunat ludowy, a w 67 roku w czasie wojny z piratami był legatem i został nawet wyróżniony rzadkim odznaczeniem *corona rostra*⁶⁸. W 59 roku brał udział w pracach komisji rolnej utworzonej na mocy *lex Iulia*

⁶² SUET., *Iul.* 75, 5: „Pitholai carminibus maledicentissimis laceratam existimationem suam civili animo tulit”.

⁶³ Zob. LEWIS 1966; TREGGIARI 1969a, 264—266.

⁶⁴ LEWIS 1966, 272.

⁶⁵ TREGGIARI 1969a, 266.

⁶⁶ Zob. ponadto Werner PEEK (1937, 218), który stwierdza: „M. Otacilius (richtiger Voltacilius) Pitholaus, Verfasser von carmina maledicentissima (eher Epigrame als Satiren) auf Caesar: SUET., *Caes.* 75. Ein bissiges Wort von ihm auf Caninius Rebilus Cos. 45 überliefert MACROB., *Sat.* 2, 2, 13. „Seit Bentley identifiziert mit dem Pitholeon Rhodius bei Horat. *Sat.* 1, 10, 22”. Wspomniany tu Otacyliusz nie był zatem tożsamy z naszym Wotacyliuszem.

⁶⁷ Zob. CICHORIUS 1922, 193. Już wtedy mógł być nazwany *familiaris*, GELL. 14, 7, 2.

⁶⁸ PLIN., *Nat. hist.* 6, 115; 16, 7.

*agraria*⁶⁹, a w latach 50—49 ponownie był legatem Pompejusza w Hiszpanii Dal-szej. W 76 roku w związku z wyprawą Pompejusza do Hiszpanii napisał Warron utwór zatytułowany *Ephemeris navalis ad Pompeium*⁷⁰, a w 71 roku na prośbę samego Pompejusza *Commentarius Eisagogikos* zawierający wskazówki dotyczące postępowania i przemawiania w czasie obrad senatu⁷¹.

Niewiele wiadomo o dziele Warrona *De Pompeio*. Być może była to laudacja wodza napisana już po śmierci Pompejusza, a jej tytuł brzmiał: *De vita Pompei*⁷². Uważa się w każdym razie, że było ono bardzo ważnym źródłem wiadomości na temat wojny z Sertoriuszem⁷³. Tekstem tym cenniejszym, że jego autor w czasie tej wojny służył u boku Pompejusza, więc były to wiadomości z pierwszej ręki⁷⁴.

Utworem, który budzi wiele kontrowersji, i któremu M. Popławski poświęcił więcej miejsca, jest zagadkowe pisemko noszące tytuł „Trikaranos”. W historii literatury łacińskiej jest ono określane jako pamflet polityczny. Jedynym źródłem wiedzy o nim jest krótka wzmianka u Appiana, którą należy przytoczyć w całości:

A z Lukullusem współdziałał Krassus. Podrażniony tym Pompejusz zbliżył się do Cezara i przyobiecał mu pod przysięgą poparcie w staraniach o konsulat, a ten natychmiast pojednał go z Krassusem. W ten sposób ci trzej mężowie posiadający największą siłę w państwie udzielali sobie wzajemnej pomocy we wszystkich potrzebach. Toteż historyk Warron pisząc dzieło o tym ich porozumieniu zatytułował je Trikaranos (Potwór Trzygłowy)⁷⁵.

⁶⁹ Zdaniem CICHORIUSA (1922, 205) jest to jedyna pewna data w życiorysie Warrona.

⁷⁰ Według Klausa SALLMANNA (1975, 1131) był to propemptikon, czyli poemat pożegnalny napisany dla osoby udającej się w podróż. K. KUMANIECKI (1977, 493) natomiast stwierdza, że był to rodzaj kalendarza zawierającego dane o „ruchach oceanu i wszystkich ruchach powietrza”, aby wódz, ufając znajomości warunków meteorologicznych, mógł uniknąć niebezpieczeństwa. Podobnie uważa Hellfried DAHLMANN (1935, 1252). Zdaniem tej uczonej już wtedy Warron był nauczycielem Pompejusza.

⁷¹ GELL. 14, 7, 1: „Gnaeo Pompeio consulatus primus cum M. Crasso designatus est. Eum magistratum Pompeius cum initurus foret, quoniam per militae tempora senatus habendi consulendique, rerum expertus urbanarum fuit, m. Varronem familiarem suum rogavit, uti commentarium faceret eisagogikon- sic enim Varro ipse appellat-, ex quo disceret, quid facere dicereque deberet, cum senatum consuleret. Eum librum commentarium, quem super ea re Pompeio fecerat, perisse Varro ait in litteris quas ad Oppianum dedit, quae sunt in libro epistolicarum quaestionum quarto, in quibus litteris, quoniam quae antescripserat non comparebant, docet rursum multa ad eam emducentia”. Warron, jak widać, powtórnie opracował temat i umieścił go w 4 księdze *Epistolicae quaestiones* w liście do Oppianusa. Jego treść znamy dzięki streszczeniu u Geliusza, zob. KUMANIECKI 1977, 467 oraz 492, gdzie ten uczony opisuje szerzej treść tej broszurki.

⁷² Ibidem, 492.

⁷³ CORNELL I 2013, 419; por. KUMANIECKI 1977, 492.

⁷⁴ Zob. KONRAD 1994, XLIII.

⁷⁵ APP., BC 2, 9, 33 (przeł. Ludwik PIOTROWICZ).

W tłumaczeniu L. Piotrowicza związek trzech mężów (*symfrozyne*) był „porozumieniem”, natomiast według M. Popławskiego chodziło tu raczej o „spisek”⁷⁶, jako że jego zdaniem grecka *συμφοσύνη* oznaczać mogła zarówno *concordia*, jak i *conspiratio*⁷⁷. Wybór znaczenia tego rzeczownika determinuje możliwości interpretacji przekazanego przez Appiana tytułu dziełka Warrona. Ponieważ nie wiemy nawet, w jakiej formie ukazał się ten utwór, M. Popławski proponuje, by „Trikaranosa” umieścić wśród logistoryków z podtytułem *de coniuratione*. *Logistorici* to zagadkowy tytuł jednego z utworów w katalogu dzieł tego rzymskiego polihistora. Prawdopodobnie jest to „neologizm utworzony przez Warrona”⁷⁸.

O charakterze tego dzieła dają nam wyobrażenie nieliczne fragmenty i znane tytuły dialogów wchodzących w jego skład: *Catus de liberis educandis*, *Sisenna de historia*, *Marius de fortuna*, *Pius aut de pace*. M. Popławski przypuszcza, że pisząc to dziełko Warron „wzorował się na Anaksymenesie, częściowo na Dicearchu i na Teopompie; Anaksymenes pomstował na spisek Sparty, Aten i Teb — Warron na ich miejsce podstawiał Pompejusza, Cezara i Krassusa”⁷⁹. M. Popławski wymienia tych trzech autorów obok siebie tak, jakby każdy z nich mógł być dla Warrona wzorem. Tymczasem dzięki Pauzaniaszowi wiadomo, że jedynym antycznym autorem, który napisał „Trikaranosa”, jest Anaksymenes. U Pauzaniusza czytamy bowiem:

Zdaje się, że Anaksymenes ukarał także w sposób bardzo dowcipny, choć wyjątkowo złośliwy, swego prywatnego wroga. Mianowicie on sam był urodzonym retorem i umiał naśladować sposób wyrażania się retorów. Kiedy powstał między nim a Teopompem [...] silny antagonizm, napisał Anaksymenes obelżywy paszkwil na Ateńczyków, Lacedemończyków i na Teban. Jak najściślej zastosował w nim naśladownictwo stylu Teopompa. Następnie podpisał jego nazwiskiem i rozesłał po tych miastach. Anaksymenes skomponował paszkwil a nienawiść całej Hellady spadła jak lawina na Teopompa⁸⁰.

Dlatego zapewne niektórzy przypisują ten utwór Teopompowi⁸¹.

⁷⁶ POPŁAWSKI 1935, 18. Ten sam fragment M. Popławski interpretuje natępująco: „[Warron — H.A.] opublikował pamflet wyśmiewający samą koncepcję triumwiratu, czemu dał wyraz w tytule, bo nazwał utwór Tryglawem, Trikaranos; koncepcję uważał nie za przymierze trzech mężów stanu, lecz za spisek”.

⁷⁷ Taka forma tylko u Appiana = *συμφοσύνησις*. Czasownik *συμφορνεῖν* = *agree or conspire with* (LSJ).

⁷⁸ KUMANIECKI 1977, 496.

⁷⁹ POPŁAWSKI 1935, 18.

⁸⁰ PAUSAN. 6, 18, 5 (przeł. Janina NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA). Por. ASTBURY 1967, 404, przyp. 3.

⁸¹ FLOWER 1997, 22.

Problem z „Trikaranosem” Warrona polega na tym, że polihistor ten był zwolennikiem Pompejusza (o czym zapewniają wszystkie świadectwa), a zatem trudno uwierzyć, że mógł on napisać utwór ganiący ulubionego wodza (któremu notabene pozostał wierny do końca życia)⁸². Na dodatek w 59 roku był jednym z dwudziestu mężów (*vigintiviri agris dandis adsignandis iudicandis*) w komisji agrarnej realizującej ustawę Cezara⁸³.

Niektórzy współcześni badacze uważają, że Warron faktycznie mógł zaatakować triumwirat, ale samego Pompejusza potraktował łagodniej⁸⁴. Inni (jak na przykład W.S. Anderson⁸⁵) uważają, że Warron jako przyjaciel Pompejusza mógł go w tym dziełku wspierać albo zachęcać do sojuszu z Cezarem. Zdaniem badacza Warron nie mógł wyśmiewać triumwiratu, któremu sam przecież służył tak gorliwie, angażując się w pracę komisji agrarnej. Jeszcze inni (jak Raymond Astbury) zwracają uwagę na fakt, że wszelkie wielogłowe stwory mitologiczne (Geryon, Scylla, Harybda) kojarzą się źle, a gdy mowa o trójgłowym potworze, na myśl przychodzi Cerber i mało prawdopodobne, by którykolwiek z mężów tworzących triumwirat był zadowolony z takiego oczywistego skojarzenia. R. Astbury uważa, że już po opublikowaniu „Trikaranosa” Pompejusz mógł podjąć pewne kroki, by przekonać Warrona do zalet triumwiratu. O tym zaś, że mu się to udało, miał świadczyć udział uczonego w działaniach komisji agrarnej⁸⁶. Z kolei zdaniem Beatrice Baldarelli⁸⁷ Warron chciał przestrzec przed próżną nadzieją, że taka konstelacja triumwirów może służyć pokojowi i równowadze politycznej. Co prawda ze szczegółową argumentacją przedstawioną w tym artykule nie można się w pełni zgodzić, ale mamy w nim próbę jakiegoś nowszego spojrzenia na przesłanie zawarte w dziele Warrona.

⁸² Hermann STRASBURGER (1938, 37, przyp. 67) uważa nawet, że Appianowi nie chodziło o naszego Warrona.

⁸³ VARR., *Res. rust.* 1, 2, 10; PLIN., *Nat. hist.* 7, 126. K. KUMANIECKI (1977, 464) stwierdza: „Mimo krytycznego stosunku do triumwiratu nie odmówił jednak udziału w komisji 20 mężów, która miała zająć się przeprowadzaniem ustawy Cezara o reformie rolnej”. Por. KONIK 2003, 308, (w przyp. 73, do *Bell. civ.* 2, 17 Cezara): „Wprawdzie powoływał się [sc. Warron — H.A.] na przyjacielskie powiązania z Cezarem, ale łatwo zmieniał swoje nastawienie nawet do tych samych osób, gdyż w razie potrzeby potrafił je bądź chwalać, bądź potępiać i później ponownie z nimi współdziałać. Na przykład w 60 roku napisał Pamflet na Pompejusza, Cezara i Krassusa zatytułowany Trikaranos (potwór trójgłowy), w którym potępił zawarty przez tych polityków układ (triumwirat), a już rok później, ku wyraźnemu niezadowoleniu Cyclerona, starał się być blisko zarówno Pompejusza jak i Cezara”.

⁸⁴ Zob np. DAHLMANN 1955, 179.

⁸⁵ ANDERSON 1963, 45.

⁸⁶ ASTBURY 1967, 404 i n. Badacz ten analizuje informacje z listów Cyclerona do Attyka na temat ówczesnych działań Warrona. Podkreśla, że był on, nie tyle przyjacielem Cyclerona, co właśnie Attyka. Z tej korespondencji wynika, że Cycleron początkowo był zadowolony z postępowania Warrona, ale z czasem zmienił zdanie.

⁸⁷ BALDARELLI 2009, 81 i n.

Tego jednak, czy Warron w swym dziele rzeczywiście krytykował triumwirat, wcale nie możemy być pewni. Interesujące w tym kontekście są uwagi T. Petera Wisemana, który uważa, że domniemywana treść „Trikaranos” jest wprawdzie sprawą kontrowersyjną, ale nie musimy z góry zakładać, że miał on wydźwięk krytyczny. Być może w ocenie Warrona porozumienie się trzech wpływowych mężów było czymś tak satysfakcjonującym jak wcześniejsza (71 rok) zgoda Pompejusza i Krassusa⁸⁸.

Skoro zaś tytuł dziełka Warrona przez większość badaczy został uznany za przesadzający o jego treści, to, być może problem ten łatwiej można by rozwiązać sięgnąwszy do pewnego objaśnienia Ksenofonta. Otóż w „Historii greckiej” podaje on, że: τὸ δὲ κάρανον ἔστι κύριον, a więc że wyraz „karanos” znaczy po prostu „władca”⁸⁹ lub „pan”. Czy „Trikaranos” musi być zatem rozumiany jako pamflet, tj. utwór jednoznacznie krytyczny wobec triumwirów? A może chodziło w nim o przedstawienie ich raczej jako „mężów opatrnościowych”, odpowiednik boskiej trójcy Jowisza, Neptuna i Plutona, przy czym rola zwierzchnika w tym gronie miałaby przypaść właśnie Pompejuszowi?⁹⁰ Jeśli tak, to tytuł „Trikaranos” bynajmniej nie musiałby być zapowiedzią jakichś złośliwości, lecz sygnałem, że dalej w tonie lekkim mowa będzie o triumwirach jako osobach mających największy wpływ na losy ówczesnego Rzymu⁹¹. Oczywiście, to czysta spekulacja; w tym kontekście może warto by jednak podjąć jakieś dalsze badania nad kwestią rozumienia tytułu (i zawartości) dziełka Warrona.

Wróćmy jednak do biografów skupionych wokół Pompejusza. Co prawda Popławski o nich nie wspomina, ale współcześni badacze wymieniają oprócz Teofanesa z Mityleny i Warrona, także Lukcejusza oraz Libona⁹². Na zakończenie wypadałoby zatem przywołać i te postacie. Lukcejusz był bogatym senatorem rzymskim, który udzielał się w polityce, po czym oddał się pisaniu historii. Jest to ten sam Lukcejusz, którego Cyceron prosił o uświetnienie swego konsulatu. Niestety, Lukcejusz, podobnie jak wcześniej uczynił to Posejdonios, odmówił zadośćuczynienia życzeniu Arpinaty. Z kolei L. Scribonius Libo był konsulem

⁸⁸ WISEMAN 2009, 117. O willach zob. VARR., *Res. rust.* 1, 13, 7; 1, 2, 10; 3, 2, 16; 3, 10; 6, 6.

⁸⁹ KSENOF., *Hell.* 1, 4, 3: „Posyłam Kyrosa jako «karana» [...] a «karan» znaczy tyle co władca” (przeł. Witold KLINGER). Por. *Etymologicum Gudianum* s.v. Μακκαβαῖος: „κατὰ Πέρσας κάρανος τούτ’ ἔστι δεσπότης. τῇ δὲ Σύρων διαλέκτῳ ἀνδρεῖος, πολεμιστῆς, δυνατώτατος”.

⁹⁰ W innym nieco kontekście zob. RIBBECK 1875, 546.

⁹¹ Warto też zauważyć, że u Warrona w *Logistorici* spotykamy także inne tytuły zaczynające się od „tri...”, które niekoniecznie muszą mieć charakter kąśliwy, choć z pewnością żartobliwy, na przykład „Peri arrenotetos vel Trifallus” (Trójfaliczny, czyli o męskości).

⁹² MUNTZ 2008, 52. Por. GOLD 1985, 317 i n.; LAQUER 1934, 2098. Libo i Lukcejusz należeli do najbliższego grona Pompejusza, zob. CAES., *Bell. civ.* 3, 18, 3: „quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat”.

w 34 roku. On również zajmował się pisaniem historii. Poprzez małżeństwo swej córki z Sekstusem Pompejuszem stał się później powinowatym Pompejusza. On również był jego doradcą, a po śmierci Magnusa, stał się negocjatorem⁹³ między Sekstusem Pompejuszem, a Antoniuszem.

Z przedstawionych uwag na temat „literackiego sztabu” Pompejusza, które nawiązują bezpośrednio do rozważań podjętych przed osiemdziesięciu laty przez M. Popławskiego, można chyba wysnuć i taki wniosek, że nadal warto sięgać do dawnych, uznanych lub nieco już zapomnianych opracowań, zwłaszcza wtedy, gdy informacje w nich zawarte dobrze odpowiadały ówczesnemu stanowi badań. Jednocześnie widać, że dzisiejsi uczeni mają rację próbując nowych interpretacji zagadnień lub faktów obecnych w nauce od dziesięcioleci. Właśnie dzięki takiej synergii powstał między innymi i ten artykuł.

⁹³ Zob. ibidem 1, 26.

Hanna Appel

„Literarischer Beraterstab“ des Pompeius

ZUSAMMENFASSUNG

In ihrer Abhandlung greift die Verfasserin auf das im Jahre 1935 herausgegebene Buch von Mieczysław Popławski (*Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta* »dt.: *Politische Publizistik im Caesars u. Augustus Zeitalter*«, Lublin 1935) zurück, um die Überlegungen des aus Lublin stammenden Wissenschaftlers zum „literarischen Beraterstab“ des Pompeius aufzugreifen. Sie präsentiert aktualisierte Gestalten von: Theophanes, dem vertrauten Pompeius Berater, von Leneus, dessen Freigelassenen, von Voltazillus Pitholaus, dem Biografen von Cnaeus Pompeius Magnus und Cnaeus Pompeius Strabo und von Polyhistor (Universalgelehrten), Marcus Terentius Varro. Die Verfasserin konzentriert sich dabei auf die, die dargestellten Personen (oder auch deren Werke) betreffenden Einzelheiten, welche nach Jahren an Aktualität verloren haben, und ergänzt sie mit den von Popławski übergangenen Informationen.

Hanna Appel
The Pompey's literary cabinet

S U M M A R Y

In her article, the author reminds an important monograph by Mieczysław Popławski, *Political Opinion Journalism in the Age of Caesar and Augustus* (1935), and takes up some of the Lublin-based scholar's reflections regarding the Pompey's "literary cabinet." Following Popławski's findings, she presents the figures of Theophanes — the leader's trusted adviser; Lenaeus — Pompey's freedman; and Voltacilius Pitholaus — the biographer of both the Pompeys, that is, Pompey Strabo and Pompey the Great; as well as the polyhistor Marcus Terentius Varo.

The author's primary focus is on those details concerning the figures analysed (or their work) which either have lost their relevance since the publication of M. Popławski's book 80 years ago, or may today be supplemented, due to the relevant recent findings.

Kultura intelektualna Pompejusza

— Tadeusz Aleksandrowicz —

UNIwersytet śląski w Katowicach

W relacjach źródłowych i opracowaniach dotyczących Gnejusza Pompejusza Wielkiego (*Cnaeus Pompeius Magnus*) zauważa się tendencję do swoistego relatywizowania jego stosunku do szeroko rozumianej kultury, który na tle jego osiągnięć politycznych i militarnych przedstawia się zdecydowanie skromniej. W moich wcześniejszych pracach zajmowałem się osobą Pompejusza najpierw w badaniach nad zainteresowaniami literackimi i predylekcjami oratorskimi rzymskiej *nobilitas* w schyłkowym okresie Republiki¹. Należał on bowiem do elity władzy, jaką była *nobilitas*, stanowiąca górną warstwę stanu senatorskiego — *Oberschicht*, jak pisał Matthias Gelzer². Uwzględniłem Pompejusza także w prozopograficznych badaniach nad kulturą intelektualną rzymskich konsułów z lat 146—43³, wszak sprawował on ten urząd trzykrotnie w tym okresie, najpierw w 70 roku, a potem w 55 i 52⁴. Dlatego celem niniejszego artykułu jest próba syntetycznego przedstawienia formacji intelektualnej Pompejusza z uwzględnieniem nowszych badań nad tym problemem⁵.

Określenia formacja i kultura intelektualna są ściśle związane z łacińskimi rzeczownikami *formatio*, *cultura* i *intellectus*. Słowa te występowały w klasycznej łacinie w różnych kontekstach, ale nie były one używane przez starożytnych jako pojęcia *formatio intellectualis* lub *cultura intellectualis*. Mimo więc antycznej

¹ Zob.: ALEKSANDROWICZ 1990, 68—69; IDEM 1996, 72—73. Daty w tekście artykułu odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

² Por. GELZER 1962, 60. Polemikę z poglądem Gelzera przedstawił Adam Ziółkowski 2004, 285—289.

³ Zob.: ALEKSANDROWICZ 2002, 43—45.

⁴ MILTNER 1952, 2062—2211; BROUGHTON 1952, 126.

⁵ Najnowszą literaturę przedmiotu o Pompejuszu zob. ROGOSZ 2014, 169—187.

etymologii terminy te należą do nowożytnego aparatu pojęciowego⁶. Natomiast Rzymianie dla wyrażenia istoty tego zjawiska posługiwali się w interesującym nas okresie bardziej skonkretyzowanymi opisami. Mówili więc wprost, że ktoś był *litteratus*, *eruditus*, *doctus*, *sapiens*, *orator*, *philosophus* czy *intellegens*⁷.

Kultura intelektualna wyraża się zatem poprzez różne cechy, postawy i działania świadczące o pewnej formacji intelektualnej. W łacińskim rzeczowniku *formatio* sufix -*tio* stanowi pierwiastek dynamiczny, który sprawia, że termin formacja intelektualna wyraża najpierw proces kształcenia umysłu, który jest wtedy ściśle związany z edukacją, czyli wychowywaniem głównie pod względem umysłowym. Łacińska *educatio* oznacza jednak nie tylko wychowywanie, ale także jego efekt w postaci wykształcenia. Również *formatio* znaczy w tym kontekście nie tylko proces kształcenia umysłu, ale również jego wynik, czyli ukształtowanie intelektu. Podobnie można powiedzieć o słowie *cultura*, które wprawdzie nie zawiera dynamizującego sufixu -*tio*, ale jego sens, poprzez związek z czasownikiem *colo* — *colere*, dotyczy postaw aktywnych, w tym przypadku związanych z doskonaleniem intelektu⁸.

Dlatego już na wstępie kulturę intelektualną Pompejusza trzeba widzieć jako wynik różnych procesów, które przez parę dziesięcioleci kształtowały osobowość, zainteresowania, wiedzę i ewentualnie jego twórczą działalność. Poziom intelektualny Pompejusza był konsekwencją ówczesnego modelu edukacji, indywidualnych zdolności i przebiegu kariery politycznej. Ważne było w tym kontekście również przywiązanie do tradycji przodków (*mos maiorum*)⁹.

Powszechnie znana jest rola domu rodzinnego, a zwłaszcza matek, w pierwszym etapie edukacji dzieci w starożytnym Rzymie¹⁰. Kolejnymi etapami kierowali nauczyciele — *litterator*, *grammaticus* i *rhetor*, a w późniejszym okresie dopełnieniem były studia w znanych centrach kultury hellenistycznej¹¹. Edukacja ta odbywała się pod wyraźnym wpływem greckiej *paidei* (παιδεία) i systemu wartości wyrażającego się w idei *kalokagathia* (καλοκάγαθία)¹². Istotne były także doświadczenia nabywane podczas praktycznego stażu odbywanego u boku

⁶ Zob.: CRAWFORD 1978, 193—208; LANA 1990, 87—116; WALLACE-HADRILL 1997, 3—22; GRIFFIN 2008, 689—728; HUSKINSON 2000, 5; MOATTI 2000, 685—691.

⁷ Cic., *Brut.* 54, 198—200; *De or.* 2, 6, 25.

⁸ Zob.: Cic., *Tusc. disp.* 2, 13; *De fin.* 5, 54.

⁹ Zob.: EARL 1967, 11—34; PINA POLO 2003, 13—17.

¹⁰ Zob.: DIXON 1992, 98—132; BARNARD 1990, 383—392; JUNDZIŁ 2001, 55—58, 98—102; APPEL 2014, 159—161.

¹¹ Zob.: EYRE 1963, 47—59; GWYNN 1964, 11; CLARKE 1971, 28—45; BONNER 1977, 165—276; CEKOVIC 1992, 93—99; BARROW 1996, 67—85; FRASCA 1996, 11.

¹² Zob.: JAEGER 2001, 5; TURASIEWICZ 1980, 7, 27, 31.

znanych osób życia publicznego (*tirocinium fori*)¹³. Uzyskane wykształcenie i wstępna praktyka były wzbogacane doświadczeniem zdobytym na konkretnych stanowiskach w trakcie służby wojskowej, działalności administracyjnej, sądow-
niczej i religijnej¹⁴. Wszystko to sprawiało, że osoby aspirujące do najwyższych
stanowisk w państwie były zmuszone do niemal ustawicznego kształcenia się,
czemu mogły służyć także różne sposoby spędzania czasu wolnego (*otium*) od
zajęć państwowych (*negotium*)¹⁵. Ich pozycja ekonomiczna była zróżnicowana,
ale w żadnym wypadku nie ograniczała dostępu do kolejnych etapów edukacji¹⁶.
Stosunkowo powszechna znajomość pisma w górnych warstwach społeczeństwa
rzymskiego, bilingwizm i oralny system komunikacji warunkowały rozwój inte-
lektualny poszczególnych jednostek żyjących w okresie schyłkowej Republiki¹⁷.
Podkreślić trzeba, że przyszło im żyć w czasach niespokojnych, wypełnionych
zaciętą walką polityczną, korupcją, przemocą, proskrypcjami, wojnami domo-
wymi i zewnętrznymi¹⁸.

Trudno stwierdzić, w którym momencie swego życia aktywni politycznie
Rzymianie osiągnęli szczyt intelektualnych możliwości. W każdym razie sforma-
lizowany *cursus honorum* dowodzi, że najwyższe szczeble kariery politycznej
z założenia powierzano czterdziestolatkom. Świadczy to, że wybijających się
mężczyzn w tym wieku uważano za osoby w pełni przygotowane do pełnienia
magistratus maiores. Dotyczyło to także poziomu ich kultury intelektualnej,
zwłaszcza w sferze receptywnej. W dziedzinie kreatywnej punkt szczytowy mógł
nastąpić później lub wcześniej. W twórczości artystycznej akme (ἀκμή) osiągnęta
była raczej wcześniej, natomiast w działalności naukowej — później.

Pompejusz bardzo wcześnie znalazł się w wirze wojny ze sprzymierzeńcami
italskimi (*bellum sociale*)¹⁹, u boku swego ojca Pompejusza Strabona, konsu-
la 89 roku. Miał wtedy ledwie szesnaście lat. Potem nastąpiła szybka kariera, któ-
ra związana była również z udziałem w kolejnych wojnach i właściwie dopiero
w wieku dojrzałym mógł aktywniej zainteresować się problematyką kulturalną.

¹³ Zob.: MARROU 1969, 331.

¹⁴ Zob.: DAVID 1992, 397—399; SZEMLER 1972, 182—188.

¹⁵ Zob.: WIRSZUBSKI 1954, 1—13; ANDRÉ 1962, 5—6, 24; IDEM 1966, 10; BALSDON 1960, 43—50; IDEM 1969, 121; PELLEGRINO 1986, 63—74; TONER 1995, 17—31.

¹⁶ Zob.: JACZYNOWSKA 1962, 11, 486—497; SHATZMAN 1975, 16.

¹⁷ Zob.: KAIMIO 1979, 41; WIPSYZKA 1983, 1—9; HARRIS 1989, 175; ACHARD 1991, 122, 160; SALLES 1992, 77; DUBUISSON 1992, 187—206; ROCHETTE 1996, 3—19; PINA POLO 1996, 174; VALETTE-CAGNAC 1997, 63—64; TURASIEWICZ 1999, 180; MILES 2000, 50, 60; IMBER 2001, 199—216; MORAWIECKI 2002, 35.

¹⁸ Zob.: BRUNT 1979, 10; HINARD 1985a, 17; LINTOTT 1990, 1—16; IDEM 1999, 208—216; LINDERSKI 1995, 107—114; DOSI 1999, 8.

¹⁹ Zob. szerzej ALEKSANDROWICZ 1978, 489—502.

Zachowane źródła pozwalają wręcz stwierdzić, że jego formacja intelektualna miała specyficzny charakter i wyraźnie ewoluowała.

Liczne komplementy Cyceronu pod jego adresem bywały bardzo ogólne²⁰ i często niezmiernie subiektywne, jak na przykład w niemal apologetycznej mowie *De imperio Cnei Pompei* popierającej wniosek Gajusza Maniliusza w sprawie powierzenia Pompejuszowi naczelnego dowództwa w wojnie z Mitrydatesem VI Eupatorem i Tigranesem, wygłoszonej w 66 roku. Przypominał wtedy Ciceron, że dziesięć lat wcześniej Pompejusz wykazał się w Hiszpanii, podczas wojny z Sertoriuszem, boską rozważą i szczególnym męstwem (*divino consilio ac singulari virtute*)²¹. Zresztą w wielu miejscach tej mowy podkreślał Ciceron roztropność, powagę i bogactwo myśli, wielkie umiarkowanie i wszystkie najwyższe zalety Pompejusza. Natomiast w dialogu pt. *Brutus*, będącym historią republikańskiego oratorstwa, akcentował jego rozsądne spojrzenie na poruszane tematy²².

Bezspornym faktem jest natomiast to, że wokół Pompejusza skupiało się wielu ówczesnych uczonych, a wśród nich historycy i biografowie Teofanes²³, Lukceusz i L. Woltacyliusz Pitolaus²⁴ oraz Aulus Cecyna²⁵, a później gramatycy Pompejusz Lenaeus²⁶ i przez pewien czas Kurcjusz Nikiasz²⁷, a także sam M. Terencjusz Warron²⁸. Również powinowactwo, poprzez matkę Lucylię, z wybitnym poetą Lucyliuszem miało wpływ na zainteresowanie Pompejusza twórczością swego prawuja²⁹. Ponadto autorzy starożytni przytoczyli przykłady, mające świadczyć o pewnym zainteresowaniu Pompejusza filozofią stoicką. Plutarch wspominał, że Posejdonios w obecności Pompejusza na Rodos wygłosił mowę przeciw retorowi Hermagorasowi³⁰. Natomiast Ciceron opisał ponowne spotkanie Pompejusza z Posejdoniose, którego ten wielki wódz bardzo cenił³¹. Był ponadto niezwykle hojny dla filozofów, zarówno na Rodos, jak i w Atenach³². Część relacji z tymi uczonymi była obliczona na wdzięczność z ich strony w postaci pisania utworów

²⁰ Cic., *Brut.* 93, 320; 95, 325; 95, 327. Zob. także ROCHETTE 2002, 41.

²¹ Cic., *De imp. Cn. Pomp.* 4; 10; 14; *Cum popul.* 7; 16.

²² IDEM, *Brut.* 68, 239.

²³ IDEM, *Att.* 5, 11, 3; *Brut.* 93, 320; *Pro Arch.* 10; VELL. PAT. 2, 18, 1; STRAB. 11, 5, 1; 13, 2, 3; zob. także WITKOWSKI 1927, 196—197; SEAGER 1979, 52; CRAWFORD 1978, 203—204.

²⁴ SUET., *De gramm.* 27, 1; SUET., *Iul.* 75, 5; ANDERSON 1963, 57.

²⁵ Cic., *Fam.* 6, 7, 1; SUET., *Iul.* 75, 5.

²⁶ IDEM, *De gramm.* 15, 1; 27, 2.

²⁷ Ibidem 14, 1.

²⁸ Cic., *Att.* 3, 15, 1; 3, 18, 1. Zob. także ALEKSANDROWICZ 2009, 90—91.

²⁹ PLIN., *Nat. hist.* 7, 54; SUET., *De gramm.* 14, 3. Zob. także GELZER 1942, 6; ANDERSON 1963, 57.

³⁰ PLUT., *Pomp.* 42, 10; CLARKE 1956, 64.

³¹ Cic., *Tusc. disp.* 2, 25, 61; *Hort. fr.* 44. Por. SINKO 1948, 3—4.

³² PLUT., *Pomp.* 42, 10—11. Por. GELZER 1949, 82.

sławiących jego czyny bądź atakujących politycznych przeciwników, co stanowiło powszechną praktykę.

Przy okazji spotkania z Teofanese w Mitylenie był Pompejusz obecny na miejscowym konkursie poetyckim, na którym recytowano wyłącznie utwory sławiące jego czyny. Jednak przysłuchiwanie się tym popisom mogło być raczej urzędniczym rytuałem okolicznościowym niż wyrazem poważniejszych zainteresowań literackich. Z podobną uwagą należy odnieść się do metafory Cyclerona przywołującej postać Medei w mowie *De imperio Cnei Pompei*, która nawiązywała do którejś z łacińskich przeróbek greckiej tragedii³³. Mit ten musiał być bowiem powszechnie znany, skoro Cycleron zdecydował się go przywołać w mowie wygłoszonej do szerokiego kręgu słuchaczy na zgromadzeniu ludowym. Znacząca jest także powściągliwość Lukana, który w *Farsalii* (*Pharsalia*) był bardzo oszczędny, gdy opiewał inne przymioty intelektualne Pompejusza niż talenty wojskowe³⁴.

We wspomnianej Mitylenie znacznie poważniej zainteresował się Pompejusz architekturą tamtejszego teatru. Jak pisze Plutarch, „opisał sobie jego wygląd i plan sytuacyjny, żeby podobny zbudować w Rzymie, ale większy i wspanialszy”³⁵. Jak wiadomo, zamiar ten udało mu się zrealizować na Polu Marsowym w Rzymie w 55 roku³⁶. Monumentalizm Teatru Pompejusza widoczny jest do dzisiaj w jego pozostałościach rozciągających się od L’Area sacra di Largo di Tore Argentina aż po Campo de’ Fiori, a także na ocalałym fragmencie *Forma Urbis Severiana*. Ten pierwszy w Rzymie stały teatr kamienny okazał się bodaj najtrwalszym śladem twórczej inwencji kulturowej Pompejusza, mającej także wymiar praktyczny, polityczny, religijny i propagandowy³⁷. Zauważyć jednak trzeba, że poziom widowisk i przedstawień wystawianych na otwarcie tego teatru spotkał się z krytyczną oceną Cyclerona i Plutarcha³⁸.

Na późniejszą formację intelektualną Pompejusza pewien wpływ miały jego żony³⁹, z których Julia, córka Cezara, a następnie Kornelia, córka Metellusa Piusa, były kobietami niepospolitymi pod tym względem⁴⁰. Zdarzało się także, iż Pompejusz brał udział w działalności sądowniczej, ale nieustanna aktywność polityczna i militarna coraz bardziej uniemożliwiały mu angażowanie się w tej dziedzinie⁴¹. Był jednak osobą otwartą na zagadnienia związane z nauką, mimo

³³ CIC., *De imp. Cn. Pomp.* 9, 1.

³⁴ LUC., *Bell. civ.* 7, 567—576. Zob. także ADORJÁNI 2007, 194.

³⁵ PLUT., *Pomp.* 42, 3 (przeł. Mieczysław BROŻEK).

³⁶ CIC., *Fam.* 8, 1, 1; PLUT., *Pomp.* 52, 4.

³⁷ Zob.: SADURSKA 1975, 165—167; OSTROWSKI 1999, 151—152.

³⁸ CIC., *Fam.* 7, 1, 1—4; PLUT., *Pomp.* 52, 4. Zob. także SŁAPEK 1995, 124.

³⁹ POR.: HADAS 1930, 15; ANDERSON 1963, 30—56; LEACH 1978, 123—149.

⁴⁰ PLUT., *Pomp.* 55, 1; APP. BC 2, 83, 351. Por. także OOTEGHEM 1968, 303.

⁴¹ CIC., *De leg.* 2, 3, 6; PLUT., *Pomp.* 4, 2.

że tylko w bardzo umiarkowanym zakresie mógł uczestniczyć w życiu intelektualnym swej epoki. Zapewne w jego zachowaniach sporo było wodzowskiego pragmatyzmu i próżności, nie obojętnych ówczesnym intelektualistom, którzy widzieli w nim swego patrona (by nie powiedzieć mecenasa) — wprawdzie niezbyt błyskotliwego, ale pomocnego i hojnego, na co szczególną uwagę zwróciła Elizabeth Rawson⁴².

Niedostatki jego wykształcenia są niewątpliwe. Wynikały zaś one z wczesnego zaangażowania się w działalność wojskową a potem polityczną. Według Plutarcha przez pewien czas Pompejusz posiadał księgozbiór zdobyty przez jego ojca w Asculum, który jednak rozgrabili stronnicy Cynny⁴³. Bezdyskusyjne sukcesy militarne skłaniały Pompejusza do naśladowania zwłaszcza Aleksandra Wielkiego⁴⁴, co także prowadziło do upodabniania się na męża stanu typu hellenistycznego i popierania rozwoju kultury w swoim otoczeniu, często zresztą w celach propagandowych⁴⁵. Ten rys jego działalności potwierdza także przywiązanie do kultu Herkulesa Niezwyciężonego (*Hercules Invictus*, Ἡρακλῆς ἀνίκητος)⁴⁶ i Wenus Zwycięskiej (*Venus Victrix*), której świątynia zamykała jego teatr od strony zachodniej, w czytelnej opozycji do mitu o Wenus Rodzicielce (*Venus Genetrix*), od której swój ród Cezar wywodził⁴⁷.

Formację intelektualną Pompejusza w znacznej mierze odzwierciedlał jego stosunek do oratorstwa, gdy za swojego trzeciego konsulatu ograniczył mówcom występującym w sądach czas przemawiania, co według Tacyty było ograniczeniem wolności słowa, ale jednocześnie zwracało uwagę na konieczność zwięzłości i rzeczowości przemówień, ograniczając jednocześnie przypadki nadużyć ze strony opozycji, której przedstawiciele nierzadko wygłaszali długie oracje o charakterze obstrukcyjnym⁴⁸. O tej ustawie Pompejusza (*lex Pompeia*) wspominał wcześniej Ciceron, zaznaczając, że ograniczała ona czas przemawiania do trzech godzin⁴⁹.

Można więc uważać Pompejusza za uosobienie pragmatycznego Rzymianina, który nie był wprawdzie wyrobionym erudytą (*eruditus*), ale wyróżniał się rozumą, roztropnością i mądrością praktyczną (*prudentia*), bo — jak, nieco obiek-

⁴² Zob.: POPŁAWSKI 1933, 8; IDEM 1935, 13; ZIELIŃSKI 1989, 381; ANDERSON 1963, 57—82; KORPANTY 1971, 63; RAWSON 1985, 104—109.

⁴³ PLUT., *Pomp.* 4, 2: „[...] διαρπασάντων”. Zob. także ALEKSANDROWICZ 1988, 14; IDEM 1992, 45, 47.

⁴⁴ PLUT., *Pomp.* 2; zob. także GREENHALGH 1980, 11, 122; EDWARDS 1991, 69—85.

⁴⁵ ANDERSON 1963, 86—87.

⁴⁶ APP., *BC* 2, 76, 319: „[...] Ἡρακλέα ἀνίκητον”.

⁴⁷ SUET., *Iul.* 6, 1: „[...] a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra”.

⁴⁸ TAC., *Dial.* 38, 2.

⁴⁹ CIC., *Brut.* 94, 324: „[...] cum lege Pompeia ternis horis ad dicendum datis”.

tywizując, pisał Ciceron w 46 roku, a więc już po śmierci Pompejusza — mądrze oceniał on istotę problemu⁵⁰. Był on niewątpliwie jednym z najwybitniejszych wodzów starożytności, wybitnym politykiem, dążącym do jedynowładztwa⁵¹. Swoją myślą polityczną przewyższał Cezara i wyprzedzał późniejszego Oktawiana Augusta.

Na koniec wypada zgodzić się z autorami antycznymi i współczesnymi badaczami, że bardzo wczesne zaangażowanie w sprawy wojskowe i publiczne sprawiło, że Pompeusz, podobnie jak wcześniej jego ojciec Pompeusz Strabon odnośnie do niego samego, nie zdołał zadbać o staranne wykształcenie swoich synów, Gnejusza i Sekstusa, którzy po śmierci ojca kontynuowali walkę najpierw z Cezarem a potem z jego politycznymi spadkobiercami⁵². Tak jak w przypadku ojca, ich młodość przypadła na wojenne lata, niesprzyjające systematycznej i gruntownej edukacji, ale pozwalające na rozwinięcie wrodzonych talentów z zakresu sztuki wojennej. Nie zmienia to faktu, że pod względem formacji intelektualnej Pompeusz ustępował prawdziwym luminarzom swoich czasów, jakimi byli na przykład jego polityczni konkurenci, najpierw Lukullus a potem Cezar — wszechstronnie utalentowani, wywodzący się z rodów o utrwalonych już tradycjach kulturalnych. Niemniej popularność Pompejusza wśród arystokracji senatorskiej oraz jej poparcie mogą świadczyć o tym, że jego formacja intelektualna nie ustępowała przeciętnej w tamtym środowisku. Pewnym potwierdzeniem tego, jest także poparcie okazywane mu przez najwybitniejszych rzymskich intelektualistów jego czasów — z Ciceronem i Warronem na czele.

⁵⁰ Ibidem 68, 239: „[...] rem prudenter videbat”; zob. także OOTEGHEM 1954, 37; SUMNER 1973, 129; ALEKSANDROWICZ 1996, 72—73.

⁵¹ Zob.: MEYER 1922, 174; GREENHALGH 1981, XV, 54; AMELA VALVERDE 2003, 9.

⁵² Cic., *Brut.* 68, 239; zob. także HADAS 1930, 10—20; MORAWIECKI 1989, 61; ALEKSANDROWICZ 1996, 78, 96.

Tadeusz Aleksandrowicz
Intellektuelle Kultur des Pompeius Magnus

ZUSAMMENFASSUNG

Verschiedene Monografien über Cnaeus Pompeius Magnus neigen dazu, die Haltung des Pompeius zur Kultur im weiten Verständnis zu relativieren, obwohl diese im Vergleich zu seinen politischen und militärischen Leistungen viel bescheidener war. Erhaltene Quellen lassen feststellen, dass intellektuelle Kultur des Heerführers spezifisch war und deutlich evolvierte, gleichwohl stand er hierin den richtigen derzeitigen Berühmtheiten, zu denen beispielsweise seine politischen Konkurrenten, allseitig talentierten und aus den Familien mit gefestigten kulturellen Traditionen stammenden: Lucullus und Caesar zählten, nach. Nichtsdestotrotz erfreute sich Pompeius großer Beliebtheit bei den ihn fördernden Senatoren, was darauf hindeutet, dass sein Intellekt von damaligem Hochadel als überdurchschnittlich betrachtet werden musste. Davon zeugen auch Pompeius Mäzenatentum über Kultur und die ihn unterstützenden besten römischen Intellektuellen — mit Cicero und Varro an der Spitze.

Tadeusz Aleksandrowicz
Intellectual culture of Pompeius

SUMMARY

In scholarly literature on Cnaeus Pompeius Magnus there is tendency to relativize his attitude to broadly defined culture. His intellectual formation, when confronted with his political and military achievements, seems to be less impressive. Extant sources, however, allow us to conclude that his intellectual formation was idiosyncratic and developed throughout his life. It does not change the fact that his intellectual formation was not as profound as this of the undisputed luminaries of his times, that is, for instance, his political rivals — first Lucullus, then Caesar. Yet, they both came from families with solidified cultural traditions. Nonetheless, both popularity that Pompeius enjoyed amongst the senators as well their support might prove that his intellectual formation did not differ from what was considered average in this milieu. Additional proof of Pompeius' intellectual interests might be provided by his cultural patronage and support given to him by the most outstanding Roman intellectuals of his period, most notably Cicero and Varro.

Uczucia czy wyrachowanie,
czyli o małżeństwach
Pompejusza

Mucja — „niewierna” żona Pompejusza

— Agnieszka Dziuba —

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

We współczesnych pracach na temat Republiki Rzymskiej, pisanych zarówno przez historyków, jak i filologów klasycznych, nie poświęcono zbyt wiele miejsca postaci Mucji, trzeciej żony Pompejusza. Ich autorzy często bezrefleksyjnie powtarzają sądy starożytnych, bądź tłumacząc antyczne źródła bez zastanowienia, powielają opinie ich twórców. Wybitny filolog Kazimierz Kumaniecki pisał:

Klodia, podobnie jak jej **siostra Mucja**, poprzednia żona Pompejusza Wielkiego czy Sempronia, której sylwetkę mistrzowsko odmalował Salustiusz, była jedną z tych wykwintnych i zepsutych kobiet, w jakie obfitował ówczesny Rzym arystokratyczny¹.

Światowej sławy historyk i niekwestionowany autorytet w dziedzinie badań nad republikańskim Rzymem, sir Ronald Syme, podobnie charakteryzował naszą bohaterkę:

Rozwiódł się [Pompejusz — A.Dz.] z przyrodnią [half-sister] siostrą Celera i Neposa [Mucją — A.Dz.] (kobietą **znaną** z niewierności) i poprosił o rękę siostrzenicy Katona².

Powyższe cytaty dowodzą jednego — małej staranności w selekcji faktów dotyczących kobiety oraz posługiwania się stereotypami utrwalonymi w literaturze przedmiotu. Takie postępowanie nie wynika z mizoginizmu uczonych, ale z oczywistego zjawiska postrzegania historii przez pryzmat działających w niej mężczyzn. Kobiety, traktowane przedmiotowo, były niezbędne w politycznych

¹ KUMANIECKI 1989, 294.

² SYME 2009, 33.

aliansach, najczęściej dobrze wkomponowywały się w „rodzinne tło” swoich mężów i synów. Stąd tak wiele wysiłku, ale i ostrożności, wymaga próba rekonstrukcji portretu republikańskiej matrony. Przytoczone cytaty różnią się między sobą istotną informacją dotyczącą pochodzenia Mucji. Według K. Kumanieckiego była siostrą Klodii Metelli, natomiast R. Syme wspominał o niej jako o przyrodniej siostrze braci Metellusów. Stanowisko polskiego filologa jest pomyłką wynikającą, być może ze zbyt pobieżnej lektury listu Marka Tulliusza Cicerona do Kwintusa Metellusa Celera, w którym Arpinata pisał:

egi cum Claudia, uxore tua, et cum **vestra sorore** Mucia (*Fam.* 5, 2)³.

„Przeoczenie” przez wielkiego filologa zaimka dzierżawczego świadczy o tym, jak niewielką wagę przywiązywano do postaci kobiety, skoro nikt nie zadał sobie trudu, by błąd ten skorygować. Większość proponowanych przez historyków rekonstrukcji drzew genealogicznych czy to *gens Claudia* czy to *gens Caecilia Metella* podaje imię *Mucius* jako domniemanego ojca naszej bohaterki. Autorzy przywołanych przez Marilyn B. Skinner dwóch genealogii Klodii Metelli proponują by w nieznaney z imienia kobiecie, postrzegać kolejno żonę Kwintusa Metellusa Neposa (konsul 98 roku)⁴, Mucjusza i Appiusza Klaudiusza Pulchra (konsul 79 roku)⁵. Według tej propozycji Mucja byłaby przyrodnią siostrą zarówno braci Metellusów, jak i Klodii Metelli. Rekonstrukcja zaproponowana przez amerykańską badaczkę nie jest wiarygodna, gdyż Klodia Metella musiałaby być żoną przyrodniego brata, co wśród rodów rzymskich nobilów było rzadkością⁶. Poza tym M.B. Skinner przyznaje, że żona kolejno trzech mężów, w tym dwóch konsulów, matka aż dziewięciorga dzieci, w tym trzech konsulów, była nieznaną z imienia. Trudno uwierzyć, że idealna matrona pozostałaby bezimienna, mimo jej oczywistych zasług dla republiki. Tablica genealogiczna przywołana przez R. Syme’a identyfikuje matkę Mucji z Cecylią Metellą, córką Kwintusa Metellusa Balearyka (konsul 123 roku)⁷. Według tej rekonstrukcji ojciec Neposa i Celera byłby rodzonym bratem Cecylii Metelli, a więc nie można powiedzieć, jak czyni to sam Autor książki, o przyrodnim rodzeństwie w kontekście pokrewieństwa Mucji i Metellusów. Według współczesnej nomenklatury byłiby kuzynostwem. Imię ojca naszej bohaterki niektórzy uczeni rozpoznają jako *nomen gentile* Kwintusa

³ SHACKLETON-BAILEY 1977.

⁴ Wszystkie daty przywoływane w tym artykule odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

⁵ SKINNER 2011, 19.

⁶ Marek Juniusz Brutus, wbrew woli Serwilli, poślubił co prawda Porcję, córkę swego wuja Marka Porcjusza Katona, ale było to nieco dalsze pokrewieństwo, gdyż Katon był przyrodnim bratem jego matki Serwilli.

⁷ SYME 2009, tabl. I.

Mucjusza Scewoli, wybitnego rzymskiego prawnika i konsula 95 roku⁸. Richard A. Bauman w swojej niezwykle interesującej książce, poświęconej kobietom w polityce Rzymu, przywołuje wiele anegdot, nie zawsze wiarygodnych historycznie, ale na pewno ciekawych i inspirujących. Jedna z nich dotyczy ojca Mucji, który w latach 95—94 miał być namiestnikiem w Azji. Otrzymał wtedy od wdzięcznych mieszkańców prowincji szereg zaszczytów (*semidivine honours*), wśród których miał znaleźć się posąg wystawiony w Olimpii wraz z rzeźbą, przedstawiającą jego żonę lub córkę. Uczony ten zauważa, że jeśliby informacje te były prawdziwe, to Mucja byłaby pierwszą kobietą w Rzymie, którą spotkałby zaszczyt, jaki stał się później udziałem cesarzowych rzymskich⁹. Mucja występuje w niektórych źródłach z epitetem Tercja. Jako pierwszy określił ją w ten sposób Askoniusz sugerując tym samym, że była trzecią z córek Scewoli¹⁰.

Gnejusz Pompejusz ożenił się z Mucją w 79 roku¹¹, rok po śmierci drugiej żony — Emilli, która była córką Marka Emiliusza Skaursa (konsul 115 roku) i Cecylii Metelli¹². Matka Emilii, po śmierci męża, poślubiła Lucjusza Korneliusza Sullę. Pompejusz żeniąc się z Emilią, nie tylko potwierdzał swój alians z dyktatorem, ale zyskiwał także poparcie potężnego rodu Metellusów. Prawdopodobnie właśnie związek z *gens Caecilia Metella* był głównym powodem poślubienia Mucji, chociaż Peter Greenhalgh zauważa, że żeniąc się z Mucją, Pompejusz związał się także z liczącym się rodem Mucjuszów Scewolae¹³. Polityczne małżeństwo zaowocowało, jak wyżej wspomniano, przyjściem na świat trójki dzieci: synów Gnejusza i Sekstusa, córki Pompei, żony Faustusa Korneliusza Sulli, syna dyktatora, a po jego późniejszej śmierci w 46 roku, Lucjusza Korneliusza Cynny. Pierwsze, ustalone przez ojca, małżeństwo jest między innymi dowodem niezmiennych sympatii Pompejusza. O samym związku rodziców Pompei wiadomo niewiele, gdyż znikomą historyczną wartość ma propagandowa wzmianka w biografii Pompejusza, pióra Plutarcha (*Vita Pompei*, 36, 2), kreująca triumwira na oddanego, kochającego i wiernego męża swoich kolejnych żon. Na pewno był to najdłuższy związek Pompejusza, gdyż trwał do 62 roku i zakończył się rozwodem. Źródła antyczne zgodnie podają niewierność Mucji jako jego powód. Piszą o tym: Askoniusz jako o *crimen impudicitiae* (*Pro Scauro*, 20), Swetoniusz (*Div. Iulius*, 50, 1) i Plutarch (*Vita Pompei*, 42, 7). Ten ostatni wprost zarzuca

⁸ HALEY 1985, 50; LIGHTMAN, LIGHTMAN 2008, 227.

⁹ BAUMAN 2003, 78—79.

¹⁰ ASCON., *Pro Scaur.* 19 (KIESSLING, SCHÖLL 1875).

¹¹ R.A. BAUMAN (2003, 78) podaje 80 rok.

¹² Cecylia Metella była według R. Syme'a córką Lucjusza Metellusa Dalmatyńskiego. SYME 2009, tabl. I.

¹³ GREENHALGH 1980, 166.

Mucji rozwiązłość seksualną. Z autorów późniejszych o niewierności jako przyczynie rozvodu wspominają Zonaras (10, 5) i św. Hieronim (*Adv. Iov.*, 1, 316). Według ogólnie przyjętej wersji kobieta miała zdradzać męża podczas jego długotrwałej nieobecności w Rzymie w czasie wojny z Mitrydatesem VI Eupatorem (67—62). Jedynym wymienionym z imienia kochankiem Mucji był Gajusz Juliusz Cezar, którego Pompejusz nazywał Egistem. Piszący o tym Swetoniusz, przytacza krytyczne głosy Kurionów (Gajusza Skryboniusza ojca i Gajusza Skryboniusza syna), którzy zarzucali wodzowi, że ten, ożenił się z Julią, córką Cezara, chociaż zostawił żonę, z którą miał romans jego „teść”. Kurionowie wyrzucali także Gnejuszowi, że pretensje pod adresem Cezara wygłaszał „z westchnieniem” (*gemens* — Suet., *Vita Caesaris* 50, 1). Można więc przypuszczać, że współcześni interesującym nas wydarzeniom wątpili w autentyczność niewierności Mucji, a zachowanie Pompejusza uważali za teatralne i sztuczne. Co prawda ów rzymski biograf pisał ponad sto lat po śmierci głównych bohaterów skandalu, ale odwołanie się do konkretnych postaci Kurionów, sugeruje, że informacje o ich zachowaniu zaczerpnął z jakiegoś pisanego źródła. Dzisiejsi historycy zgadzają się z Kurionami, że prawdziwym powodem rozvodu były względy polityczne czyli potwierdzenie sojuszu z Cezarem, a informacja o zdradzie kobiety była tylko koniecznym pretekstem do rozvodu¹⁴. Według Plutarcha Pompejusz miał się dowiedzieć o niewierności żony podczas pobytu w Grecji. Źródłem tych informacji były podobno listy Cycerona. Jednakże dzisiaj nie ma ich w zachowanej korespondencji. Grecki biograf twierdzi także, że sam Gnejusz nie podał oficjalnie powodu rozvodu. Spośród listów Arpinaty tylko w jednym, skierowanym do Attyka, znajduje się dość lakoniczna wzmianka:

divortium Muciaie vehementer probatur (*Att.* 1, 12, 3).

Co prawda powszechnie uchodzi ona za potwierdzenie niewierności kobiety, ale równie dobrze można widzieć tu satysfakcję z oswobodzenia się Pompejusza z niepotrzebnych już, z politycznego punktu widzenia, więzów małżeńskich. Można przypuszczać bowiem, że zwycięski wódz nie potrzebował już dotychczasowych sojuszników wywodzących się z konserwatywnej części senatu. Ambitny Pompejusz nie chciał więc krępować swojej kariery niewygodnym małżeństwem. Stąd rozwód z Mucją. A fakt, że przez trzy lata pozostawał w stanie bezżennym dowodzi tylko, że jako dojrzały polityk nie działał pochopnie i czekał na możliwie najlepsze propozycje sojuszu. Rychło okazało się, że jego decyzje były słuszne. Układ z Cezarem był dla zwycięskiego wodza tak ważny, że nie wahał się narazić braciom Mucji — Metellusom Neposowi i Celerowi, którzy dość energicznie

¹⁴ HALEY 1985, 51.

sprzeciwiali się w senacie ratyfikacji zarządzeń Pompejusza na Wschodzie¹⁵, a Celer, konsul 60 roku, oficjalnie zerwał z Pompejuszem wszelkie stosunki. U Kasjusza Diona (37, 49, 3) czytamy, że Pompejusz skutecznie poparł zarówno Lucjusza Afraniusza, jak i Metellusa na urząd konsulów 60 roku. Zawiódł się jednak na obu. Nie otrzymał bowiem ziemi dla swoich weteranów. Żadne z jego życzeń nie zostało spełnione. Kasjusz Dion jako powód niewdzięczności konsula podaje w przypadku Afraniusza jego niekompetencję, a w przypadku Celera oburzenie na szwagra, który rozwiódł się z Mucją, mimo że miał z nią dzieci. W tekście greckiego historyka nie pada wzmianka o niewierności kobiety. Mucja niedługo pozostała wolna, gdyż wkrótce poślubiła dawnego szwagra Pompejusza — Marka Emiliusza Skaurusa, któremu urodziła syna¹⁶. Ze wzmianki u Askoniusza dowiadujemy się, że Pompejusz Wielki był zły na Skaurusa, że ten ożenił się z jego byłą żoną (*Pro Scauro*, 17). Trudno ze szczątkowych informacji, jakie pojawiają się w antycznych testimoniach, skonstruować wiarygodną opinię na temat skomplikowanych stosunków między mężczyznami. Ciceron w liście do Attyka z jesieni 54 roku pisał:

Pompeius fremit, queritur, Scauro studet, sed utrum fronte an mente dubitatur (Att. 4, 15, 7).

Pompejusz zgrzyta, jęczy, sprzyja Skaurusowi, lecz nie wiadomo czy robi to szczerze.

Powyższy cytat odnosi się do poparcia udzielanego oficjalnie Skaurusowi w trakcie jego kampanii wyborczej na urząd konsula. W tym samym roku miał miejsce proces Marka Emiliusza, który dotyczył oskarżenia o zdrzierstwa (*de repetundis*) na Sardynii. Brak jest źródeł świadczących o stanowisku Pompejusza w tym procesie. R.A. Bauman jest zdania¹⁷, że w jego trakcie nie wsparł on Skaurusa, natomiast K. Kumaniecki pisze o jego poparciu¹⁸. Ciekawą informację polski uczony zamieścił w monografii czasów Cicerona, w której napisał, że wiadomym znakiem poparcia nobilów dla Skaurusa była bojówka złożona z trzystu ludzi,

¹⁵ Zdaniem R.A. Baumana ów sprzeciw był efektem nacisków siostry na braci, a tym samym dowodził jej politycznych umiejętności. Badacz ten nie zauważył jednak, że nie udało się Mucji spełnić prośb Cicerona, który, jak sam donosił w liście do Metellusa Celera (*Fam.*, 5, 2, 6), starał się pozyskać życzliwość kobiety, by wpłynęła na Neposa, trybuna ludowego 62 roku, i spowodowała zaniechanie przez niego ataków na Arpinatę dotyczących okoliczności śmierci Katylinarczyków, BAUMAN 2003, 79.

¹⁶ Nie ma racji Piotr Berdowski, który w monografii Sekstusa Pompejusza pisze, że Marek Emiliusz Skaurus był synem Mucji z wcześniejszego małżeństwa, BERDOWSKI 2016, 248.

¹⁷ BAUMAN 2003, 79.

¹⁸ KUMANIECKI 1977, 267—268.

zwerbowanych przez Faustusa Sullę¹⁹. Wzmianka ta świadczyłaby o solidarności rodzinnej, gdyż żoną Faustusa była Pompeja. Tym samym można wnioskować, że przynajmniej dzieci Mucji wspierały ojczyma, który ostatecznie został uniewinniony. Być może szybkie małżeństwo Mucji i Skaurusa było zwieńczeniem romansu rozpoczętego w czasie nieobecności Gnejusza w Rzymie. Jakkolwiek sytuacja by nie wyglądała, wydaje się, że nowe małżeństwo było udane, a kobieta nie ucierpiała z powodu zarzutów o niewierność²⁰.

Życiową rolę Mucja odegrała jednak nie przy boku Pompejusza, ale długo po jego śmierci. O dyplomatycznym zadaniu kobiety czytamy u Kasjusza Diona (48, 16, 2). W 40 roku po zdobyciu Peruzji Italia pozostawała w rękach Oktawiana. Natomiast jego przeciwnicy skupiali się wokół Marka Antoniusza na Wschodzie lub Sekstusa Pompejusza na Sycylii. Oktawian przygotowując się do ostatecznej rozprawy ze swoimi rywalami, postanowił wyeliminować ich w określonej kolejności. Najpierw zdecydował się zapewnić sobie pokój ze strony Sekstusa, którego, jak pisze Dion, uważał za bardziej niewygodnego i silniejszego od Antoniusza. Appian z Aleksandrii odnotował, że lud rzymski, przerażony widmem głodu z powodu blokady portów Italii przez Sekstusa nie był przychylnie nastawiony do jego matki, gdyż usiłował spalić jej dom (BC 5, 69, 291). Być może wpłynęło to na decyzję Mucji, która zdecydowała się na prośbę (lub polecenie Oktawiana) udać do syna jako negocjatorka porozumienia zawartego ostatecznie w Mizenum w 39 roku²¹. W kontekście tych wydarzeń Mucja jawi się nie tyle jako zdolny dyplomata, jak chce to widzieć R.A. Bauman²², ale najwyżej jako matka oddana swojemu synowi. Kobieta pośredniczyła w zawarciu porozumienia między Sekstusem a jego faktycznym wrogiem. Pakt z Mizenum nie trwał długo, gdyż już w 37 roku Sekstus został pokonany w bitwie morskiej pod Naulochos przez Marka Wipsaniusza Agryppę, a w 36 roku zamordowany w Milecie przez jednego z ludzi Antoniusza. Być może pewną formą zadośćuczynienia za jego stratę, było zachowanie Oktawiana po bitwie pod Akcjum. Według Kasjusza Diona (51, 2, 5; 56, 38) udało się Mucji ocalić syna Emiliusza Skaurusa, który walczył po stronie Marka Antoniusza, dostał się do niewoli i czekała go śmierć z rozkazu zwycięskiego wodza²³. To wydarzenie jest ostatnim faktem znanym z życia Mucji. Po nim kobieta ta znikła z kart historii.

Podsumowując powyższe rozważania należy zauważyć, że autorzy źródeł, przeważnie biograficznych i historiograficznych, stworzyli portret Mucji w kon-

¹⁹ IDEM 1989, 325.

²⁰ HALEY 1985, 57.

²¹ CASS. DIO 48, 16, 3.

²² BAUMAN 2003, 80.

²³ LIGHTMAN, LIGHTMAN 2008, 228.

wencji stereotypowej matrony rzymskiej. Została opisana bowiem w kontekście losów pierwszego męża i synów. Wydana za mąż ze względów politycznych, ułatwiła Gnejuszowi Pompejuszowi zdobycie przychylności możnych i wpływowych rodów. W pełni zrealizowała zadanie matrony, gdyż urodziła mu troje dzieci, w tym dwóch synów. Trudno dzisiaj rozstrzygnąć, jak długo małżonkowie rzeczywiście ze sobą przebywali, ponieważ na lata ich małżeństwa przypadają największe osiągnięcia militarne Pompejusza, od *bellum civile* przez wojnę z Sertoriuszem w Hiszpanii, tłumienie powstania Spartakusa, pokonanie piratów cylicyjskich i wreszcie wojnę z Mitrydatesem na Wschodzie. Nie sposób także jednoznacznie wypowiedzieć się w kwestii przyczyn rozvodu. Na pewno przeważały względy polityczne. Pompejusz nie chciał już sojuszu z Metellusami, którzy byli przeciwni zatwierdzeniu porządków wprowadzonych na Wschodzie. Skorzystał na tym Cezar, który dobrze orientował się w kłopotach Pompejusza. Być może o rozterkach wielkiego wodza dowiedział się od Mucji, chociaż można sobie wyobrazić, że w owym czasie problemy Pompejusza i zachowanie konserwatywnego skrzydła senatu, były publiczną tajemnicą. Być może to nie Cezar był kochankiem Mucji, ale Skaurus, za którego, tak szybko po rozwodzie, wyszła za mąż. Możliwe jest jednak, że była wierną żoną, ale w pewnym momencie stała się dla Pompejusza bezużyteczna politycznie. Skorzystał na tym polityk mniej znaczący, tym bardziej, że rodząc troje dzieci pierwszemu mężowi, udowodniła swą płodność. Tak więc nie można dzisiaj rozstrzygnąć problemu niewierności Mucji. Na pewno jednak była dobrą matką, która starała się pomagać synom, nawet za cenę dostania się w tryby wielkiej polityki. Szczególnie tragicznego wymiaru nabiera ostatnie znane wydarzenie z jej życia — akt łaski Oktawiana względem ostatniego z synów — Emiliusza Skaurusa. Los Mucji, „niewiernej” żony Pompejusza był więc typowym losem rzymskich matron, kobiet nie z własnej woli uwikłanych w politykę, często ofiar bezlitosnych decyzji mężów stanu oraz propagandy traktowanej jako oręż walki o władzę, propagandy, której echa przetrwały na kartach źródeł historycznych i utrwały wizerunki kobiet przedstawianych zawsze z perspektywy androcentrycznej²⁴.

²⁴ PIGOŃ 2008, 287.

Agnieszka Dziuba

Mucia Tertia — „untreue“ Frau des Pompeius Magnus

ZUSAMMENFASSUNG

Mucia Tertia war dritte Frau des Cnaeus Pompeius. Der große Heerführer hatte zwar sogar fünf Frauen, doch nur Mucia hat ihm Kinder geboren — die Tochter Pompeia und zwei Söhne: Cnaeus Pompeius den Jüngeren und Sextus Pompeius. Die längste Ehe des Triumvirs wurde, allen Quellen gemäß, wegen Ehebruch seiner Frau geschieden. Die vorliegende Abhandlung bezweckt, alle antiken Quellen in denen Mucia erscheint, hinsichtlich der Geschichte der ausgehenden römischen Republik und rhetorischer Topik bei Schilderung einer römischen Matrona zu untersuchen. Auf dem Grund schafft die Verfasserin ein glaubhaftes Porträt einer Frau, die siebzehn Jahre lang an der Seite des sich seine politische Stellung aufbauenden Pompeius stand. Als sein Mann schon Erfolg hatte und stark genug wurde, musste sie weggehen. Die Analyse von den Erwähnungen über diese Schwester, Ehefrau und Mutter von einflussreichen Politikern, und von den von gegenwärtigen Historikern durchgeführten Forschungen erlaubte der Verfasserin, ein ziemlich komplettes Bild von der Matrona der Zeit der ausgehenden Republik zu skizzieren. Die so wiederhergestellte Biografie Mucias ist aber nicht vollständig, denn die offiziellen Fakten übermittelten antiken Quellen haben schon das Bild von dem Schicksal der Frauen im Altertum ein für allemal verzerrt. Mucia scheint gerade ein Opfer der damaligen offiziellen Propaganda gewesen zu sein.

Agnieszka Dziuba

Mucia — the “unfaithful” wife of Cneus Pompeius

SUMMARY

Mucia was the third wife of Cneus Pompeius (Pompey the Great). The great Roman general and leader of the republicans upon the outbreak of civil war in 49 BC, was altogether married five times. However, only Mucia gave birth to his children (two sons — Cneus and Sextus, and one daughter — Pompeia). It was Pompey's longest marriage. They finally divorced in 62 BC, and the main cause thereof was, according to the ancient literary sources, the woman's infidelity.

The subject of the present article is the analysis of the all extant literary sources, the authors of which described Mucia's character features. Analyzing the said descriptions allows to paint a portrait of the woman who over the course of 17 years was the wife of an ambitious politician. When Pompey eventually succeeded and became one of three rulers of the Republic (along with Caesar and Crassus), Mucia had to leave their home and their children. The portrait of this woman is not complete and the opinions concerning her life are not unanimous, since the sources rarely described women outside the context of their fathers, spouses (male companions), and sons. Nevertheless, Mucia was interesting enough to merit an individual portrait (based on the analysis of ancient literature), that of a Roman matron, a proud daughter of the politician, “unfaithful” wife of the politician, and an unhappy mother of the politician.

Iulia Caesaris w oczach jej współczesnych oraz potomnych

— Agnieszka Bartnik —

UNIwersytet śląski w Katowicach

Republikański Rzym nie pozostawiał kobietom miejsca ani możliwości na funkcjonowanie w sferze publicznej¹. Od najwcześniejszych lat po późną starość podlegały szeregowi ograniczeń². Ich zachowanie, ubiór oraz podejmowane przez nie działania musiały pozostawać w zgodzie z wolą ojca, męża, brata lub w przypadku braku spokrewnionych czy spowinowaconych mężczyzn, innego wyznaczonego opiekuna³. Jedyny wyjątek od tej reguły stanowiły Westalki — sześć dziewiczych kapłanek bogini ogniska domowego⁴. Zgodnie z tradycją kobiety działały w sferze prywatnej, zarządzając domem⁵, w związku z czym rzymscy autorzy antyczni rzadko poświęcali im miejsce w swoich tekstach. Kobiety wzbudzały zainteresowanie zazwyczaj wtedy, gdy łamały ogólnie przyjęte normy społeczne⁶, a dotyczyło to przede wszystkim tych pochodzących z najznaczniejszych rodów. Wiele z nich dzięki woli swych ojców posiadało wszechstronne

¹ RUSSELL 2016. Por. BRENNAN 2012, 354—366. Daty w tekście artykułu odnoszą się do czasów przed Chrystusem. Jeżeli jest inaczej wyraźnie to zaznaczono.

² Część z nich miała charakter prawny, między innymi kobiety nie mogły samodzielnie podejmować decyzji o kupnie czy sprzedaży ruchomości bądź nieruchomości, dokonywać zapisów testamentowych itd. Inne ograniczenia wynikały ze zwyczajów. Zob. BERDOWSKI 2014, 147—163.

³ ZABŁOCKA 1987, 239—252. Por. WETHMAR-LEMMER 2006, 174—184; GARTWICK 1984, 30—54.

⁴ W okresie pryncypatu za panowania Oktawiana Augusta, rozszerzono ją na wolne kobiety, które urodziły trójkę dzieci. Zob. SCHULZ 2006.

⁵ RAWSON 1986, 1—57. Por. RAWSON 1999.

⁶ Doskonały przykład stanowi Kłodia córka Appiusza Klaudiusza Pulchra. Była znakomicie wykształcona, między innymi znała grekę, filozofię oraz poezję. Niemniej zasłynęła przede wszystkim jako bohaterka licznych skandali, była oskarżana o alkoholizm, hazard, otrucie swojego pierwszego męża Kwintusa Cecyliusza Metellusa Cellera a nawet kazirodztwo, zob. DIXON 2001, 133—156. Por. HEJDUK 2008; SKINNER 2011.

wykształcenie⁷, rozumiały ówczesną scenę polityczną, potrafiły poruszać się w tym świecie tak, by zawierane przez nie małżeństwa wzmacniały pozycję ich rodu, nawet jeśli, zgodnie z prawem rzymskim, nie mogły pełnić funkcji publicznych. Niemniej, mimo iż w wielu przypadkach świadomie uczestniczyły w politycznych rozgrywkach swoich rodzin, nie zmieniało to faktu, iż oczekiwano od nich bardzo konkretnego zachowania⁸. Przekraczanie pewnych granic świadczyło negatywnie nie tyle o nich samych, co o ich męskich opiekunach, którzy nie potrafili okiełznać pozostających pod ich opieką kobiet.

Dzięki pokrewieństwu z Gajuszem Juliuszem Cezarem, który był jej ojcem oraz małżeństwu z Pompejuszem Wielkim, Julię można uznać za jedną z najważniejszych kobiet swojej epoki. Mimo imponującej genealogii oraz przebywania w otoczeniu ludzi mających olbrzymi wpływ na dzieje Rzymu, postać Julii osnuta jest mgłą tajemnicy. Urodzona prawdopodobnie około 83 roku⁹ była jedynym dzieckiem Cezara oraz jego pierwszej żony Kornelii, córki Lucjusza Korneliusza Cynny¹⁰. Po śmierci matki wychowywała ją babka, matka Cezara — Aurelia. Ta pochodząca ze znaczącego, w okresie republikańskim, rodu Aureliuszy Kottów¹¹ kobieta była wysoko oceniana zarówno przez historyka Korneliusza Tacyta¹², jak i Plutarcha. Ten autor powszechnie znanych biografii nazwał ją *bardzo zącną matroną*¹³. W tekstach antycznych właściwie nie przekazano żadnych informacji na temat życia Julii, jej wyglądu czy wykształcenia. Jedyne znane ikonograficzne przedstawienie tej kobiety pochodzi z XVI-wiecznego *Promptuarii Iconum Insigniorum* autorstwa Guillaume Rouillé¹⁴.

Pierwsze pisane wzmianki na temat Julii pojawiły się w literaturze okresu cycerońskiego¹⁵. W pracach z tych lat, jak i w późniejszych tekstach, zazwyczaj wspomniano jej małżeństwo z Pompejuszem Wielkim¹⁶. Często pisano o wzajemnej miłości małżonków, podawano ich jako przykład udanego związku¹⁷.

⁷ HEMELRIJK 1999.

⁸ Cechy przypisywane przez Rzymian idealnej żonie są świetnie widoczne w tak zwanym *laudatio Turiae*, zob. KORPANTY 1980, 156—164. Por. HEMELRIJK 2004, 185—197; KEEGAN 2008, 1—7.

⁹ Julia urodziła się prawdopodobnie między 84 a 76 rokiem, zob. *Julia*[5] 1999, 1. Por. CHILVER, SEAGER 2009.

¹⁰ Małżeństwo to zawarli prawdopodobnie około 84 roku. Zob. DEUTSCH 1918, 502. Por. GOLDSWORTHY 2006, 58.

¹¹ Aurelia była córką Lucjusza Aureliusza Kotty, konsula z 119 roku oraz wnuczką konsula z 144 roku. Jej matka Rutylija pochodziła z konsularnego rodu Rutyliuszów Rufusów.

¹² TAC., *Dial.* 28.

¹³ PLUT., *Caes.* 9.

¹⁴ ROUILLÉ 1553. Na monecie przedstawiono z profilu młodą, długowłosą kobietę w diademie.

¹⁵ KUMANIECKI 1977. Zob. VON ALBRECHT 1997.

¹⁶ CIC., *Att.* 2, 17; 8, 3; PLUT., *Pomp.* 47; APP., *BC* 2, 14.

¹⁷ PLUT., *Pomp.* 48—49; 53.

Podnoszono także kwestię zaniedbywania przez Pompejusza obowiązków publicznych ze względu na młodą żonę, w której był zakochany¹⁸. W przekazach wspominano również o śmierci Julii oraz jej pogrzebie¹⁹. O niej samej nic konkretnego właściwie nie napisano. Wzmianki w pracach autorów antycznych nie zawierają żadnych informacji na temat jej osoby, zainteresowań czy podejmowanych przez nią działań. Autorzy wspominający córkę Cezara nawiązywali jedynie do politycznych konsekwencji wydarzeń rozgrywających się wokół niej. Nie mamy jednak dowodów pozwalających uznać, że brała ona w nich czynny udział. Wszystkie decyzje dotyczące jej osoby, były podejmowane przez jej ojca, bez udziału młodej dziewczyny²⁰.

Najwcześniejsza pisana wzmianka na temat córki Gajusza Juliusza Cezara — Julii pochodzi z przekazów Marka Tulliusza Cicerona. Arpinata odniósł się do jej osoby w dwóch listach, adresowanych do swojego przyjaciela Attyka. Właściwie odnotowano w nich jej małżeństwo z Pompejuszem. Mariaż ten wzbudził w Rzymie znaczące poruszenie ponieważ odczytywano go jako zacieśnianie się więzów między Cezarem a Pompejuszem. Być może brak jakiejkolwiek wzmianki o wcześniejszych etapach życia Julii w przekazach historyków wynikał z faktu, że wcześniej Cezar nie wykorzystywał jedynej córki w rozgrywkach politycznych. Gdy ten związek zawierała, miała około 23 lat, co — jak na warunki rzymskie — było wiekiem dosyć zaawansowanym²¹. Dzięki informacjom między innymi Swetoniusza wiemy także, że aby mogła zawrzeć małżeństwo z Pompejuszem, ojciec zerwał jej zaręczyny z Kwintusem Serviliuszem Cepionem. Co ciekawe Julia pozostawała w stanie narzeczeńskim, mimo że dawno osiągnęła wiek pozwalający na zawarcie małżeństwa. W źródłach brak także wzmianek na temat przeszkód uniemożliwiających zawarcie przez nią związku małżeńskiego²². Jako że na podstawie przekazów nie da się stwierdzić, że istniały obiektywne przeszkody uniemożliwiające zawarcie przez nią związku małżeńskiego²³, może to oznaczać, iż ojciec celowo nie wydawał jej za mąż.

W liście wysłanym z miejscowości Formiae w 59 roku Ciceron nie wspominał samej Julii, nie padło nawet jej imię, słynny mówca pisał jedynie o nagłym

¹⁸ Ibidem 53.

¹⁹ CASS. DIO 39, 64; LIV., *Per.* 106.

²⁰ Zgodnie z prawem decyzje dotyczące zaręczyn, małżeństw, a w wielu przypadkach i rozwodów podejmowali ojcowie lub prawni opiekunowie kobiet. Zob. LIND 2008.

²¹ SHAW 1987, 30—46. Por. TREGGIARI 1991; LEIS, PERCY, VERSTRAETE 2003; SCHEIDEL 2007, 389—402.

²² DU PLESSIS 2015, 123—124. Por. MOUSOURAKIS 2012, 87.

²³ Zgodnie z rzymskim prawem przeszkodę do zawarcia małżeństwa stanowiły między innymi brak odpowiedniego wieku (12 lat dla dziewczynki), bigamia, pokrewieństwo, także to wynikające z adopcji itp., CIUEŁA 2007, 53—71; SADOWSKI 2015, 41—53.

małżeństwie córki Cezara. Jego zdaniem pośpiech, z jakim zrealizowano ten mariaż, stanowił powód do niepokoju. Jej małżeństwo bez wątpienia pieczętowało zawarcie sojuszu między Cezarem i Pompejuszem²⁴. Pozyskanie poparcia Pompejusza musiało być dla Cezara szczególnie ważne, skoro zdecydował się na wzmocnienie więzów z nim przez połączenie rodzin. Pozostawanie Julii w stanie narzeczeńskim mimo wieku 23 lat wskazuje, iż wcześniej Cezar nie wykorzystywał córki jako karty przetargowej, trzymając ją z dala od rozgrywek politycznych. Jej małżeństwo z Gnejuszem Pompejuszem, bez wątpienia było pierwszym, a więc sojusz z nim musiał w tym okresie wiele znaczyć dla Cezara. Drugi z listów Cyclerona nie zawierał nowych informacji na temat Julii. W jego tekście znalazła się jedynie wzmianka o fakcie poślubienia przez Pompejusza córki Cezara oraz wiadomości dotyczące poparcia, jakie ten znany wódz okazywał Cezarowi od początków jego kariery aż do chwili, gdy stał się jego zięciem²⁵.

Małżeństwo Julii oraz umocnienie sojuszu między Cezarem a Pompejuszem wspominał także piszący w czasie panowania cesarza Tyberiusza Waleriusz Maksymus²⁶. Związek jedynej córki Cezara z Pompejuszem został wymieniony również przez słynnego autora biografii, Plutarcha. W żywocie Cezara autor ten podkreślił polityczny aspekt omawianego tu małżeństwa wskazując, iż ów wódz chciał w ten sposób w jeszcze większym stopniu korzystać z wpływów, jakie miał Pompejusz²⁷. Natomiast w tekście poświęconym Katonowi Starszemu ponownie wspominał, iż związek ten scementował „sojusz polityczny” między wodzami i pomógł zrealizować plany obydwu²⁸. Małżeństwo Julii oraz zerwanie przez jej ojca wcześniejszych zaręczyn wspomniano również w biografii Pompejusza²⁹.

Appian z Aleksandrii sugerował, iż małżeństwo Julii z Pompejuszem miało zabezpieczyć interesy Cezara w czasie jego pobytu poza Rzymem³⁰. Zgodnie z przekazem tego historyka mimo wspólnych interesów politycznych oraz przyjaźni łączącej obydwu polityków, Cezar obawiał się zazdrości ze strony Pompejusza. Jej przyczyną miała być ciągle rosnąca popularność Cezara odnoszącego duże sukcesy w Galii.

Wszyscy wspomniani powyżej autorzy pisali nie o Julii, która nie mieściła się w kręgu ich zainteresowań, a jedynie o zacieśnieniu związków politycznych między Cezarem i Pompejuszem. Niektórzy z nich relacjonując mariaż Julii oraz

²⁴ CIC., *Att.* 2, 17.

²⁵ *Ibidem* 8, 3.

²⁶ VAL. MAX. 4, 6, 4.

²⁷ PLUT., *Caes.* 14.

²⁸ IDEM, *Cat.* 31.

²⁹ IDEM, *Pomp.* 47.

³⁰ APP., *BC* 2, 14.

zacieśnianie się „związków” między Pompejuszem a Cezarem, prawie na bieżąco z niepokojem odnosili się do nowej sytuacji politycznej. Pozostali, wspominając o sprawie z perspektywy czasu, komentowali jedynie zaistniałe wydarzenia, których konsekwencje, w czasach gdy pisali swe teksty, były już znane. Samo małżeństwo wzmacniające więzy między obydwoma politykami nie było w Rzymie tego okresu niczym niezwykłym. Większość układów i sojuszy zawieranych z nowymi partnerami politycznymi wzmacniano podobnymi związkami. W kontekście małżeństwa Julii raczej może dziwić fakt, że jej ojciec postanowił tak późno wydać swoją jedyną córkę za mąż. Dzięki jej zamążpójściu mógł wzmocnić umowę z nowym sojusznikiem.

W okresie cesarskim autorzy opisujący czasy schyłku Republiki, chętnie odnosili się do uczucia jakie, mimo iż omawiane tu małżeństwo miało charakter polityczny, a Pompejusz był sporo starszy od Julii, miało powstać między małżonkami. Szczególnie dużo miejsca tej kwestii poświęcił Plutarch w żywocie Pompejusza sygnalizując, iż wódz ten stał się zniewieściały. Wbrew oczekiwaniom swego otoczenia i polityków unikał działalności publicznej na forum, wolał spędzać czas na wsi w towarzystwie swojej młodej żony³¹. Zaangażowanie Pompejusza w życie prywatne u boku młodej małżonki miało być tak duże, że nawet dowództwo i zarządzanie prowincjami powierzył swoim przyjaciołom³². Jeśli wierzyć słowom tego greckiego biografy, zachowanie polityka tak martwiło jego przyjaciół, że proszono go, by odesłał Julię ojcu i ponownie aktywnie zajął się sprawami publicznymi³³. O samej Julii autor ten wspominał niewiele, podkreślał jedynie jej uczucia do męża. Nie były one w Rzymie tajemnicą, wiadano o nich dosyć powszechnie. Podkreślano je między innymi dlatego, że para darzyła się gorącym uczuciem, mimo dzielącej ich znacznej różnicy wieku³⁴. W chwili zawarcia swojego czwartego małżeństwa Pompejusz miał 47 lat, a Julia około 23. Dzieliły ich więc 24 lata. Większość autorów okresu cesarskiego oraz tworzących później, podkreślała właśnie uczucie, jakim mieli się darzyć małżonkowie, nie skupiając się już tak bardzo na samych wydarzeniach politycznych. Biorąc pod uwagę specyfikę małżeństw rzymskich, szczególnie tych zawieranych w celu przypieczętowania sojuszy i układów politycznych między poszczególnymi rodami, nie oczekiwano w nich uczucia między małżonkami. Wręcz można powiedzieć, że uczucie w małżeństwie było niepożądane, ponieważ uważano, że wprowadzając niepotrzebne zawirowania emocjonalne nie służyło głównym założeniom tych związków. Mariaże tego typu były szybko zawierane i często

³¹ PLUT., *Pomp.* 48.

³² Ibidem 53.

³³ Ibidem 49.

³⁴ Ibidem 53.

równie szybko rozwiązywane, nie bacząc na ewentualne uczucia czy nawet poczucie przyzwoitości³⁵. Oczywiście w wielu przypadkach nie bez znaczenia były ambicje samych kobiet, które zyskiwały większe wpływy dzięki kolejnym małżeństwom z prominentnymi politykami³⁶, nic jednak nie wskazuje, by Julia należała do grupy rzymianek zainteresowanych zakulisowym sprawowaniem władzy. W tekstach żadnego z autorów antycznych nie znajdziemy wzmianek pozwalających sądzić, iż Julia wpływała na działania polityczne ojca czy męża lub się w nie angażowała.

Kolejny raz autorzy antyczni wspomnieli Julię przy okazji jej śmierci. Podobnie jak w poprzednich przypadkach, historycy nie interesowali się ową kobietą, lecz konsekwencjami politycznymi do jakich, ich zdaniem, doprowadził jej przedwczesny zgon. Kasjusz Dion w swej *Historii rzymskiej* wspomniał o śmierci Julii w czasie porodu³⁷ oraz pochowaniu urny z jej prochami na Polu Marsowym³⁸. Padła przy tym sugestia, że mogło to zostać zainspirowane przez przyjaciół Pompejusza i Cezara, którzy być może w ten sposób chcieli zasłużyć sobie na wdzięczność z ich strony. Cezar raczej nie był inspiratorem takiego wyróżnienia córki, ponieważ zgodnie ze wzmianką zamieszczoną przez Senekę w *Ad Marciam de consolatione*, o śmierci Julii dowiedział się przebywając w Brytanii. Liwiusz, w odróżnieniu od Diona, wspominając o jej pogrzebie urządzonym na Polu Marsowym stwierdził, że w ten sposób lud rzymski uczcił tę kobietę³⁹. Zgodnie z przekazem Plutarcha, ciało Julii zostało uprowadzone przez ludzi w czasie procesji pogrzebowej zmierzającej do podmiejskiej willi Pompejusza, gdzie miała zostać pochowana. Lud porwał ciało Julii chcąc je pogrzebać na Polu Marsowym, ale nie wszyscy zgadzali się na jej pochowanie w tak zaszczytnym miejscu. Przeciwny pochówkowi na Polu Marsowym był między innymi jeden z ówczesnych konsulów — Lucjusz Domicjusz Ahenobarbus, gdyż uważał to za bezbożność, szczególnie jeśli odbywał się on bez uchwały senatu⁴⁰. Juliusz Cezar

³⁵ CORBIER 1991, 47—63. Por. GARDNER 1986, 81—96; ALEXANDER 2002, 102.

³⁶ Znakomitym przykładem niezwykle ambitnej kobiety była Fulvia, córka Marka Fulwiusza Bambalio oraz Sempronii. W 62 roku poślubiła Publiusza Klodiusza Pulchra, w 52—51 roku zawarła małżeństwo z Gajuszem Skryboniuszem Kurionem, a około 47 lub 46 roku jej trzecim mężem został Marek Antoniusz. U boku wszystkich trzech odgrywała znaczącą rolę polityczną, budując swoją pozycję, zyskując sojuszników itd., zob. BABCOCK 1965, 1—32. Por. WELCH 1995, 182—201.

³⁷ Przekazy nie są w tej kwestii jednoznaczne. Część autorów wspomina, iż w sierpniu 54 roku Julia urodziła córkę (PLUT., *Pomp.* 53; CASS. DIO 34.64), zgodnie z przekazem innych na świat przyszedł syn (VELL. PAT 2, 47; SUET., *Caes.* 26; LUC., *Bell. civ.* 5, 474; 9, 1049). Dziecko zmarło wkrótce po matce.

³⁸ CASS. DIO 39, 64.

³⁹ LIV., *Per.* 106.

⁴⁰ CASS. DIO 39, 64.

dowiedziawszy się, w jaki sposób lud rzymski uhonorował jego córkę, obiecał wyprawić igrzyska⁴¹. Zorganizował je jednak dopiero w 46 roku w czasie swego tryumfu. Ku czci córki ufundował wtedy walki gladiatorów oraz inscenizację bitwy morskiej⁴².

Córkę Cezara, bez przywołania jej imienia, wspomniał również św. Augustyn. W swoim dziele *De civitate Dei* w rozdziale poświęconym zasadom, według których Rzymianie zawierali pierwsze małżeństwa, nadmienił o porwaniu Sabineek, co doprowadziło do konfliktu między mężami a ojcami tych kobiet. W podobny sposób pokazuje rywalizację między Cezarem a Pompejuszem po śmierci Julii, wskazując na szkody, jakie to spowodowało⁴³.

Jako postać literacka Julia po raz pierwszy „zadebiutowała” w starożytności. Postać córki Cezara przywołał w wersach swego dzieła Marek Anneusz Lukan. Oczywiście tekst rzymskiego poety trudno traktować jako źródło do badań nad biografią Julii. Jest to raczej pierwsze w pełni literackie przedstawienie jej postaci. Bez wątpienia kobieta opisana w *Bellum civile* to Julia nie tylko widziana oczyma Lukana, ale także „stworzona” na potrzeby jego narracji⁴⁴. Niekoniecznie ma ona jakiegokolwiek cechy charakteru małżonki Pompejusza, o której tak naprawdę nic nie wiemy, mimo iż wspomniano o niej w antycznych tekstach.

Pierwszy raz poeta opisał Julię w pieśni pierwszej. Stwierdził w niej bowiem: „Quod si tibi fata dedissent | Maiores in luce moras, tu sola furem | Inde uirum poteras atque hinc retinere parentem | Armatasque manus excusso iungere ferro”⁴⁵. Lukan odniósł się, więc do przeszłości, pokazał Julię jako tę, która dzięki zawartemu małżeństwu umożliwiła porozumienie między Cezarem a Pompejuszem. Jego zdaniem związek ten zacieśnił też więzy między nimi. W wersach odnoszących się do jej śmierci widoczna jest natomiast sugestia Lukana, iż miała ona wpływ zarówno na ojca, jak i męża Julii. Jednak z tego, co przekazali nam autorzy antyczni, nie wynika, że Julia faktycznie wpływała na dwóch tak doświadczonych polityków, tak więc w tym przypadku mamy do czynienia z *licentia poetica* autora. Nie można jednoznacznie stwierdzić, iż jej dłuższe życie mogło zapobiec konfliktowi między nimi. Oczywiście nie można bagatelizować zauroczenia Pompejusza osobą młodziutkiej żony, szczególnie że autorzy antyczni mocno to eksponują. Nie zmienia to jednak faktu, że jest mało prawdopodobne, iż uroda małżonki faktycznie mogła wpłynąć na decyzje tak doświadczonego polityka jak Pompejusz. Patrząc z szerszej perspektywy czasowej,

⁴¹ BILLOWS 2009, 179. Por. FLOWER 1996, 237.

⁴² PLUT., *Caes.* 55.

⁴³ AUG., *De. civ.* 3, 13.

⁴⁴ CHIU 2010, 343—360.

⁴⁵ LUC., *Bell. civ.* 1, 114—117.

można stwierdzić, że od pewnego momentu interesy polityczne Cezara i Pompejusza przestały być zgodne. Wątpliwe jednak, by osoba Julii mogła zmienić ich plany. Biorąc pod uwagę rzymską praktykę polityczną, można sugerować, iż w przypadku zerwania sojuszu raczej doszłoby do rozwodu. Otwarłoby to obydwu stronom drogę do zawarcia kolejnego korzystnego politycznie mariażu. Wcześniej Pompejusz postąpił już w podobny sposób. Wódz ten bowiem rozstał się w 62 roku ze swoją trzecią żoną Mucją Tercją, która wtedy była już matką jego synów, chociaż wszystko wskazywało, iż ich małżeństwo było szczęśliwe, gdyż przestało spełniać funkcję polityczną. W obliczu krystalizującego się sojuszu z Cezarem, zawarte w 59 roku małżeństwo Pompejusza z Julią było korzystniejsze. Jednak także po śmierci tej żony, w której zgodnie z przekazami był niesamowicie zakochany, w 52 roku poślubił Kornelię Metellę córkę Kwintusa Cecyliusza Metellusa Piusa Scypiona Nazyki.

Ponownie córka Cezara „pojawiła się” w pieśni trzeciej⁴⁶. Tym razem Lukan przedstawił ją jako mściwego ducha prześladowającego męża. Julia ukazała się Pompejuszowi we śnie, czyniąc mu wyrzuty z powodu zerwania sojuszu z Cezarem oraz zawarcia małżeństwa z Kornelią. Powiedziała:

Coniuge me laetos duxisti, Magne, triumphos: | Fortuna est mutata toris, semperque potentis | Detrahere in cladem fato damnata maritos | Innupsit tepido paelex Cornelia busto⁴⁷.

W napomnieniach jakie Julia czyniła Pompejuszowi, autor sprawnie zawarł aluzję do jego nieuchronnej klęski, sugerując, że Fortuna odwróciła się od niego i sprzyja teraz Cezarowi. W usta Julii została także wpleciona złośliwa uwaga pod adresem piątej żony Pompejusza, poślubionej przez niego po śmierci córki Cezara. Słynny poeta przywoływał w tych wersach postać pierwszego męża Kornelii, Publiusza Licyniusza Krassusa, który zginął w czasie wojny z Partami. Kornelia została zaś pokazana w opozycji do Julii, jako ta która ściąga nieprzychylność Fortuny na swoich kolejnych mężów⁴⁸.

Od czasu powstania poematu Lukana, w którym nadmieniono o córce Cezara, postać Julii została zapomniana aż do czasów renesansu. Jednak wtedy ponowne zainteresowanie antykiem, sięganie po oryginalne greckie i rzymskie teksty nie zwiększyło jej popularności. Nie można wykluczyć, iż wynika to z ubogich wzmianek na jej temat w starożytnych tekstach. Trudno więc na podstawie tak

⁴⁶ Ibidem 3, 10—35.

⁴⁷ Ibidem 3, 20—24.

⁴⁸ Także u Plutarcha znajdziemy sugestie, iż to Kornelia winna była klęski Pompejusza. Zresztą z punktu widzenia rzymskiej arystokracji małżeństwo to spotkało się z brakiem akceptacji. Uważano je za pośpieszne, zawarte pod wpływem emocji. Zob. TREGGIARI 1991, 258—259. Por. BRENN 1987, 310.

skąpych przekazów zbudować jakikolwiek spójny obraz tej kobiety. Daleko jej było do słynnych, zarówno w pozytywnym i negatywnym sensie, kobiet antyku takich jak: Kornelia⁴⁹, córka Publiusza Korneliusza Scypiona Afrykańskiego, Tullia⁵⁰, córka Marka Tulliusza Cyncera czy Klodia⁵¹, siostra Publiusza Kłodiusza Pulchra.

W czasach renesansu jako jeden z pierwszych wspomniął Julię Dante Alighieri⁵². W swoim dziele *Divina Commedia* opisał wędrówkę swojego alter ego po piekle, czyśćcu i raju. Piekło Dantego składa się z dziewięciu kręgów, z których pierwszy — limbo został przeznaczony dla nieochrzczonych dzieci oraz pogan wiodących dobre i sprawiedliwe życie. Nie doznają oni w nim cierpienia, ale czują tęsknotę, ponieważ nigdy nie dostąpią nieba. Wśród bywalców tego kręgu piekła oprócz poetów, filozofów i ludzi pióra została wymieniona córka Cezara⁵³. Umieszczenie tam tej kobiety sugeruje, że w czasach Dantego, posiłkując się tekstami antycznymi, postrzegano ją jako wierną, cnotliwą żonę, osobę żyjącą w sprawiedliwy sposób. To że nie mogła dostąpić nieba wynikało jedynie z faktu, iż nie została ochrzczona, nie była to natomiast kara za grzechy.

Julię ponownie wspomniął żyjący na przełomie XIV—XV wieku Carlo Marsuppini. W eulogii wygłoszonej na cześć Piccardy de Bueri, córki Eduardo Bueri'ego, miłość tej kobiety do jej małżonka — Jana Medyceusza⁵⁴ między innymi porównał do uczucia, jakim Julia córka Cezara darzyła Pompejusza Wielkiego. Wzmianka na temat Julii została umieszczona także w XVI-wiecznym zbiorze biografii. Ich autor odnotował jednak jedynie: „Iulia C. Caesaris & Corneliae filia, Pompj fuit vxor, quae dum filiam parit, emoritur”⁵⁵. W pracy tej umieszczono również portret Julii, sporządzony w formie monety.

Współcześnie Julia sporadycznie „pojawia się” w filmach, serialach i powieściach poświęconych Cesarowi lub szerzej Rzymowi w okresie schyłku

⁴⁹ APPEL 2014, 155—166. Zob.: DIXON 2007; BARNARD 1990, 383—392.

⁵⁰ ERMETE 2003. Por. TREGGIARI 2007.

⁵¹ SKINNER 2011.

⁵² DANTE 4, 24, 45; 108.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Giovanni di Bicci de' Medici, florencki handlarz i bankier, który zapoczątkował polityczną i finansową potęgę rodu Medyceuszy. Z Piccardą de Bueri miał czwórkę dzieci: Antonię, Damiana, Wawrzyńca oraz Kosmę, pierwszego władcę Florencji. Zob. CESATI 1999. Piccarda pochodziła ze znamienitej rodziny, słynęła również z wielkiej urody, natomiast jej małżonek wręcz przeciwnie. Związek ten zapewnił mu odpowiedni prestiż i poważanie, jako że w tym czasie rodzina Medyceuszy nie mogła się poszczycić podobną pozycją, zob. PENIS, ADAMS 2006. Marsuppini oprócz Julii odwołał się również do innych antycznych małżeństw, wspominając w ich kontekście także Penelopę, Artemizję II z Kari oraz Porcję, córkę Katona.

⁵⁵ *Prima pars Promptuarii*, 156.

Republiki. „Sporadycznie” jest tutaj bardzo adekwatnym określeniem, ponieważ w znacznej części filmów i seriali, w których pierwszoplanowymi postaciami są: Cezar, Pompejusz czy Brutus, osoba Julii w ogóle nie została uwzględniona w scenariuszu⁵⁶. W produkcjach, w których Julia występuje, jej postać ma zazwyczaj niewiele wspólnego z obrazem, jaki wykreowali antyczni autorzy. W przypadku wielu filmów sposobu ukazywania Julii czy zachowania kobiet rzymskich tak naprawdę prawie nic nie łączy z realiami starożytnego Rzymu. W porównaniu z niektórymi z tych kreacji, antyczna skandalistka Klodia może uchodzić za wzór cnót.

Julię uwzględniono też w mini serialu telewizyjnym pt. *Julius Caesar* wyreżyserowanym przez Uli’ego Edela⁵⁷. Postać córki Cezara została wykreowana przez włoską aktorkę Nicole Grimaudo. Akcja serialu rozpoczyna się w 82 roku. W tym okresie Cezar miał 23 lata oraz 8 letnią córkę Julię. Nie chcąc zgodzić się na rozwód z Kornelią, za radą Pompejusza opuścił Rzym. W czasie nieobecności Cezara, porwanego przez piratów, Kornelia zaczęła chorować. W tym samym czasie Julia zaprzyjaźniła się z córką Katona Porcją, jej bratem Markiem oraz kuzynem Brutusem. Później, widząc, że ojciec potrzebuje sojusznika, Julia zaproponowała, że poślubi Pompejusza, w zamian za co wódz ten zgodził się, by Cezar zabrał legiony do Galii. Bez wątpienia serialowa Julia, przebojowa, zorientowana w polityce dziewczyna, sama proponująca małżeństwo korzystne dla swego ojca, ma niewiele wspólnego ze swoim pierwowzorem ukazany w źródłach antycznych, czyli skromną, posłuszną Julią, której większość autorów nawet nie wymieniła z imienia, ponieważ pozostawała w cieniu wielkiej polityki.

W tradycyjnej roli Julię, jako żonę Pompejusza przywołano w serialu *Rzym*⁵⁸. W odcinku inaugurującym pierwszy sezon, Cezar przebywający już osiem lat w Galii, przyjął kapitulację Alezji. Wtedy dowiedział się o śmierci swojej córki. W czasie gdy zastanawiał się nad zaaranżowaniem małżeństwa Pompejusza z inną kobietą ze swego rodu, by umocnić sojusz z nim, otrzymał wiadomość, iż poślubił on Kornelię, córkę jego przeciwnika politycznego⁵⁹.

Niewiele lepiej wygląda sposób ukazywania Julii w różnego rodzaju powieściach. Autorzy kreują jej postać w różnorodny sposób w zależności od potrzeb

⁵⁶ W filmach z roku 1950 (*Julius Caesar*), 1953 (*Julius Caesar*), 1962 (*Caesar the Conqueror*) oraz filmie telewizyjnym z 1964 (*Julius Caesar*) i adaptacji filmowej sztuki Szekspira z 1970 (*Julius Caesar*) nie pojawiła się w ogóle.

⁵⁷ EDEL (reż.) 2002.

⁵⁸ APTEDE (reż.) 2005.

⁵⁹ Tym niemniej, mimo iż w serialu pokazano jedynie śmierć Julii, popełniono błąd w dacie wydarzeń. Zmarła ona przy porodzie w 54 roku, czyli co najmniej dwa lata przed wydarzeniami przedstawionymi w tym odcinku.

narracji oraz w dużej mierze gatunku literackiego. Uwzględniono ją między innymi w książce autorstwa australijskiej pisarki Colleen McCullough, autorki cyklu *Masters of Rome*⁶⁰. Seria powieści historycznych jej autorstwa została poświęcona Rzymowi u schyłku Republiki. W czwartym tomie serii noszącym tytuł *Caesar's Women*⁶¹, obejmującym wydarzenia z lat 68—58, pisarka skupia się na postaci Cezara. Ukazała go w okresie, gdy wspinał się po szczeblach kariery, przedstawiła jego kolejne małżeństwa, rozwody, romans z Serwilią oraz relacje z matką Aurelią. W powieści opisano także jego córkę Julię. Sportretowano ją jako ukochaną, rozpieszczaną dziewczynę, w wielu fragmentach występowała razem ze swoim narzeczonym Brutusem. W dalszej części książki autorka opisała uczucie między Julią i Pompejuszem. W efekcie dziewczyna zdradziła Brutusa. Trudno się dziwić jej wyborowi, jeśli pokazano go jako pryszczatego maminsynka.

Jako jedna z postaci drugoplanowych, Julia pojawia się również w powieściach z serii *Emperor* autorstwa Conna Igguldena⁶². Przedstawione w niej osoby oraz wydarzenia w wielu przypadkach pozostają w rozbieżności z faktami historycznymi. Na przykład Cezar i Brutus zostali ukazani jako rówieśnicy, którzy wychowali się razem a Oktawian jest prawie dekadę starszy niż w rzeczywistości. W drugim tomie pt. *Śmierć królów*⁶³ autor przedstawił narodziny Julii oraz mordstwo Kornelii zaaranżowane przez Katona. Julia na kartach powieści żyła jeszcze w 48 roku w czasie, gdy jej ojciec walczył w trakcie wojny domowej z Pompejuszem. Kobieta została ukazana nie tylko jako uczestniczka konfliktu między mężem a ojcem, sytuację tę dopełnia jej romans z Brutusem. Jest to jednak jeden z pobocznych wątków w powieści nie rozwijany w dalszych częściach książki.

Córka Cezara jest również jedną z bohaterek trzeciego tomu będącego częścią serii powieści napisanego przez Alexa Johnsona poświęconych Marcusowi Mettiusowi⁶⁴. Marcus, główny bohater powieści, który już wcześniej służył Cezarowi, tym razem ma dostarczyć Julii list ojca. Cezar chce się spotkać z córką oraz zaaranżować spotkanie z jej mężem Pompejuszem i Krassusem, żeby odnowić łączące ich przymierze. W czasie jednego ze spotkań z Marcusem Julia upiła się, a także zaśpiewała rapową piosenkę⁶⁵.

⁶⁰ McCULLOUGH 1990—2007.

⁶¹ IDEM 1996.

⁶² IGGULDEN 2003 (2015).

⁶³ IDEM 2004.

⁶⁴ JOHNSON 2014.

⁶⁵ W starożytnym Rzymie okresu Republiki oficjalnie picie alkoholu przez kobiety było zabronione. Także później, w okresie pryncypatu oraz cesarstwa, spożywanie alkoholu przez kobiety spotykało się z krytyką. Zob. MUSIAŁ 2001. Por. RUSSEL 2003, 77—84.

Niestety w przypadku Julii wykorzystywanej jako postać literacka szczególnie dobrze widoczna jest tak zwana *licentia poetica*. Ze względu na brak uchwytne go wpływu czy uczestnictwa w ważnych wydarzeniach epoki jest ona przez autorów czy scenarzystów traktowana znacznie bardziej elastycznie niż najważniejsze postacie historyczne. Z jednej strony daje to olbrzymie możliwości kreowania różnorodnych wątków, z drugiej niestety powoduje, iż autorzy nie dosyć, że często nie trzymają się realiów epoki, to stosunkowo swobodnie traktują także cechy charakteru czy sposób bycia takich osób. Z taką sytuacją mamy do czynienia także w przypadku Julii. Wprawdzie niewielu autorów antycznych wspomina jej osobę, niemniej pokazują ją jako wierną, przykładną żonę, zakochaną z wzajemnością w swoim mężu, skromną, nie rzucającą się w oczy rzymiankę. Wyobrażenia współczesnych powieściopisarzy sięga znacznie dalej. Tworzą scenariusze, w których zdradza męża z kochankiem, nadużywa alkoholu, nie mówiąc o posługiwaniu się bardzo współczesnym słownictwem.

W oczach jej współczesnych Julia była tylko córką Cezara i żoną Pompejusza. Większość autorów antycznych, którzy wspomnieli tę kobietę w swoich tekstach, nie podała nawet jej imienia, ponieważ z punktu widzenia ówczesnych norm, walki o władzę, czy rzymskiej polityki, jedyną ważną jej cechą było pokrewieństwo z Cezarem oraz wynikające z niego konsekwencje. Bez charyzmy Kornelii, wykształcenia Tulii czy złej sławy Klodii, była jedynie jedną z setek arystokratek rzymskich, których całe życie rozgrywało się w ścianach rodzinnych willi. O niczym nie decydowała, jej zachowanie nie wywarło większego wpływu na otoczenie, w związku z tym nie była warta obszerniejszych wzmianek historyków czy poetów. Podobnie jak wiele kobiet wiodących przykładne życie, zachowujących się zgodnie z ówczesną obyczajowością i oczekiwaniami rodziny, nie budziła większego zainteresowania, ani stronników jej ojca, ani jego przeciwników. Umierając przedwcześnie, nie pozostawiając potomka łączącego więzami krwi rody Cezara i Pompejusza, nie odegrała żadnej znaczącej roli w dziejach Rzymu. Także później, w czasach renesansu, nie wzbudzała zainteresowania. Być może ze względu na fragmentaryczne wzmianki na jej temat oraz brak znaczącego wpływu na dzieje Republiki Rzymskiej. Także współcześnie w dobie mody na recepcje postaci oraz wydarzeń z historii starożytnej w powieściach, serialach i filmach niewiele zmieniło się w sprawie zainteresowania jej osobą. Julia nadal pozostaje w cieniu innych znacznie bardziej interesujących z punktu widzenia pisarzy czy scenarzystów postaci. Przykładna rzymska żona, jaką była córka Juliusza Cezara, nie interesowała już antycznych autorów, nie stanowi też większej inspiracji także dla współczesnych literatów.

Agnieszka Bartnik

Iulia Caesaris in den Augen ihrer Zeitgenossen und Nachkommen

ZUSAMMENFASSUNG

Dank ihrer Abstammung war Iulia Caesaris, Tochter Iulius Caesars und Ehefrau des Pompeius Magnus, eine der wichtigsten Frauen der Römischen Republik. Laut den Erwähnungen von antiken Autoren, darunter Cicero, tat sich Iulia im Vergleich mit anderen Frauen aus ihrer Epoche mit nichts hervor. Sie war betrachtet als eine gehorsame Tochter, treue Ehegattin, die sich für die einer römischen Aristokratin nicht gehörenden Sachen nicht einsetzte. Man hob zwar die von Pompeius für seine junge Frau empfundenen Gefühle hervor, doch es gibt keinerlei Anhaltspunkte, dass diese die von Pompeius gefassten Entscheidungen beeinflussen sollten. Da Iulia Caesaris in der Geschichte Roms und sogar als eine Romanfigur nur Nebenrolle spielte, wurde ihre Gestalt in der späteren Zeit ganz nach Belieben geschildert.

Agnieszka Bartnik

Iulia Caesaris in the eyes of her contemporaries and posterity

SUMMARY

Due to her origin, Iulia, the daughter of Iulius Caesar and the wife of Pompey the Great was one of the most important women of Republican Rome. Mentions about Iulia preserved in written records of ancient writers, including Cicero, clearly show that she did not stand out of women of her era. She was seen as an obedient daughter, a faithful devoted wife who did not engage herself in issues not fitting for Roman aristocrat. Although the feeling that Pompey had for his very young wife was emphasized, it did not seem to affect his decisions in a broader perspective. In later times, her image was depicted freely, among others because she did not play much of a role in the history of Rome. However, even as a fictional character, she did not play the main role, remaining rather a secondary character.

Śmierć i pamięć potomnych

Głowa Pompejusza i inne ślady spotkania Rzymian z Egiptem

— Adam Łukaszewicz —

UNIWERSYTET WARSZAWSKI

W czasach Pompejusza Rzymianie byli już od dawna zdomowieni w Egipcie. Najstarszy napis pozostawiony przez Rzymian w tym kraju pochodzi z 26 sierpnia 116 roku i znajduje się w świątyni na wyspie Filaj¹.

Warto też zwrócić uwagę na szczególne miejsce, gdzie gromadziły się dość liczne rzymskie autografy, a mianowicie na grób Ramzesa VI w Dolinie Królów, odwiedzany już w czasach Cezara i Pompejusza. Kraj ten nie był Rzymianom całkiem obcy. Trudno się zatem dziwić, że po bitwie pod Farsalos Pompejusz postanowił szukać schronienia nad Nilem. Pozostały tam po nim pewne — pośmiertne — ślady epigraficzne, takie jak napis nagrobny anonimowego autora. Z Pompejuszem wiązano też mylnie ślad epigraficzny na tak zwanej Kolumnie Pompejusza w Aleksandrii.

Pokonany pod Farsalos Pompejusz, zebrawszy niewielką flotę i 2 tys. ludzi, popłynął do Egiptu. Młodociany król Ptolemeusz XIII w tym właśnie czasie oczekiwał na wschodniej granicy kraju na starcie z nadciągającą armią swej starszej siostry Kleopatry VII.

Appian twierdzi, że „zrządzenie losu chciało, że wiatry zanosły Pompejusza” właśnie tam². Jednak zacytowany tu przekład L. Piotrowicza nie jest całkiem ścisły. W rzeczywistości Appian pisze: „... *dajmon* sprawił, że tchnienie wiatru zanosło Pompejusza do Kassjon”³. A zatem to *dajmon*, nie przypadek, spowodował, że Pompejusz dotarł do Kassjon. Wódz rzekomo zatrzymał się, widząc

¹ Zob.: ROCCATI 1978; SEG 28, 1978, nr 1485; DEVIJVER 1985; BERNAND 1989, 321; BENESS, HILLARD 2003. Daty w tekście artykułu odnoszą się do czasów przed Chrystusem. Jeżeli jest inaczej wyrażenie to zaznaczono.

² APP., BC 2, 84, 352 (przeł. Ludwik PIOTROWICZ).

³ Ibidem.

na lądzie wojsko i przypuszczając, że jest tam również król. Jednak Pompejusz musiał chyba wiedzieć, gdzie szukać króla, skoro nie płynął do Aleksandrii, chyba że przyjmujemy za dobrą monetę wersję o *dajmonie* i wiatrach, które zniosły go prosto do obozu Ptolemeusza.

Dalsze wydarzenia są dobrze znane⁴. Pompejusz wysłał poselstwo do królewskiego obozu, został przez delegację Ptolemeusza XIII zaproszony do zejścia na ląd, a gdy wysiadał z łodzi, został zamordowany. Pierwszy cios miał mu zadać jego były oficer, Septymiusz, którego wysłano, by wzbudzić zaufanie wodza. Decyzję o zabójstwie podjęli opiekunowie króla: Potheynos, Theodotos i Achillas. Theodotos powiedział jakoby, że umarły nie gryzie⁵.

Według Kassjusza Diona zabójstwo Pompejusza ściągnęło przekleństwo na sprawców i cały Egipt⁶. Ptolemeusz stał się symbolem perfidnej zdrady i trafił w tym charakterze do piekła w *Boskiej Komedii* Dantego.

Cezar opisując to zdarzenie twierdzi, że wysłannicy Pompejusza agitowali w obozie królewskim licznych obecnych tam gabinian, by skłonić ich do przejścia na stronę wielkiego wodza. Te działania miały rzekomo zaalarmować doradców króla, którzy obawiali się, że Pompejusz przeciągnie na swoją stronę znaczną część wojska i opanuje Egipt⁷. To wytłumaczenie jest tak absurdalne, że sam Cezar dodaje, iż doradcy Ptolemeusza zapewne „zwątpili o losie Pompejusza” i dlatego odwrócili się od dawnego sojusznika w chwili jego klęski. Tak czy inaczej, objaśnienia Cezara są oczywiście zabiegiem propagandowym zmierzającym do odsunięcia posądzenia, że miał on coś wspólnego ze śmiercią Pompejusza.

Pompejusz zginął w dzień po swoich pięćdziesiątych dziewiątych urodzinach, w rocznicę zwycięstwa nad Mitrydatesem i piratami⁸. Był 25 lipca 48 roku, a według ówczesnego kalendarza 28 września. Oprócz Pompejusza śmierć poniósł też pojmany przez Egipcjan Lucjusz Lentulus⁹.

Nadzwyczaj interesujący jest tekst Kassjusza Diona, który tak pisze o przybyciu Cezara do Egiptu w ślad za Pompejuszem:

Nie zastał go już jednak, a dopłynąwszy pod samą Aleksandrię z garstką ludzi, znacznie wyprzedzając resztę, zanim Ptolemeusz dotarł z Peluzjon, i stwierdziwszy, że aleksandryjscy burzą się z powodu śmierci Pompejusza, nie odważył

⁴ ŁUKASZEWICZ 2007.

⁵ PLUT., *Pomp.* 77.

⁶ CASS. DIO 42, 3, 4.

⁷ CAES., *Bell. civ.* 3, 103—104.

⁸ PLUT., *Pomp.* 77.

⁹ Por.: CAES., *Bell. civ.* 3, 104; KRAWCZUK 1972, 228; Mieczysław BROŻEK (1996, 237, przyp. 105), podaje rzekomą datę 8 sierpnia 48 roku.

się od razu wylądować, lecz zatrzymał się poza portem, aż zobaczył jego głowę i pierścion przysłany mu przez Ptolemeusza¹⁰.

Wynika z tego jednoznacznie, że Cezar nie przyплыł od razu do Aleksandrii, ale dotarł w jakieś inne okolice, gdzie już nie zastał Pompejusza. Earnest Cary przetłumaczył inaczej początek tego passusu Diona, a mianowicie: „nie znalazł go już jednak przy życiu...”¹¹. Jednak greckie *perionta* nie upoważnia do takiej interpretacji. Wydaje się, że tekst Diona znaczy tylko, że Pompejusza nie było w tej okolicy, w której Cezar wylądował. Gdyby Cezar rzeczywiście dowiedział się, że Pompejusz już nie żyje, to dlaczego miałby potem na redzie Aleksandrii czekać na dowody jego śmierci?

Zachodzi oczywiście pytanie, czy aleksandryjczycy rzeczywiście w chwili przybycia Cezara wiedzieli już o śmierci Pompejusza? Jest to mało prawdopodobne. Dlaczego zatem „burzyli się” do tego stopnia, że Cezar bał się wylądować? Odpowiedź jest prosta. Nie musiało wcale chodzić o oburzenie z powodu śmierci Pompejusza. Pompejusz nic aleksandryjczyków nie obchodził i nawet gdyby wiedzieli, że zginął, byłoby im to raczej obojętne. To przybycie Cezara wywołało wzburzenie. Każdy w Aleksandrii wiedział, że Rzymianie przybywają jako wrogowie. Cezar był w Aleksandrii z definicji *persona non grata*, a miał zbyt mało wojska, by opanować miasto i dlatego trzymał się z daleka.

Kiedy Cezar, po otrzymaniu na redzie przesyłki z głową i pierścieniem Pompejusza, na którym był wryty lew trzymający miecz (Cezar przyjął bez oporów pierścion — dowód śmierci przeciwnika)¹², wylądował w Aleksandrii, od razu spotkał się z tłumem, rozwścieczonym niekoniecznie tylko z powodu różeg i toporów liktorskich, i szybko uciekł do pałacu królewskiego. Część jego żołnierzy rozbrojono, inni wypłynęli na morze, by tam czekać na posiłki¹³. Cezar udawał rozpacz z powodu śmierci Pompejusza, co wywołało w Aleksandrii ironiczne reakcje. Dion pisze, że Cezar zawsze nienawidził Pompejusza, a wojnę wszczął i ścigał wroga aż do Egiptu, po to, by go zgubić¹⁴. Nie ma powodu, by nie wierzyć poważnym źródłom.

Mord na Pompejuszu nie musiał być wcale spontaniczną inicjatywą otoczenia króla Ptolemeusza XIII. Jest nader prawdopodobne, że wykonywano polecenie Cezara, mające być może charakter tylko zawołowanej sugestii, przekazanej przez jakiegoś wysłannika. Głowa natomiast miała posłużyć po prostu jako dowód wykonania zadania.

¹⁰ CASS. DIO 42, 7, 1—2 (przeł. Adam ŁUKASZEWICZ).

¹¹ „And finding him no longer alive”: CARY 1961, 127.

¹² PLUT., *Caes.* 48, 2.

¹³ CASS. DIO 42, 7, 3.

¹⁴ IDEM 42, 8.

Głowę Pompejusza z pewnością zakonserwowano zaraz po zabójstwie. Byłem kiedyś zdania, że zabezpieczeniem głowy Pompejusza zajęli się taricheuci — specjaliści od balsamowania zwłok, a także od peklowania mięsa i solenia ryb. Jednak po to, by zakonserwować głowę za pomocą natronu, używanego przez taricheutów, potrzeba byłoby tygodni. Lukan w tak zwanych *Farsaliach* czyli *De bello civili* pisze nader konkretnie o tym, co zrobiono z głową Pompejusza:

uolt sceleris superesse fidem; tunc arte nefanda
summota est capiti tabes, raptoque cerebro
adsiccata cutis, putrisque effluxit ab alto
umor, et infuso facies solidata veneno est¹⁵.

tabes oznacza tu krew. Odsączono więc krew i inne płyny, a następnie utrwalono rysy „trucizną”. Są w tym zwięzłym technicznym opisie elementy typowej mumifikacji, a mianowicie usunięcie mózgu i wysuszenie skóry. Cóż to jednak za *venenum*, które niejako utrwała stężenie pośmiertne i pozwala zachować rysy twarzy zmarłego? W grę wchodzi dwie substancje trujące, do dziś używane przy konserwacji zwłok: arszenik i rtęć. Najprawdopodobniej użyto dużej ilości arszeniku. Była to niewątpliwie szybka metoda konserwacji. Oznacza to, że zdawano sobie sprawę z przybycia Cezara i spieszono się. Lukan wyraźnie stwierdza, że (Ptolemeuszowi) chodziło o zachowanie dowodu zbrodni¹⁶.

Według Appiana Cezar kazał pochować głowę Pompejusza „niedaleko od miasta”. Powstał *temenos* nazwany „okręgiem Nemezis”¹⁷. W okręgu zapewne rosły drzewa, ale tłumaczenie określenia *ti temenos* jako „niewielki gaj” przez L. Piotrowicza jest nieściśle¹⁸, podobnie jak tłumaczenie angielskie Horace’a White’a „a small plot of ground”¹⁹. Lokalizacja tego okręgu pozostaje nieznana, podobnie jak okoliczności jego zniszczenia w czasie powstania żydowskiego za Trajana (115—117 po Chrystusie)²⁰.

Osobnym zagadnieniem jest nieporozumienie, które spowodowało, że ogromną granitową kolumnę wznoszącą się do dziś w Aleksandrii na terenie dawnego Sarapeum uznano za „kolumnę Pompejusza”. Wynikło ono z przypuszczenia, że tak okazały monument mógł być dziełem Cezara, a także z mylnej interpretacji dostrzeżonych na bazie kolumny greckich liter, które wzięto za początek imie-

¹⁵ LUC., *Bell. civ.* 8, 688—691.

¹⁶ Ibidem 8, 688.

¹⁷ APP., *BC* 2, 90, 380. Por. LICHOCKA 2004, 67.

¹⁸ APP., *BC* 2, 90, 380.

¹⁹ WHITE 1964, 393.

²⁰ ŁUKASZEWICZ 2007, 448.

nia Pompejusza. Kolumnę z assuańskiego granitu wzniesiono w rzeczywistości w czasach Septymiusza Sewera i Karakalli w latach 200—215 po Chrystusie. Napis Dioklecjana wiąże się niewątpliwie z ustawieniem jego posągu na kolumnie po zdobyciu zbuntowanego miasta²¹.

Oprócz okręgu Nemezis istniał grób Pompejusza koło Peluzjum. Wbrew świadectwu Plutarcha, który napisał, że prochy Pompejusza oddano jego żonie Kornelii, a ta je pochowała w albańskiej posiadłości zmarłego²², Appian i Dion twierdzą, że Pompejusz był pochowany w tym egipskim grobie niedaleko miejsca tragicznej śmierci. Appian cytuje napis na tym grobie:

Temu, komu stawiano świątynie, jakże skromna przypadła mogiła²³.

Jednak i ta skromna mogiła, ozdobiona później posągami przez krewnych Pompejusza, uległa dewastacji i pomimo restauracji za Hadrianą i późniejszych odwiedzin Septymiusza Sewera (pod koniec 199 roku) popadła w zapomnienie. Dziś nikt już nie wie, gdzie się dokładnie znajdowała²⁴.

Wspomniane tu wydarzenia 48 roku rzucają znamienne światło na postacie protagonistów. Cezar przypuszczalnie zachęcił rządzących Egiptem do usunięcia Pompejusza, a następnie obłudnie okazywał rozpacz, przypisując całą winę Egipcjanom. W czasie burzliwych wypadków i walk w Aleksandrii okazał się miernym wodzem i zręcznym, choć wątpliwym moralnie politykiem. Jego działalność w Egipcie nie budzi szacunku, rzucając na tę sławną postać niekorzystne światło. Z początku sprzymierzył się z Kleopatram, z którą korespondował²⁵, gdyż była ona przeciwniczką brata związanego z Pompejuszem. Kiedy doszło do brutalnego zerwania sojuszu Ptolemeusza z pokonanym wodzem, Kleopatra, po to by nie dopuścić do powstania aliansu Cezara z Ptolemeuszem, a także by ratować własne życie i perspektywy powrotu na tron, rzuciła się w objęcia Cezara. Na nikogo innego nie mogła liczyć. Cezar z kolei wybrał Kleopatram, a nie Ptolemeusza nie tylko z powodu wdzięków królowej, ale z uwagi na wrogą postawę aleksandryczyków i niepewną lojalność młodego króla. Jednak trudno byłoby uznać jego związek z egipską królową za rzetelne partnerstwo. W nierównym sojuszu z władcami Rzymu, Cezarem a potem Antoniuszem, Kleopatra odzyskała wprawdzie królestwo i poszerzyła jego granice, ale traciła powoli godność i niezależność, aż w końcu stała się zakładniczką w rękach Rzymian. Później

²¹ Zob. IDEM 1993, 131, przyp. 54; IDEM 1998.

²² PLUT., *Pomp.* 80.

²³ APP., BC 2, 86, 361. L. PIOTROWICZ przełożył ów napis nieco inaczej: „Świątyni mnogością górował, a jakżeż ma skromną mogiłę”.

²⁴ ŁUKASZEWICZ 2007, 449.

²⁵ CASS. DIO 42, 4, 3—6.

propaganda rzymska odwróciła ten obraz i uczyniła z Kleopatry demoniczną czarownicę, wykorzystującą wybitnych Rzymian.

Co można powiedzieć o Pompejuszu? Trudno o jakiś osąd natury moralnej. Na pewno Pompejusz jako polityczny gracz nie był tak zręczny jak Cezar. Był to wyniosły rzymski dostojnik, oswojony z poczuciem własnej wielkości. W końcowym okresie działalności nie sprzyjało mu szczęście. Fortuna na razie uśmiechała się do Cezara.

Adam Łukaszewicz

Der Kopf des Pompeius und andere Spuren von der Begegnung der Römer mit Ägypten

ZUSAMMENFASSUNG

Seinen tragischen Tod fand der im Bürgerkrieg besiegte Pompeius an der Küste von Ägypten, wohin ihn, der Behauptung Appians zuwider, nicht so sehr der von einem Daemon gesendete Windhauch, sondern vielmehr das auf seinen Verbindungen zu Ptolemäer-Dynastie beruhende politische Kalkül brachte. Pompeius vertraute zwar auf seine früheren Kontakte mit Ptolemaios XII., Vater des regierenden minderjährigen Königs. Ansonsten war er offiziell Betreuer der Kinder von Ptolemaios XII. und Depositar des königlichen Testaments. Ägyptische Verbündete wandten sich aber von dem Heerführer nach dessen Niederlage ab, und das nicht ohne Einfluss ihrer Machenschaften mit Caesar, der sie vermutlich ermunterte, mit Pompeius zu brechen und ihn sogar zu töten. Übrigens verhielt sich Caesar heuchlerisch, indem er jede Verantwortung leugnete und die Schuld am Mord den Beratern Ptolemaios' XIII. zuschrieb.

Nach der landläufigen Meinung in Alexandria hat Caesar eine Komödie gespielt, nachdem man ihm den Pompeius' Kopf als Mordbeweis geliefert hatte. Der Kopf musste nach dem Abschlagen schnell konserviert werden. Die damals angewandte Methode der Mumifizierung kann heutzutage anhand eines Fragmentes Lukans Poems rekonstruiert werden. Caesar ließ den Kopf seines Feindes in Temenos von Nemesis begraben.

Caesar stand im Briefwechsel mit der mit ihrem Bruder kämpfenden Kleopatra, die er zum Königin Ägyptens machte, was den sog. Alexandrinischen Krieg verursachte. Weiteres Schicksal von Caesar und Kleopatra war in hohem Maße durch die mit Pompeius' Tod verbundenen Ereignisse determiniert.

Es fehlt jede Spur weder vom Grab des Pompeius, noch von alexandrinischem Temenos von Nemesis in der Umgebung Pelusiums. In Alexandria steht hingegen bis heute sog. Pompeiussäule, die außer dem irreführenden Namen mit dem römischen Feldherr nichts zu tun hat. Nach den Bestimmungen des Verfassers ist es ein Monument aus der Severer-Zeit, auf das sich dann Diokletian das Recht anmaßte.

Adam Łukaszewicz
Pompey's Head and other consequences
of the Romans' encounter with Egypt

S U M M A R Y

Pompey met his tragic end on the Egyptian shore near Pelusium. Contrary to what Appian claims, Pompey was not brought there by wind sent by a *daimon*, but his flight to Egypt resulted from a rational calculation based upon his old relationships with Ptolemy XII, father of the young king of Egypt. Pompey trusted in his alliance with Ptolemy XIII, since he was a legal guardian to his children, and a custodian of his will and testament. However, after Pompey's defeat at Pharsalos, the Egyptian allies treacherously murdered Pompey who had landed near Pelusium. They probably yielded to Caesar's persuasion. Caesar waited near Alexandria for confirmation of Pompey's death. According to Alexandrians of that time, Caesar then acted buffoonish and hypocritical, refusing to accept the head of his enemy and accusing the king's advisors of the horrible crime. The head was then mummified in a procedure which can be reconstructed based on the description in the Lucan's poem about the civil war. The head of the great Roman was buried by Caesar in "the precinct of Nemesis." A tomb of Pompey was also near Pelusium.

Cleopatra's policy of secret contacts with Caesar was successful. The later fate of Caesar and Cleopatra was largely determined by the events of 48 BC.

There is no trace of the precinct of Nemesis and the said tomb at Pelusium. Only a giant column in Alexandria bears the erroneous name of Pompey's Pillar.

Nemezis z grobowca Pompeiusa

— Paweł Madejski —

UNIwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wkrótce po objęciu władzy przez cesarza Claudiusa rzymska mennica zaczęła bić monety z niespotykanym wcześniej przedstawieniem. Ukazuje ono Nemezis z wężem u stóp, z kaduceuszem w lewej ręce, zaś prawą wykonującą tak zwany gest Nemezis łączony z tą boginią. Gest ten utożsamiany jest ze spluwaniem w kierunku piersi¹. Monety z takim wyobrażeniem emitowane były aż do 52 roku². Tożsamość pokazanego bóstwa nie budziłaby większych kontrowersji — Nemezis z kaduceuszem w ręce była obecna w sztuce³, pojawiła się także w mennictwie rzymskim w 42 roku przed Chrystusem⁴ — gdyby nie towarzysząca temu przedstawieniu legenda: PACI AVGVSTAE. Budziło to pośród uczonych słuszne zdumienie. Joseph Eckhel jako pierwszy podjął próbę wyjaśnienia tego fenomenu. Jego propozycja jest jednak dosyć karkołomna: Nemezis na tych monetach to Pax, a w zasadzie zbiór wszelkich perystaz Pax, a jednocześnie Nemezis. Tę ostatnią powiązał z Pax w następujący sposób: jest to pokój uzyskany dzięki ukaraniu wrogów. Jako ilustrację owej myśli powołał się na świadectwo Appianosa: oto Cezar po śmierci Pompeiusa dedykował w Aleksandrii świątynię nie innego bóstwa, jak właśnie Nemezis. W ten sposób Cezar mógł całemu światu oznajmić, że jego sukces to tak naprawdę akt boskiej zemsty i sprawiedliwości⁵. J. Eckhel założył także, iż w nowo powstałym przybytku Nemezis stanął jakiś jej posąg.

¹ *Anth. Graec.* 12, 229 Strat.; *CALLIM.*, frg. 280—281; *HORNUM* 1998, 134.

² *RIC I, CLAUD.* 9, 10, 21, 22, 27, 28, 28, 39, 46, 47, 51, 52, 57, 58, 61, 62; *VON KAENEL* 1986, nr 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17. Daty w artykule odnoszą się do czasów po Chrystusie. Jeżeli jest inaczej, wyraźnie to zaznaczono.

³ *POSNANSKY* 1890, 172.

⁴ *RRC* 494/35; *RRC I*, 511.

⁵ *ECKHEL* 1828, 237—238.

Myśl J. Eckhela rozwinął w opublikowanym w 1926 roku artykule Michaił Rostovtzeff⁶. Według tego historyka na monetach Claudiusa ukazano posąg Nemezis z aleksandryjskiej świątyni ufundowanej przez Cezara⁷. Swoją identyfikację oparł na fragmencie znanego listu cesarza Claudiusa do Aleksandryjczyków (Pap. London. 1912) z 41 roku, w którym wspomniano o złotym posągu Eirene⁸. M. Rostovtzeff rozbudował następnie swoją argumentację, odwołując się do wydarzeń z czasów Traianusa. Wówczas po raz kolejny na monetach pojawiła się Nemezis-Pax, tym razem towarzysząc ukazanemu na awersie Boskiemu Juliuszowi. Dalej już wszystko okazuje się bardzo proste: pojawienie się postaci Nemezis-Pax związane było ze stłumieniem żydowskich wystąpień, najpierw w 41 roku, potem pod koniec rządów Traianusa w latach 115—117. W czasie tego drugiego buntu żydowscy powstańcy zniszczyli aleksandryjski przybytek Nemezis. A że Nemezis to bogini karząca pychę, zwłaszcza buntowniczą⁹, to wszystko układa się w logiczną całość.

Propozycja J. Eckhela i M. Rostovtzeffa została przez niektórych badaczy przyjęta¹⁰, część ją odrzuciła¹¹, inni pozostają niezdecydowani¹². W całej swojej antykwarycznej kunsztowności nie jest poparta przez chronologię wydarzeń, a po drugie opiera się na apriorycznym założeniu, iż Cezar, fundując świątynię Nemezis w Aleksandrii, pragnął pognębić swojego martwego już wroga, a konkretniej pokazać całemu światu, że poniósł on słuszną karę za swoją ὕβρις. Jeśli postawioną przez J. Eckhela i M. Rostovtzeffa hipotezę można potwierdzić, to będzie ona świadczyć — poza powiązaniem pomiędzy Nemezis i Pax — o długotrwałej pamięci o Pompeiusie jako ὑβριστῆς. Jego śmierć i jej okoliczności zgodnie z powyższą wykładnią powinny kojarzyć się każdemu Rzymianinowi z emanacją boskiej siły karzącej, personifikowanej przez Nemezis.

Weryfikacja hipotezy J. Eckhela—M. Rostovtzeffa zakłada konieczność zbadania trzech zagadnień: po pierwsze, czy „Nemezis-Pax” z monet Claudiusa jest kopią aleksandryjskiego posągu Pax Claudiana; po drugie, czy jest kopią posągu Nemezis z egipskiego grobowca Pompeiusa-τοῦ ὑβριστῆρος i po trzecie, czy Cezar fundując Nemeseion w miejscu pochówku szczątków zięcia chciał pokazać, że jest on karzącą ręką bóstw obrażonych przez pychę Pompeiusa lub czy wynika to z opisów śmierci tego ostatniego.

⁶ ROSTOVITZ 1926.

⁷ Ibidem, 24—29.

⁸ CPJ 2, nr 153, col. 34—40.

⁹ POSNANSKY 1890, 30—45.

¹⁰ SCHWEITZER 1931; DEVAMBEZ 1942, 216—218; WEINSTOCK 1960, 50.

¹¹ Dyskusję streszcza HORNUM 1993, 15—17; zob. też VOLKMANN 1928, 306, przyp. 3; MADEJSKI 2007, 244—246.

¹² HORNUM 1993, 17.

Odpowiedź na dwa pierwsze pytania jest stosunkowo prosta. Nie istnieje chronologiczne powiązanie pomiędzy pierwszymi emisjami monet a cesarskim listem do Aleksandryjczyków. List opublikowano 10 listopada 41 roku, powstał zapewne około połowy października. Wtedy cesarz musiał już wiedzieć o złotym posągu Eirene Klaudiakie Sebaste. Monety z Nemezis i legendą *Paci Augustae* zaczął bić wcześniej. Zatem to raczej Aleksandryjczycy oparli się na wieściach przywiezionych z Rzymu przez ich poselstwo, że nowy władca w szczególności sposób czci *pax*. W dodatku 12 lutego tego roku Messalina urodziła syna, przyszłego Britannicus. Łącząc obie informacje, aleksandryjscy Grecy ufundowali posąg Eirene zgodnie z jej klasycznym helleńskim wyobrażeniem: młodej kobiety z dzieckiem. Był to jednocześnie posąg Messaliny, na co wskazuje zawarte w liście określenie ἀνδριάς, posąg przedstawiający człowieka, nie bóstwo. Cesarz uznał jednak przedstawienie swojej małżonki za φορτικότερος i zażądał przysłania go do Rzymu — wedle M. Rostovtzeffa, żeby nie drażnić aleksandryjskich Żydów. W istocie chodziło o to, aby nie pokazywać go w trakcie wspomnianych w liście publicznych uroczystości ku czci rodziny cesarskiej: Messalina nawet po urodzeniu syna nie otrzymała tytułu *Augusta*, który wówczas nosiła Antonia Młodsza — i co było zgodne z logiką sukcesji¹³. Można przypuszczać, że złoty posąg z Aleksandrii stał się wzorem dla przechowywanej w Luwrze rzeźby Messaliny-Eirene¹⁴.

Nemezis z monet nie ma zatem nic wspólnego z posągiem Eirene Klaudiakie Sebaste. Teraz należy zastanowić się nad tym, jakiego rodzaju przedstawienie powinna przybrać Nemezis karząca ludzką pychę. Ikonografia tej bogini jest niezwykle bogata¹⁵. Niestety, spośród zachowanych jej wyobrażeń brak jest tych, które mogły pochodzić z cezariańskiego Nemezejonu¹⁶. Można zasugerować, że jeśli w istocie w tym przybytku znajdował się posąg, obraz lub relief przedstawiający to bóstwo, to raczej powinna dzierżyć w ręce koło zemsty¹⁷. Tymczasem Nemezis z klaudiańskich monet nawiązuje do jednego z najpopularniejszych sposobów jej ukazywania: modelu smyrneńskiego¹⁸. Związek Nemezis z *pax* i Pax w ikonografii jest stosunkowo częsty, ale w konkretnych wypadkach może być

¹³ Cass. Dio 60, 12, 5; Olszewski 2002, 157—158.

¹⁴ Nr inw. MA 1224; Catalogue, 70 i pl. L; Charbonneaux 1985, 156—157, nr 1224; Wood 1992, 219—221; Madejski 2007, 246.

¹⁵ Por. Hornum 1993, 62—70; 318—330; Karanastassi, Rausa 1992; Linant de Bel-Fonds 1992.

¹⁶ Niektórzy badacze sugerują, że pewne zachowane wyobrażenia Nemezis są wzorowane na podobiznie bogini z cezariańskiego przybytku — por. Van Gulik 1940, 55; Devambez 1942, 216—218 — ale jest to nieudowodnione — Picard 1947, 265.

¹⁷ Hornum 1998, 134—135 z wykazem źródeł.

¹⁸ Karanastassi, Rausa 1992, 757.

problematyczny (na przykład trzymana przez Nemezis gałązka niekoniecznie musi być oliwną). Nemezis jako ta, która poskramiała pysznych — *superbi* — wpisywała się w rzymskie pojmowanie *pax*¹⁹. Szczególnie wyraźnie wystąpiło to za rządów Traianusa, kiedy ukazywano cesarza, Pax i Nemezis depczących pokonanego wroga. W przypadku Claudiusa o ikonografię zdecydował właśnie ten związek, ale nie chodziło mu ani o oczernienie pamięci Caliguli, ani tym bardziej o odwołanie się do gestu Cezara. O pojawieniu się na monetach Nemezis wyrażającej *pax* postanowił Claudius ze względu na fakt przejścia władzy mniej więcej w czasie obchodzenia święta ku czci Pax Augusta, 30 stycznia 41 roku²⁰.

Pozostaje odpowiedź na ostatnie pytanie. Jest to trudniejsze zadanie. Opisy śmierci Pompeiusa w zachowanych świadectwach nie tworzą bowiem jednolitej narracji, jak opisy zgonu Cicerona²¹ czy Cezara²². Oprócz tego cechuje je retoryczne dziedzictwo zainteresowań *descriptio supplicii*²³ oraz tematyka *exitus illustrium virorum*, co przykuwało uwagę historyków już w starożytności, w II wieku powstawały nawet wyspecjalizowane utwory jej poświęcone²⁴. Świadectwem tego szczególnego zainteresowania są nadal Tacitus i Suetonius. Powody tej fascynacji są jasne: śmierć wybitnej jednostki obrastała anegdotami, apokryfami, ostatnimi słowami, stanowiła ukoronowanie życia i poglądów albo ich zaprzeczenie. Czasami chodziło i o oskarżenie tyrana²⁵. Zawsze pozwalał ów topos na wprowadzenie pożądanego elementu tragicznego w narracji historycznej²⁶. Poetyckie czy pozostające pod wpływem poezji opisy z kolei podlegają mechanizmowi operowania toposami: śmierci na brzegu, odciętej głowy, skromnego grobowca albo jego braku²⁷. Szczególną rolę odgrywa tutaj poetycka wizja Lucanusa²⁸.

Z powyższych względów każdy z autorów podporządkowywał przekaz o śmierci Pompeiusa własnym celom i wzbogacał o odpowiednie do nich elementy czy porównania. Czyni to każdą próbę rekonstrukcji wydarzeń trudną²⁹,

¹⁹ SIMON 1962, 777; PAPAPOSTOULOU 1989, 378; HORNUM 1993, 13, 16, 39, 35, 39—40; IDEM 1998, 136; MADEJSKI 2007, 245—246.

²⁰ Ibidem, 245.

²¹ Por.: HOMEYER 1964; IDEM 1977; WRIGHT 2001.

²² BELL 1994, 825; MADEJSKI 2008, 196.

²³ ROLLER 1997; MALAMUD 2003, 32—33.

²⁴ PLIN., *Ep.* 8, 12, 4 wspomina o dziele Titinius Capito pod tym tytułem.

²⁵ Por. niezachowane dzieło C. Fanniusa (PLIN., *Ep.* 5, 5, 1).

²⁶ Por.: MARX 1937, 83—103, RONCONI 1940, 3—32.

²⁷ BERNO 2004, 79—84; MALAMUD 2003; VERRETH 2006, 443—459; POWER 2007.

²⁸ NARDUCCI 1973, 317—325; IDEM 1979, 43—54; ESPOSITO 1996; SCARCIA 1996; BRUGNOLI, STOK 1996; ERASMO 2005; TZUNAKAS 2014.

²⁹ W dotychczasowej literaturze przedmiotu takie próby są stosunkowo rzadkie, por. POSTGATE 1917, IVII—IXX; BELL 1994, 827—836 wylicza nieścisłości w przekazach.

ale też nie ona jest przedmiotem niniejszych rozważań. Warto tylko zbadać, czy w przytaczanych opisach pojawiały się motywy uzasadniające twierdzenie o postrzeganiu Pompeiusa jako *superbus*.

Pompeius po klęsce pod Farsalos, zamiast ratować pozostałe mu jeszcze oddziały, zajął się przede wszystkim rodziną. Razem z żoną Cornelią Metellą i młodszym synem Sextusem u boku postanowił schronić się u Ptolemajosa XIII³⁰. Czy szukał u niego azylu, czy liczył na inną pomoc (flota egipska współpracowała już z pompejańskimi wojskami), nie jest dokładnie wiadomo³¹. Faraon stacjonował wówczas na granicy Egiptu, czekając na spodziewany atak wojsk Kleopatry VII. Jego oddziały zajmowały strategicznie położony region Jeziora Sirbonis (dzisiejsze Jezioro Bardawil) i wzgórza Cassius / Κάσιον (dzisiejszy El Kas), którądy biegła droga ku Peluzjum³² i dalej do Aleksandrii. W te okolice przyplłynął okręt z Pompeiusem, jego rodziną i przyjaciółmi. Podstępnie przekonany do wejścia na małą łódkę Triumwir został zamordowany 28 września 48 roku przed Chrystusem przez Achillasa, Salviusa i L. Septimiusa³³ podczas wychodzenia z łodzi³⁴. Zabójcy odcięli zwłokom głowę i ściągnęli z palca pierścienia, zaś ciało porzucili na brzegu. W ten sposób doszło do rozczłonkowania ciała Pompeiusa.

Porzucone na brzegu szczątki spalił na skromnym stosie wyzwoleniec Pompeiusa i towarzysz jego ostatniej drogi, Philippus. Pomógł mu były kwestor zwycięzcy piratów, niejaki Servilius Codrus (vel Cordus)³⁵. Ze względu na niską jakość zebranego drewna zwłoki nie zostały zapewne całkowicie spopielone. W bliżej niesprecyzowanej lokalizacji, ale blisko miejsca, gdzie Philippus ułożył stos pogrzebowy, powstał grobowiec. Przypuszczalnie miał on pierwotnie skromną postać. Według Strabona z Amasei grobowiec znajdował się na wspomnianym wzgórzu Cassius / Κάσιον wraz ze świątynią Dzeusa Kasiosa³⁶. Przy okazji sam sobie zaprzeczył, raz pisząc, że Pompeiusa zabito na wzgórzu, a innym, że w jego pobliżu³⁷. Strabon zapewne jedynie rozwinął poprawną w sensie ogólnym informację, że Pompeiusa pochowano tam, gdzie go zamordowano. Ulokowanie grobu obok świątyni jest

³⁰ BERDOWSKI 2015, 91—94.

³¹ CAES., *Bell. civ.* 3, 103, 3; PLUT., *Pomp.* 77, 1; CASS. DIO 42, 3, 2.

³² STRAB. 16, 2, 32.

³³ CAES., *Bell. civ.* 3, 104; LIV., *Per.* 112; VELL. PAT. 2, 53, 2; LUC., *Bell. civ.* 8, 536; PLUT., *Pomp.* 79, 3; APP., *BC* 2, 85, 359; CASS. DIO 42, 4, 4; FLOR. 2, 13, 52; OROS. 15, 28; ZONAR. 10, 9.

³⁴ CAES., *Bell. civ.* 3, 104, 3 (*in parvula navicula*); PLUT., *Pomp.* 79, 3.

³⁵ LUC., *Bell. civ.* 8, 715; PLUT., *Pomp.* 80, 3; ZONAR. 10, 9.

³⁶ STRAB. 16, 2, 33; SALAČ 1922, 166.

³⁷ STRAB. 17, 1, 11: τὸ Κάσιον ὄρος τοῦτον οὗν δολοφονοῦσιν zob. 16. 2. 33: πλῆσιόν; EFRÓN 1987, 244; CARREZ-MARATRAY 1995, 143.

prawdopodobne³⁸, ale niewiele wiadomo o topografii okolic wzgórza. Zważywszy na jego położenie w pobliżu szlaku z Syrii ku Delcie, bez wątpienia było często odwiedzane, Dzeus Kasios cieszył się nawet sporą popularnością³⁹. W przyszłości (V wiek) powstało tam nawet biskupstwo⁴⁰. Nawet położenie w tak prominentnym miejscu nie zapobiegło nieścisłościom: niektóre świadectwa⁴¹ scenę zabójstwa i pochówku umieszczają w Peluzjum⁴², Aleksandrii⁴³, albo ogólnie w Egipcie⁴⁴.

Ulokowanie grobowca na wzgórzu jest, w opisanych warunkach, rozsądne, bo zabezpieczało go przed niszczyielskim działaniem fal. Po drugie, sąsiedztwo świątyni Dzeusa Kasiosa sprawiało, że każdy podróżny, odwiedzający ten przybytek, mógł jednocześnie złożyć ofiarę Manom Pompeiusa. Późniejsze świadectwa jednoznacznie potwierdzają, że grobowiec znajdował się opodal świątyni Dzeusa. Nie wiadomo dokładnie, kto odpowiada za jego wzniesienie, w każdym bądź razie nie była to rozbudowana struktura architektoniczna. Na ubóstwo tego pomnika zaczęto narzekać stosunkowo wcześniej, ponieważ *parvum tumulum Pompei* pojawia się w epigramacie przypisywanym P. Terentiusowi Varronowi Atacinusowi⁴⁵. Dopiero Hadrianus „tumulus magnificentius extruxit”⁴⁶. Wydarzenie to odbiło się szerokim echem, przynajmniej w Egipcie, ponieważ skomentował je Appianos z Aleksandrii i Cassius Dio. Cesarz w 130 roku nie tylko zajął się grobowcem, ale i pomnikami, które Pompeiusowi wznieśli w tym miejscu krewni, a na koniec opatrzył nowy grób stosownym epigramatem⁴⁷. Hadrianus tak samo postąpił wcześniej z zaniedbanymi grobami Ajasa, Epaminondasa i Alkibiadesa i w tym konkretnym wypadku nie chodzi o upamiętnienie zdobywcy Jerozolimy w kontekście żydowskich buntów⁴⁸.

Odciętą zakonserwowaną głowę i pierścień Pompeiusa sprezentowano Cezarowi, który przybył do Aleksandrii trzy dni później⁴⁹. Pierścień został wysłany do

³⁸ SALAČ 1922, 165.

³⁹ Ibidem; CHUVIN, YOYOTTE 1986.

⁴⁰ VERRETH 2006, 413.

⁴¹ Zob. ibidem, 443—459.

⁴² CAES., *Bell. civ.* 3, 103; PLUT., *Pomp.* 77, 1; *Brut.* 33, 2; FLOR. 2, 13, 25; CASS. DIO 42, 3, 1; ZONAR. 10, 9.

⁴³ *De viris ill.* 77, 9; EUTROP. 6, 21.

⁴⁴ VELL. PAT. 2, 53.

⁴⁵ NIEBUHR 1844, 41.

⁴⁶ *Hist. Aug., Hadr.* 14, 4.

⁴⁷ BIRLEY 2002b, 349; VERRETH 2006, 413, 457.

⁴⁸ BIRLEY 2002b, 351. Natomiast sami Żydzi nie omieszkali wykorzystać niegodnej śmierci zdobywcy Jerozolimy: w apokryficznym *Psalmie Salomona* Pompeius-smok leży zabity na górzystym wybrzeżu Egiptu i nie ma komu go pochować — VERRETH 2006, 454.

⁴⁹ CASS. DIO 42, 7, 3.

Rzymu jako załącznik do wieści o śmierci Pompeiusa⁵⁰, natomiast głowa została pochowana na rozkaz Cezara pod Aleksandrią.

Otwiera to właściwą kwestię upamiętnienia Pompeiusa. Opisy przekazania przez wysłannika Ptolemajosa XIII, Theodotusa, głowy i pierścienia Pompeiusa Cezarowi w zachowanych świadectwach najpewniej wywodzą się z dzieła Liviusa. On jako pierwszy wspominał, że na widok tego osobliwego podarku Cezar zapłakał (*inlacrimavit*)⁵¹. Dzięki relacji Liviusa płaczący Cezar trafił do innych przekazów. Jeśli chodzi o powody tej emocjonalnej reakcji, to zazwyczaj przytacza się, że wzruszył go los zięcia, rodaka, męża stanu, współpracownika⁵². Już w antyku oceniano szczerść łez Cezara co najmniej wstrzemięźliwie⁵³, a obecnie to już tylko kwestia wiary. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę na co innego. Cezar doskonale orientował się w zasztych wypadkach. Zamiast udać się do obozu Ptolemajosa, wolał poczekać na kotwiczowisku przy porcie aleksandryjskim⁵⁴. Dopiero otrzymana głowa Pompeiusa skłoniła go do zejścia na ląd. Aleksandrię zastał wzburzoną wieścią o zgonie jego przeciwnika⁵⁵. Niestety, żadne ze świadectw nie wyjaśnia, czemu mieszkańcy byli tym akurat wzburzeni. W każdym bądź razie Cezar obawiał się tych niepokojów. Śmierć Pompeiusa musiała zostać jednak ogłoszona. Po pierwsze wpłynęło to negatywnie na jeszcze działające oddziały pompejańczyków⁵⁶. Po drugie, dało możliwość do zaprezentowania wspaniałości ducha Cezara i jego *humanitas*. Jednak na to miały wpływ także późniejsze wypadki.

Zachowane świadectwa prezentują losy szczątków Pompeiusa w skondensowany sposób, bez zwracania uwagi na chronologię wydarzeń, zwłaszcza względną. Jak wspomniano, Cezar nakazał pochowanie głowy swego byłego zięcia. Ściśle rzecz ujmując, nakazał ją spopielić⁵⁷. Appianos jest tu nieco bardziej dokładny. Zanotował on, że decyzja Cezara wynikała z tego, iż nie mógł on znieść (οὐχ ὑπέστη) widoku odciętej głowy Pompeiusa, lecz (ἀλλὰ) rozkazał ją pochować

⁵⁰ IDEM 42, 18, 3.

⁵¹ LIV., *Per.* 112. Niestety, nie jest pewna lekcja wcześniejszego wyrazu — *infensus est* czy *offensus est*. Wyjaśnia on duchowe nastawienie Cezara.

⁵² VAL. MAX. 5, 1, 10: „ut enim id Caesar aspexit, oblitus hostis soceri vultum induit ac Pompeio cum proprias tum et filiae suae lacrimas reddidit [...]”; LUC., *Bell. civ.* 9, 1032—1040; CASS. DIO 42, 8, 1: „πολίτην τε καὶ γαμβρὸν ὀνομάζων, καὶ πάνθ' ὅσα ποτὲ ἀλλήλοις ἀνθυπουργήκεσαν ἀναριθμούμενος”; EUTROP. 6, 21: „tanti viri intuens caput et generi quondam sui”.

⁵³ ZOB. LUC., *Bell. civ.* 9, 1038—1039; CASS. DIO 42, 8, 2—3; MALAMUD 2003, 38—39.

⁵⁴ APP., *BC* 2, 13, 89; CASS. DIO 42, 7, 2.

⁵⁵ LIV., *Per.* 112 (*Alexandria tumultuans*); CASS. DIO 42, 7, 2.

⁵⁶ IDEM 42, 13, 3—4.

⁵⁷ VAL. MAX. 5, 1, 10: „caput autem plurimis et pretiosissimis odoribus cremandum curavit”. Zapewne to samo ma na myśli Cassius Dio (42, 8, 1: καὶ ἐκείνην κοσμήσαι τε καὶ εὐθετησαι καὶ θάψαι ἐκέλευσε).

(προσέταξε ταφῆναι)⁵⁸. Nie wiadomo dlaczego Appianos w konstrukcji tego zdania zastosował spójnik rozłączny, zamiast wprowadzić skutek. Może uważał, że Cezar powinien głowę zachować? Przypuszczalnie Aleksandryczyk skonstruował to zdanie, wychodząc z logiki myślenia zabójców Pompeiusa: oto Cezar, zamiast delektować się oglądaniem marnych szczątków wroga, rozkazuje je pogrzebać. Pogrzeb, jaki by nie był, stanowił formę uhonorowania; przecież mógł ów ptolemejski „prezent” Cezar dodatkowo zhańbić, mógł odmówić wrogowi prawa do grobu. Tego rodzaju praktyki Rzymianom nie były wszak obce.

Appianos dodał także bliższe informacje o lokalizacji grobu. Szczątki Pompeiusa umieszczono niedaleko od miasta, przy czym historyk ten na określenie grobu posłużył się terminem τέμενος, dodając, że nazwano go Νεμέσεως τέμενος. Τέμενος zasadniczo nie oznacza grobu, ale wydzieloną przestrzeń poświęconą bóstwu, tak jak łacińskie *templum*. W tym wypadku może Cezar zamierzał ufundować *fanum*, tak jak Cicero Tulii po jej śmierci⁵⁹. Można wszakże zauważyć, że Cezarem kierowały inne jeszcze motywy: Egipt nie był jeszcze rzymską prowincją, więc grobu Pompeiusa nie chroniła żadna władza ani tym bardziej ograniczone zasadniczo do Italii prawo pontyfików. Zatem, aby zapewnić miejscu pochówku stosowne zabezpieczenie, rozsądnym rozwiązaniem było całość poświęcić jakiemuś bóstwu. Skutecznie powinno to zapobiec desakralizacji i zbezczeszczeniu⁶⁰. Τέμενος leżało w czwartej dzielnicy Aleksandrii niedaleko od getta⁶¹ i w trakcie żydowskiego buntu za Traianusa uległo jednak zniszczeniu⁶². Relacjonujący te wypadki Appianos nie wspomina o odbudowie.

Postępek Cezara, jak odnotował Cassius Dio, przyniósł mu pochwały⁶³. Wskazuje to na upowszechnienie wiadomości o tym wśród Rzymian. Dlaczego jednak τέμενος poświęcono Nemezis? Współcześni historycy są niemal jednomyślni w tej kwestii: albo sam Cezar, albo jego pochlebcy, pragnęli ukazać postać swojego wroga jako ὕβριστής, a Cezara jako ziemską emanację karzącej Nemezis⁶⁴. Tylko Paul Perdrizet zaproponował brawurową, chociaż karkołomną, interpretację, opartą na porównaniu z neapolitańskim kultem straconych przestępców: Pompeius miałby być pośrednikiem pomiędzy ludźmi a bóstwem, którego padł

⁵⁸ APP., BC 2, 13, 90.

⁵⁹ POSTGATE 1917, IXVIII.

⁶⁰ Te same motywy mogły kierować Philippusem i pozostałymi zaangażowanymi w pochowanie ciała Pompeiusa w Kasion: grób był na tyle blisko świątyni Dzeusa Kasiosa, że tworzyły jedno założenie. Dzięki temu sąsiedztwo świątyni zabezpieczało nienaruszalność grobu.

⁶¹ PERDRIZET 1912, 257.

⁶² APP., BC 2, 13, 90; PERDRIZET 1912, 257; POSTGATE 1917, IXVIII; HORNUM 1993, 14.

⁶³ CASS. DIO 42, 8, 2.

⁶⁴ ECKHEL 1828, 238; PERDRIZET 1912, 257; VOLKMANN 1928, 304—305; HORNUM 1993, 15.

ofiara⁶⁵. Również Giacomo Lumbroso postawił na własne rozumienie tego czynu: poświęcenie miejsca pochówku Nemezis było formą upamiętnienia zemsty na zabójcach zięcia Cezara⁶⁶. Zapewne G. Lumbroso zastosował do analizy materiału historycznego myśl Dantego, który umieścił Ptolemajosa XIII na samym dnie piekła pośród innych zdrajców za to, że wbrew zwyczajom zamordował swego gościa, proszącego o pomoc.

Warto przyrzeć się propozycji włoskiego egiptologa bliżej. Dedykacja Nemeseionu nastąpić musiała już po zakończeniu walk o Aleksandrię w styczniu — lutym 47 roku przed Chrystusem. Wcześniej raczej nie było to możliwe ze względu na niemal ustawiczne zamieszki i regularne działania wojenne. Zważywszy na ówczesny stosunek Aleksandryjczyków do Cezara, trudno spodziewać się, aby spełnili jego polecenie. Z drugiej jednak strony śmierć Pompeiusa ich wzburzyła, ale nie wiemy z jakiego powodu. Jeśli był to wyraz sentymentu, to istnieje prawdopodobieństwo, że już w październiku 48 roku przed Chrystusem grobowiec stanął. Możliwe też, że głowa Pompeiusa została spopielona i pogrzebana najwcześniej w końcu lutego 47 roku przed Chrystusem.

Za tą drugą datą przemawia wszakże fakt, że w trakcie *bellum Alexandrinum* zginęli niemal wszyscy odpowiedzialni za zabicie Pompeiusa. Kluczowe znaczenie ma tutaj to, że ci, którzy doprowadzili do zbrodni, podnieśli broń przeciwko Cesarowi. Ptolemajos XIII utonął w trakcie ucieczki w nilotyckim błocie, Achillasa wcześniej kazała stracić Arsinoe⁶⁷, w tym samym czasie Cezar doprowadził do zlikwidowania Pothinosa⁶⁸. Theodotos został zgładzony najpóźniej, bo po schwytaniu go przez Cassiusa lub Brutusa⁶⁹. Tylko Appianos wspomina wyraźnie o skazaniu Pothinosa i Achillasa na śmierć przez Cezara za krzywdę (παρὰνομία) wyrządzoną Pompeiusowi⁷⁰. Cassius Dio z kolei pisze jedynie o tym, że ich skarcił, a nie wynagrodził⁷¹. Prowadzenie walk przeciwko tym, *qui Pompeium interfecerat*⁷² czy *percussores Pompei*⁷³, zna główny nurt historiografii rzymskiej. Lucanus i Florus właśnie Cesarowi wkładają do ręki miecz Nemezis⁷⁴. Biorąc pod uwagę rzymski system wartości, wystąpienie w roli mściciela śmierci Pompeiusa dawało Cesarowi mnogie korzyści. Po pierwsze,

⁶⁵ PERDRIZET 1912, 257—259.

⁶⁶ LUMBROSO 1895, 226.

⁶⁷ CASS. DIO 42, 40, 1.

⁶⁸ IDEM 42, 39, 2.

⁶⁹ APP., BC 2, 13, 90; PLUT., *Pomp.* 80, 5; *Brut.* 33.

⁷⁰ APP., BC 2, 13, 90.

⁷¹ CASS. DIO 42, 8, 1.

⁷² LIV., *Per.* 112.

⁷³ FLOR. 2, 13, 26.

⁷⁴ LUC., *Bell. civ.* 10, 515—519; 10, 523—524; FLOR. 2, 13, 26.

pokazywało jego wielkoduszność. Po drugie, za ukaranie niegodnego czynu — *ingratria* i *impietas*⁷⁵, bowiem Pompeius miał wszelkie powody, aby spodziewać się wdzięczności ze strony Ptolemajosa i postrzegać samego siebie jako jego *patronus* — przedstawiał się Cezar jako obrońca podstawowych zasad rządzących stosunkami międzyludzkimi. Po trzecie, zdejmowało to z niego odium osoby w jakikolwiek sposób odpowiedzialnej za śmierć Pompeiusa. Nawet jeśli była mu ona na rękę. Nic w jego postępowaniu nie świadczy na korzyść hipotezy, iż dążył do ukazania postaci swego przeciwnika w aurze ὀβριστης.

Antyczne oceny i opisy śmierci Pompeiusa także są od tego dalekie. Żadne z zachowanych świadectw nie wspomina, ani nie sugeruje, że zasłużył on na taki zgon swoim postępowaniem. Poczynając od Cicerona, podnoszono raczej, że koniec Pompeiusa był mało godny, wręcz haniebnym: zginął bowiem z ręki osób pochodzących ze społecznych nizin (wyzwoleńcy, eunuchowie)⁷⁶ i na dokładkę Egipcjan. Już sam Cicero zgryźliwie zauważył, że lepiej było Pompeiusowi umrzeć w 50 roku przed Chrystusem na febrę, co podchwycili także inni autorzy⁷⁷. Nie mógł Arpinata przewidzieć tylko, że rychło to jego śmierć będzie standardowym punktem odniesienia dla późniejszych ocen i opisów śmierci Pompeiusa⁷⁸. Jeśli chodzi o wpłatanie do losów Triumwira działań jakiegokolwiek bóstwa, to również jako pierwszy wypowiedział się na ten temat Cicero. Losy Pompeiusa były dla niego przykładem wpływu Fortuny⁷⁹, a nie Nemezis. To przeświadczenie utrwaliło się⁸⁰.

Dopełnieniem przyzwoitego potraktowania pamięci Pompeiusa przez Cezara mogło by być zezwolenie na ponowny pochówek jego szczątków w Rzymie. Plutarchos jako jedyny wyraźnie stwierdził, że Cornelia, wdowa po Pompeiusie, złożyła jego szczątki (λείψανα) w Albie⁸¹. Natomiast Lucanus odnotował, że Cornelia miała taki zamiar⁸², a o Cezarze, iż nakazał zebranie do jednej urny prochów głowy i ciała⁸³. Jednocześnie poeta wyraził nadzieję, że jego pieśni

⁷⁵ O wadze tych argumentów por. ROLLER 1997, 125.

⁷⁶ Por.: BUTRICA 1993, 343—345; BELL 1994, 835.

⁷⁷ Cic., *Tusc. disp.* 1, 86: „Pompeio, nostro familiari, cum graviter aegrotaret Neapoli, melius est factum, bo dzięki temu non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset [...]”; zob. *schol. ad Iuv.* 10. 283; BUTRICA 1993, 344.

⁷⁸ Zob. SEN., *Suas.* 6, 6; DAHLMANN 1975, 110—111; CORNELL 2013, 441.

⁷⁹ Cic., *Tusc. disp.* 1, 86.

⁸⁰ BUTRICA 1993, 344; BELL 1994, 833—834, por. LINDERSKI 2007, 157—160.

⁸¹ PLUT., *Pomp.* 80, 6.

⁸² LUC., *Bell. civ.* 8, 768—770: „Fortuna recursus / Si det in Hesperiam, non hac in sede quiescent / Tam sacri cineres, sed te Cornelia, Magne, / Accipiet, nostraque manu transfundet in urnam”; POSTGATE 1917, IXIX; BRUÈRE 1951, 230.

⁸³ LUC., *Bell. civ.* 9, 1091—1093: „[...] iusto date thura sepulchro / Et placate caput, cineresque in litore fusos / Colligite, atque unam sparsis date manibus urnam”; POSTGATE 1917, IXIX.

sprowadzą szczątki Pompeiusa z powrotem do ojczyzny⁸⁴ i żałował, że ominął go publiczny pogrzeb⁸⁵. Appianos wspomniał o tym, że krewni (προσθήκοντες) Pompeiusa ufundowali przy jego grobie na wzgórzu Casion brązowe posągi⁸⁶. Raczej nie uczyniliby tak, gdyby nie spoczywały tam nadal prochy Triumwira. Jednak Plutarchos, jak świadczą napisane przez niego żywoty sławnych Rzymian, zwłaszcza Pompeiusa, był dobrze poinformowany⁸⁷.

Przeniesienie szczątków (*traiectio reliquiarum*) nie było proste. Przede wszystkim wymagało zgody kolegium pontyfikików⁸⁸. Jeśli założyć, że Cornelia w istocie się za to zabrała, to rozsądnie jest przyjąć, iż stało się to jeszcze w 48 roku przed Chrystusem. Cassius Dio zanotował, że uzyskała ona od Cezara przebaczenie i schroniła się w Rzymie⁸⁹. Cezar, jako *pontifex maximus*, mógł wydać jej zgodę na zabranie prochów męża. Tyle tylko, że w międzyczasie majątki Pompeiusa zostały skonfiskowane i sprzedane za bezcen stronnikom Cezara i ich poplecznikom. Cicero wyliczał pośród nich przede wszystkim M. Antoniusa, ale wille na *ager Albanus* i w Formiach nabył Dolabella, inną zaś wierszokleta i panegirysta Antoniusa, niejaki Anser⁹⁰. Rodzina Pompeiusa nigdy ich nie zdołała odzyskać, nawet Sextusowi proponowano tylko odszkodowanie⁹¹. Zatem Cornelia nie mogła pogrzebać szczątków męża w jego willi w Albie po 47 roku przed Chrystusem. Musiałaby zdążyć uczynić to jeszcze w 48 roku przed Chrystusem, ale czy odważyłaby się wówczas szukać okazji do spotkania z Cezarem w czasie *bellum Alexandrinum*? Skoro Porcia uzyskała „przebaczenie” w 46 roku przed Chrystusem, to przypuszcza się, że wtedy dopiero *clementia Caesaris* objęła i Cornelię⁹². Jest to rozsądne założenie, ponieważ zapewne do bitwy pod Thapsus Cornelia musiała przebywać w Afryce, u swojego ojca. Dopiero później wraz z Porcią mogły zdać się na łaskawość zwycięzcy i powrócić do Rzymu. Możliwe, że przy tej właśnie okazji uzyskała pozwolenie na sprowadzenie prochów Pompeiusa. Kiedy tego dokonała, nie wiadomo. Raczej nie zgromadziła wszystkich szczątków, poprzestając na głowie⁹³. Kwestia skonfiskowanego majątku niekoniecznie

⁸⁴ LUC., *Bell. civ.* 8, 843—845; BRUÈRE 1951, 231; zob. *Adnot. super Lucanum* 8, 846 Endt.

⁸⁵ LUC., *Bell. civ.* 8, 729 i 732—735; WEINSTOCK 1971, 349, przyp. 12.

⁸⁶ APP., *BC* 2, 12, 86. O krewnych NIEBUHR 1844, 441; SYME 1986, 255—269. Prawdopodobnie posągi te zostały ustawione w czasach Tiberiusa, który szanował potomków Pompeiusa (SYME 1986, 269).

⁸⁷ PELLING 1979.

⁸⁸ Zob. CIL VI 1884 = ILS 1792.

⁸⁹ CASS. DIO 42, 5, 7; BRUÈRE 1951, 231.

⁹⁰ POSTGATE 1917, IXIX; NOVIELLI 2001, 90—91.

⁹¹ BERDOWSKI 2015, 170, 285.

⁹² LIV., *Per.* 114; BRUÈRE 1951, 231.

⁹³ POSTGATE 1917, IXIX; BRUÈRE 1951, 231.

musi tu mieć znaczenie, ponieważ Plutarchos wcale nie wspomniał, że chodzi o posiadłość Pompeiusa, tylko o okolice Alby (περὶ τὸν Ἀλβανόν). Niemniej jednak przy braku potwierdzenia dla informacji Plutarchosa próba rozstrzygnięcia, czy Cornelia sprowadziła szczątki męża do Rzymu, czy nie, jest zgadywanką. Tak samo z nasuwającym się spostrzeżeniem, czy wyrażając na to zgodę, Cezar spodziewał się osłabić pozycję Cnaeusa i Sextusa, bądź co bądź mścicieli ojca.

Sumując, należy stwierdzić, iż nie ma związku pomiędzy Nemezis z emisji cesarza Claudiusa a potencjalnym posągiem kultowym ze świątyni tejże bogini ustawionej w miejscu złożenia głowy Pompeiusa. Samo dedykowanie tego miejsca tej właśnie bogini było podyktowane nie chęcią pogněbienia pamięci pokonanego wroga, ale przemyślaną decyzją Cezara. Dążył on do zaprezentowania siebie jako wielkodusznego zwycięzcy i dobrego obywatela, którego poruszył haniebny zgon wielkiego rodaka i powinowatego.

Paweł Madejski

Nemesis vom Pompeius' Grab

ZUSAMMENFASSUNG

Im Jahre 41 nach Christi Geburt fang Claudius an, eine ganz neue Münzenserie mit einmaliger Ikonografie — Nemesis mit der Legende: PACI AVGVSTAE auszugeben. Die Münzen wurden bis zum Jahr 52 u. Z. geprägt. Heutige Historiografen können auf eine sehr ausgeklügelte Weise die Beweggründe des Claudius zu erklären. Zum einen soll man die römische Bedeutung des Wortes *pax* in Betracht ziehen. Wenn ein Krieg *superbi* zähmen sollte, konnte *pax* als Folge des Krieges mit Nemesis assoziiert werden. Nemesis und Pax wurden meist nebeneinander gestellt. Zum anderen legte man dar, dass sich Claudius bei der Gestalt der Nemesis die auf dem Grabmal des Pompeius in Ägypten errichtete Statue der Göttin zum Vorbild nahm. Diese Nemesis sollte Pompeius' ὄβρις verewigen. Obige Darlegung wurde erschöpfend bearbeitet von dem russischen Wissenschaftler Michail Rostovtzeff, der sich dabei frühere Suggestionen Joseph Eckhels zunutze machte. Eckhel-Rostovtzeffs Hypothese fußt aber auf schwachen Grundlagen. Im Grunde genommen hat der Kaiser Claudius das Abbild von Nemesis ausgenutzt, um *pax* Idee auszudrücken und machte das aus einem anderen Grund: er kam an die Macht nach Caligulas Ermordung, also ungefähr in derselben Zeit, als das Fest zu Ehren der Göttin Pax gefeiert wurde. Es gibt keinerlei Anhaltspunkt dafür, dass Caesar seinen besiegten Gegner herabzuwürdigen und Gedenken an ihn zu verurteilen suchte. Er hat zwar befohlen, die ihm gelieferten sterblichen Überreste des Pompeius in dem Grabmal zu begraben, das auf dem der Nemesis geopfertem Boden errichtet wurde. Er machte das, um sich als ein aufrechter Römer darzustellen, der sich für das seinem Mitbürger, Freund, Mitarbeiter und ehemaligen Schwiegersohn zugefügte Unrecht rächt, und um den Beerdigungsort zu sichern. Es ist auch nicht unwahrscheinlich, dass Caesar in späteren Jahren der Cornelia genehmigte, die Überreste ihres Ehemannes vom alexandrinischen Nemeseion herauszunehmen und ins Grab im italischen Alba zu legen, was aber nur Plutarch aus Chaironeia erwähnt.

Paweł Madejski
Nemesis and the grave of Pompey

S U M M A R Y

In 41 AD Claudius started to produce a brand new series of coins with an unprecedented iconography: Nemesis with a legend PACI AVGVS TAE. The coins were minted until 52 AD. Modern historians offer a very sophisticated explanation of the Claudius' reasons to exploit this iconography. First, it was supposed to be based on the Roman understanding of *pax*: war was an instrument of punishing the *superbi*, so *pax* as a result of it could be linked to Nemesis. It is true Nemesis and Pax were juxtaposed and connected. Second part of the explanation presupposes that Claudius used the figure of Nemesis from the Pompey's tomb as a model. This Nemesis commemorated the punished ὑβρις of Pompey. The outlined explanation was elaborated by Michail Rostovtzeff (who based his interpretation on the earlier comments by Joseph Eckhel).

Eckhel-Rostovtzeff hypothesis is, however, based on very weak foundations. Claudius used Nemesis to express the meaning of the Roman concept of *pax*. The reason for this was quite simple: he came to power after the assassination of Caligula, in the time when the Romans observed a feast of Pax. Moreover, there are no suggestions in the preserved testimonies that Caesar wanted to denigrate the memory of his main opponent. Caesar ordered to bury the remains of Pompey and dedicated to Nemesis the plot of land for this purpose. He did so because he aspired to be seen as a decent Roman who punished the death of his fellow citizen (and a friend, colleague, son-in-law). Probably Caesar also allowed Cornelia to transfer the ashes from the Alexandrian Nemeseion to Alba, but besides Plutarch no other source confirms that such an act in fact ever took place.

Klaudyjscy przodkowie cesarza Tyberiusza a obóz pompejański

Zarys problemu

— Łukasz Jończyk —

UNIwersytet śląski w Katowicach

Cesarz Tyberiusz związany od dzieciństwa z Augustem, a poprzez niego z tradycją domu julijskiego, wywodził się z na wskroś patrycjuszowskiej *gens Claudia*. W okresie zaburzeń wewnętrznych, które miały miejsce w ostatnim stuleciu Republiki, Klaudiusze, jak twierdzi Swetoniusz, z jednym wyjątkiem, byli optymatami i związali się z politykami o poglądach konserwatywnych¹. Należało się spodziewać, że w ich trakcie współpracowali więc z obrońcami Republiki. Ronald Syme sugeruje jednak, że w wojnach domowych dosyć często zdarzało się, że poszczególne rody miały swoich reprezentantów po obydwu stronach toczących się konfliktów, tak by niezależnie od wyniku konfrontacji ich pozycja i majątek przetrwały². W niniejszym artykule prześledzono więc losy, a zwłaszcza powiązania, najbliższych przodków cesarza Tyberiusza, czyli jego ojca Tyberiusza Klaudiusza Nerona, dziadka po mieczu o tym samym imieniu oraz dziadka po kądzieli Marka Liwiusza Druzusa Klaudianusa z obozem pompejańskim. Ostatniego z nich postanowiono włączyć w owe rozważania, gdyż urodził się jako Klaudiusz, a do rodu Liwiuszów został adoptowany. Celem autora było zweryfikowanie legendarnego „republikanizmu” przodków cesarza Tyberiusza tak dobitnie podkreślanego przez Swetoniusza. Dlatego zbadał sympatie i powiązania polityczne owych antenatów cesarza Tyberiusza, kładąc szczególny nacisk na poszukiwanie więzi łączących ich z obozem pompejańskim. Miało się to także przyczynić

¹ Suet., *Tib.* 2. Wyjątkiem tym był Publiusz Klodiusz, który poddał się adopcji do rodziny plebejskiej, by jako trybun ludowy móc przeciwstawić się Cynceronowi. Na temat opuszczenia przez Klodiusza stanu patrycjusza: KUMANIECKI 1989, 251. Szerzej o Publiusz Klodiuszu, jego trybunacie i walce z Cynceronem: LACEY 1974; ŁOPOSZKO 1974, 21—95; IDEM 1982, 121—128; IDEM 1987, 298—304. Daty w artykule odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

² SYME 2009, 64.

do wyjaśnienia, czy związki te mogły wpłynąć na jego karierę polityczną, zwłaszcza na pozycję zajmowaną w państwie u boku ojczyma.

Dla zbadania związków wyżej wymienionych przedstawicieli *gens Claudia* z obozem pompejańskim, przeanalizowane zostały teksty: Cyserona, Appiana z Aleksandrii, Wellejusza Paterkulusa, Swetoniusza, Florusa, Kasjusza Diona oraz będąca częścią *Corpus Caesarianum*, napisana przez niezidentyfikowanego autora, Wojna aleksandryjska. Ich wybór podyktowany był przede wszystkim zawartymi w nich informacjami o już wspomnianych przedstawicielach rodu klaudyskiego dotyczącymi omawianego problemu. Podstawowy materiał źródłowy dla autora niniejszego artykułu stanowi biografia cesarza Tyberiusza autortwa Swetoniusza, w której znajdują się wiadomości o jego dzieciństwie i przodkach³. Istotne źródło stanowi również korespondencja Cyserona. Wiele tworzących ją listów zawiera bowiem informacje na temat udziału wymienionych już Klaudiuszów w rozgrywających się w Rzymie konfliktach w ostatnim stuleciu Republiki⁴. Dziełko Wellejusza Paterkulusa stanowi ważne źródło pozwalające poznać działalność Tyberiusza Klaudiusza Nerona ojca w okresie wojny kampanijskiej i następne lata, aż powrócił do Rzymu⁵. Ma ono duże znaczenie, zwłaszcza ze względu na kontakty autora z naocznymi świadkami i uczestnikami tych wydarzeń⁶. W dziele Appiana z Aleksandrii natomiast istotne są fragmenty zawierające wiadomości o udziale omawianych przedstawicieli *gens Claudia* w konfliktach opisywanych przez tego antycznego historiografa⁷. Florus w swoim przekazie podał istotne informacje na temat udziału dziadka cesarza Tyberiusza w wojnie z piratami⁸. Autor *Bellum Alexandrinum* zapisał zaś informacje dotyczące dowództwa Tyberiusza Klaudiusza Nerona ojca w wojnie aleksandryjskiej⁹. Dzieło Kasjusza Diona zawiera jedynie pojedyncze wzmianki na temat bezpośrednich przodków cesarza Tyberiusza. Stanowią one jednak niezwykle istotny materiał porównawczy. Ze względu na skrupulatność tego

³ SUET., *Tib.* 1—6. O Swetoniuszu i biografiach cesarów jego autorstwa patrz między innymi: STEIDLE 1951; WALLACE HADRILL 1983.

⁴ Zob. np.: CIC., *Q. fr.* 3, 1; 2; *Fam.* 9, 19. Do istotnych prac poświęconych osobie Cyserona oraz jego tekstom, w tym korespondencji, należą na przykład: FRISCH 1946; KUMANIECKI 1989; COSKUN 2010, 25—146; BARAZ 2012.

⁵ VELL. PAT. 2, 75—77. Wiele informacji na temat Wellejusza Paterkulusa i jego dzieła zawierają opracowania: BROŻKA (1961, 485—501), KOBERA (2000) i DZIUBY (2004).

⁶ Na przykład w powstaniu w Kampanii, zorganizowanym przez Tyberiusza Klaudiusza Nerona, brał udział dziadek Wellejusza Paterkulusa: VELL. PAT. 2, 76.

⁷ APP., *Mith.* 94—95; BC 5, 52. Analizę i charakterystykę relacji Appiana o wojnach domowych zob.: GABBA 1956; GOWING 1992.

⁸ FLOR. 1, 41. Informacje na temat Florusa zawiera praca DEN BOER 1972, 1—18.

⁹ Bell. Alex. 25. Wojnie aleksandryjskiej poświęcony jest artykuł autorstwa ADAMCZYKA (1988).

autora, który poddał swoje źródła gruntownej analizie, wiadomości te są więc dobrym potwierdzeniem informacji zawartych w relacjach pozostałych autorów, a zarazem spojrzaniem z dystansu dwóch wieków na wydarzenia, w których uczestniczyli badani Klaudiusze¹⁰.

Z powodu ewolucji obozu pompejańskiego oraz jego celów, wraz z rozwojem kariery Pompejusza Wielkiego, jego synów i następców, pojęcie to wymaga wyjaśnienia. Pompejusz rozpoczął samodzielną działalność w czasie pierwszej wojny domowej, w 83 roku, gdy opowiedział się po stronie Sullii oraz sformował trzy legiony, by walczyć z jego przeciwnikami¹¹. Za to został przez niego odpowiednio doceniony i nagrodzony¹². W latach następnych toczył wiele wojen w obronie władzy Sulli i senatu, wyróżniając się jako zdolny wódz¹³. Po konsulat Pompejusz sięgnął jednak dopiero po wojnie z Spartakusem¹⁴. Z uwagi na to w pierwszym okresie jego działalności, która miała typowo militarny charakter, nie można mówić o obozie pompejańskim, gdyż nie miał on możliwości sformowania go wokół siebie.

Sojusz z przywódcami popularów, który zaowocował wyborem Pompejusza na urząd konsula na 70 rok doprowadził do wzrostu jego znaczenia. Zaczął się wówczas tworzyć wokół niego obóz polityczny. Dzięki swym stronnikom otrzymał dowództwa w wojnie z piratami w 67 i z Mitryadesem w 66 roku¹⁵. Gdy po powrocie ze Wschodu blokowano zatwierdzenie stworzonego przez niego systemu państw zależnych w Azji oraz nadziałów ziemi dla jego weteranów, doszło do reaktywowania przez niego sojuszu z popularami oraz zawiązania wraz z Cezarem i Krassusem porozumienia zwanego pierwszym triumwiratem¹⁶. Doprowadziło to do wytworzenia się jednego obozu triumwirów. Sojusz ten z czasem

¹⁰ Informacje na temat Kasjusza Diona i jego dzieła patrz: SINKO 1951, 567—572; MILLAR 1964; AALDERS 1986, 282—304.

¹¹ JACZYNOWSKA 1979, 137; SEAGER 2002, 25—29; SOUTHERN 2004, 26; SYME 2009, 28.

¹² SEAGER 2002, 26; SOUTHERN 2004, 28—30; KEAVENEY 2005a, 110. Sulla obdarował Pompejusza tytułem imperatora oraz chciał mu powierzyć niezależne dowództwo. W późniejszym okresie także okazywał mu szacunek.

¹³ Można do nich zaliczyć: wojnę z zwolennikami Mariusza i Cynny w Afryce, z Sertoriuszem w Hiszpanii, z Lepidusem w trakcie pacyfikowania wznieconego przez niego buntu oraz udział w pokonaniu ostatnich oddziałów niewolników ocalałych z powstania Spartakusa.

¹⁴ Konsulem został wspólnie z Krassusem: JACZYNOWSKA 1979, 169; SEAGER 2002, 36; SOUTHERN 2004, 67—72.

¹⁵ Na podstawie *lex Gabinia* i *lex Manilia*. Okoliczności uchwalenia *lex Gabinia* omówiła w swej pracy WILLIAMSON (2005, 369—374). Piractwo stanowiło istotny problem w epoce antyku na Morzu Śródziemnym. Prace pozwalające szerzej zapoznać się z historią tego procederu napisali ŁOPOZKO (1994b) i DE SOUZA (2008).

¹⁶ JACZYNOWSKA 1979, 171—172; KUMANIECKI 1989, 245—248; SEAGER 2002, 85; SOUTHERN 2004, 102—115; GOLDSWORTHY 2007, 161—164; SYME 2009, 33—36.

jednak uległ rozluźnieniu. Odnowiono go więc podczas spotkania w Lukce¹⁷. Do rozpadu triumwiratu doprowadził zgon Julii, córki Cezara a żony Pompejusza w 54 roku oraz śmierć Krassusa pod Carrhae w 53 roku¹⁸. Od tego czasu można się dopatrywać stopniowego zbliżania między Pompejuszem i optymatami. Zostało ono gwałtownie przyspieszone po zabójstwie Klodiusza w styczniu 52 roku, czego efektem było objęcie przez tego wielkiego wodza urzędu konsula bez kolegi na ten rok¹⁹. Oznaczało to także zawiązanie z optymatami politycznego sojuszu.

Już przed wybuchem wojny domowej w 49 roku, gdzie Pompejusz stanął po stronie obrońców Republiki, sojusz ten uległ zacieśnieniu. Więzy między nimi wzmocniły się jeszcze bardziej po rozpoczęciu działań wojennych²⁰. W trakcie tego konfliktu doszło też do wykrystalizowania się obozu politycznego nazywanego pompejańskim. W pierwszym etapie walk na terenie Italii i Bałkanów, Pompejusz pełnił bowiem w nim przewodnią rolę. Symbolem tego było powierzenie mu dowództwa przeciwko Cezarowi przez konsula Marcellusa w grudniu 50 roku²¹. W tym okresie obóz pompejański możemy identyfikować w zupełności z wszystkimi „obrońcami republiki”. Po zamordowaniu Pompejusza w Egipcie, republikanie zebrali część sił i wyruszyli do Afryki, gdzie zamierzali stawiać Cezarowi dalszy opór²². Przewodzili im M. Porcjusz Katon i Scypion Nazyka. Jednak wojska owych republikanów poniosły klęskę pod Thapsus w 46 roku, a wspomniani przywódcy odebrali sobie życie²³. Pompejańczycy pod wodzą Gnejusza, starszego z synów Pompejusza, podjęli dalszą walkę z cezarianami w Hiszpanii, jednak w 45 roku ponieśli klęskę pod Mundą. Większe znaczenie uzyskali więc ponownie dopiero po zamordowaniu Cezara w 44 roku²⁴.

Po idach marcowych z „obozem pompejańskim” utożsamiano zarówno zwolenników Sekstusa Pompejusza, zabójców Cezara, jak i pozostałych „obrońców republiki”. Podobnie identyfikowano sprawę republikańską z pompejańską²⁵.

¹⁷ KUMANIECKI 1989, 338; SEAGER 2002, 130, 187.

¹⁸ KUMANIECKI 1989, 338; SEAGER 2002, 131, 187. Bitwa pod Carrhae miała miejsce podczas kampanii przeciwko Partom, MARSHALL 1976, 139—169.

¹⁹ KUMANIECKI 1989, 342; SEAGER 2002, 134—135. Owemu przełomowemu z wielu względów konsulatowi prace swe poświęcili między innymi KOWALSKI 2010; ROGOSZ 2010a; IDEM 2010b; IDEM 2011.

²⁰ JACZYŃSKA 1979, 176—178; SOUTHERN 2004, 148—160; GOLDSWORTHY 2007, 345—363; SYME 2009, 39—48. O wojnie domowej między innymi ROLLER 2001, 17—63.

²¹ SOUTHERN 2004, 157.

²² Ibidem, 180; SYME 2009, 50.

²³ GOLDSWORTHY 2007, 440—446.

²⁴ MORAWIECKI 2014, 62. O znaczeniu Sekstusa Pompejusza w polityce rzymskiej po idach marcowych patrz BERDOWSKI 2015, 157—165.

²⁵ Zob.: VELL. PAT. 2, 73; APP. BC 3, 4, 11. Próbę poprawy wizerunku Sekstusa Pompejusza podjął HADAS (1930)

Mimo pewnych zastrzeżeń co do zakresu współpracy Sekstusa z republikanami, można przyjąć założenie, że od zabójstwa Cezara do 36 roku wiązali z nim nadzieje wszyscy, którzy podejmowali walkę z cezarianami, zwłaszcza z Oktawianem²⁶.

Dla obozu pompejańskiego bardzo istotne było zajęcie przez Sekstusa Sycylii w 43 roku²⁷. Z tej wyspy prowadził on bowiem wojnę na morzu, w wyniku której odciął Rzym od dostaw zboża. Tam też uciekali proskrybowani i inni wrogowie triumwirów lub zwolennicy republiki²⁸. Obóz pompejański przestał istnieć po klęsce Sekstusa Pompejusza w trakcie wojny sycylijskiej w 36 roku i jego śmierci w Azji Mniejszej²⁹.

Klaudiusze wywodzili się z sabińskiego miasta Regillum³⁰. Do Rzymu przybyli wraz z Tytusem Tacjuszem lub, co według Swetoniusza jest bardziej prawdopodobne, w szóstym roku po wypędzeniu królów, pod przewodnictwem przywódcy rodu Atty Klaudiusza³¹. W Rzymie podzielili się na kilka gałęzi: najstarszych Pulchrów, dalej Marcellusów i Neronów³². Jak napisał Swetoniusz, ród ów mógł się poszczycić: dwudziestoma ośmioma konsulatami, pięcioma dyktaturami, siedmioma cenzurami, sześcioma tryumfami i dwoma owacjami³³. Po mieczu cesarz Tyberiusz wywodził się z Klaudiuszów Neronów. Jego dziadkiem był najprawdopodobniej Tyberiusz Klaudiusz Neron³⁴.

Brał on udział w walkach Pompejusza z piratami, które miały miejsce w 67 roku³⁵. Po otrzymaniu na mocy *lex Gabinia* pełni władzy na morzu w celu pokonania tych morskich rabusiów, wielki wódz podzielił jego akwen na strefy, które podporządkował swoim legatom. Jednym z nich był właśnie Tyberiusz Klaudiusz Neron. Otrzymał on nadzór nad wodami okalającymi dzisiejszy Gibraltár³⁶. Pompejusz miał mieć wtedy do dyspozycji 120 tys. piechoty,

²⁶ Lesław MORAWIECKI (2014, 85), podsumowując formalną pozycję Sekstusa Pompejusza zaznaczył, że po 43 roku jego władzy brakowało podstaw, co zmusiło go do propagandowego postawienia swej sprawy na równi z Brutusem i Kasjuszem. O „wolność” mieli walczyć wszyscy trzej, oni na wschodzie a Sekstus na zachodzie, jako zbrojne ramiona senatu. Zaznaczył jednak, że do współpracy pomiędzy nimi nie doszło.

²⁷ SYME 2009, 191; MORAWIECKI 2014, 86; BERDOWSKI 2015, 191—199.

²⁸ MORAWIECKI 2014, 86; BERDOWSKI 2015, 201—202.

²⁹ SOUTHERN 2003, 125—126; SYME 2009, 234—235; MORAWIECKI 2014, 103; BERDOWSKI 2015, 374—377.

³⁰ SUET., *Tib.* 1; GROAG 1899, 2663; LEVICK 1999, 16.

³¹ SUET., *Tib.* 1.

³² GROAG 1899, 2663, 2773.

³³ SUET., *Tib.* 1.

³⁴ MÜNZER 1899c, 2777.

³⁵ APP., *Mith.* 94—96; FLOR. 1, 41; LEVICK 1999, 3. Szerzej o wojnie z piratami patrz: KUMARIECKI 1989, 138—139; SOUTHERN 2004, 75—84; SCULLARD 2010, 84.

³⁶ APP., *Mith.* 95; FLOR. 1, 41.

4 tys. jazdy i 270 okrętów, które podzielił pomiędzy swoich podkomendnych³⁷. Każdy z legatów miał działać na poddanym jego pieczy obszarze i wyszukiwać piratów, na nim się znajdujących, niezależnie skąd przybyli. Taka strategia ich zwalczania doprowadziła do błyskawicznego sukcesu Pompejusza. Nie jesteśmy w stanie powiedzieć czy ów Klaudiusz został legatem Pompejusza, gdyż był jego stronnikiem, zdolnym wodzem desygnowanym przez senat, czy też ochotnikiem, chcącym wziąć udział w walkach z morskimi rabusiami. Nie wiadomo również nic o działaniach, jakie osobiście podejmował w trakcie tej operacji³⁸. Możemy natomiast stwierdzić, że związki tego dziadka cesarza Tyberiusza z obozem pompejańskim czy samym Pompejuszem były związane z służbą wojskową.

Syn wspomnianego Tyberiusza Klaudiusza Nerona, nosił to samo imię co ojciec. Ten przedstawiciel *gens Claudia* jest wspomniany w antycznych źródłach w kontekście konfliktu, do którego doszło w 54 roku, gdy wyraził gotowość oskarżenia Gabiniusza, byłego namiestnika Syrii w trakcie wytoczonego mu procesu³⁹. Powodem postawienia go przed sądem była wyprawa do Egiptu przeprowadzona na polecenie Pompejusza, podczas której pozostawił swoją prowincję bez opieki, aby przywrócić tron w tym kraju Ptolemeuszowi Auletesowi, protegowanemu owego wodza⁴⁰. Gabiniusz był znienawidzony przez wielu senatorów o optymackiej orientacji, z powodu roli jaką odegrał w przeprowadzeniu *lex Gabinia*, działalności realizowanej w czasie swego konsulatu w 58 roku czy posunięć podejmowanych w czasie sprawowania, wspomnianego namiestnictwa Syrii w latach 57—55⁴¹. Tłumaczyłoby to pretendowanie Tyberiusza do udziału w oskarżaniu go w 54 roku. Jednak, jak zauważa Ciceron, wystąpienie przeciwko Gabiniuszowi było równoznaczne z zaatakowaniem Pompejusza⁴². Powstaje więc pytanie czy ów Klaudiusz, podobnie jak pozostała część nobilitas, kierował się jedynie wrogością wobec Gabiniusza czy pośrednio chciał również zaatakować Pompejusza. Gdyby prawidłowa była ta druga opcja, co jest możliwe, nasuwają się następujące powody takiego ruchu. Mogła być to zawiść wobec Pompejusza jako przedstawiciela rodziny o mniejszej *dignitas* a mimo tego osiągnącego większe

³⁷ APP., *Mith.* 94.

³⁸ Jak podaje Pat SOUTHERN (2004, 81), część legatów Pompejusza albo bezpośrednio mu podlegała, albo zgłosiła się na ochotnika do służby u tego wodza.

³⁹ CIC., *Q. fr.* 3, 1, 15; LEVICK 1999, 3; SEAGER 2002, 128.

⁴⁰ KUMANIECKI 1989, 332; SOUTHERN 2004, 26, 143.

⁴¹ KUMANIECKI 1989, 138, 266, 332; SOUTHERN 2004, 76—80, 123—127. Ciceron za przejaw nienawiści senatorów wobec Gabiniusza, a poparcia dla siebie, uważał wydarzenie opisane w liście z 11 października 54 roku, adresowanym do brata Kwintusa. Mianowicie gdy Gabiniusz nazwał Cicerona wygnańcem, cały senat miał powstać i „zakrzyczeć” byłego namiestnika Syrii.

⁴² CIC., *Q. fr.* 3, 2, 2.

sukcesy⁴³. Tyberiusz Klaudiusz Neron mógł być również wrogiem triumwirów i wykorzystywać każdą możliwość, by im zaszkodzić. Jeżeli rzeczywiście działał z przyczyn ideologicznych, to najprawdopodobniej zaatakował wtedy Pompejusza. Jest też możliwe, iż ów Klaudiusz kierował się oportunistą, postrzegając proces Gabiniusza jako okazję do uzyskania rozgłosu. Niezależnie od przyczyn podjęcia decyzji o wystąpieniu przeciwko Gabiniuszowi, Tyberiusz w oczach mu współczesnych, zwłaszcza Cyclerona, był przygotowany do potencjalnej konfrontacji z nim. Wielki mówca w swoim liście z tego okresu, charakteryzując ewentualnych oskarżycieli, określa bowiem Tyberiusza Klaudiusza Nerona jako „cum bonis subscriptoribus”⁴⁴.

Kolejny raz ów Tyberiusz Klaudiusz Neron został odnotowany w źródłach w związku z tak zwaną wojną aleksandryjską. W jej trakcie był kwestorem i stał na czele floty Cezara⁴⁵. Z tego powodu brał udział w bitwie morskiej stoczonej nieopodal miasta Kanopus⁴⁶. Autor wojny aleksandryjskiej nie ocenił jego udziału w tej batalii, natomiast Swetoniusz i Kasjusz Dion podali, jakoby wtedy walnie przyczynił się do zwycięstwa Cezara⁴⁷. Co prawda wojna aleksandryjska toczona była z ościennym ludem, jednak w ocenie autora artykułu udział Tyberiusza Klaudiusza Nerona w tym konflikcie w charakterze jednego z dowódców Cezara świadczy, iż w okresie wojny domowej służył pod jego rozkazami⁴⁸. Wedle Swetoniusza za lojalność wobec swego wodza został on nagrodzony stanowiskiem w kolegium kapłańskim⁴⁹. W kolejnych etapach walk z pompejańczykami nie zanotowano jego udziału, być może miało to związek z jego działalnością w koloniach galijskich Narbo i Arlete⁵⁰.

Po zamordowaniu Cezara, Tyberiusz Klaudiusz Neron jako jedyny zaproponował w trakcie obrad senatu, by wynagrodzić tyranobójców⁵¹. Jego wniosek został jednak odrzucony, przegłosowano jedynie amnestię dla nich⁵². Mimo symbolicznego poparcia przez niego republikanów nie dysponujemy informacjami,

⁴³ Rodzina Pompejusza nabyła majątki w Picenum przed jego narodzeniem, lecz nie posiadamy informacji o historii tego rodu ani o regionie, z którego się wywodził: SOUTHERN 2004, 11.

⁴⁴ Cic., *Q. fr.* 3, 1, 15.

⁴⁵ Bell. Alex. 25; Suet., *Tib.* 4; Cass. Dio 42, 40, 6; LEVICK 1999, 3; SEAGER 2005, 5.

⁴⁶ Bell. Alex. 25.

⁴⁷ Suet., *Tib.* 4; Cass. Dio 42, 40, 6.

⁴⁸ Jako cezarianina charakteryzuje Tyberiusz Klaudiusza Nerona również Ronald SYME (2009, 69).

⁴⁹ Suet., *Tib.* 4. Członkostwo Tyberiusza Klaudiusza Nerona w kolegium kapłańskim potwierdza Wellejusz Paterkulus (2, 75, 1).

⁵⁰ Suet., *Tib.* 4; LEVICK 1999, 3.

⁵¹ Suet., *Tib.* 4; LEVICK 1999, 3; SEAGER 2005, 5.

⁵² PARENTI 2003, 180; SYME 2009, 99.

by wziął on czynny udział w konflikcie Brutusa i Kasjusza z triumwirami. Można więc przypuszczać, że postanowił zachować neutralność. Aktywnie uczestniczył natomiast w działaniach zbrojnych w okresie wojny peruzyjskiej w latach 41—40⁵³. W pierwszym roku tego konfliktu sprawował funkcję pretora⁵⁴. Powierzenie mu tego urzędu mogło więc być ukłonem w stronę starej patrycjuszowskiej arystokracji ze strony triumwirów, lub wyrazem zaufania do niego przynajmniej przez jednego z nich. Najprawdopodobniej więc jego taktyka zachowania neutralności w czasie wojny z Brutusem i Kasjuszem przyniosła spodziewane efekty.

Wojna peruzyjska toczyła się pomiędzy Oktawianem a Lucjuszem Antoniuszem, ówczesnym konsulem a zarazem bratem Marka Antoniusza⁵⁵. Wybuchła podczas osiedlania weteranów z legionów triumwirów na terenie Italii⁵⁶. Wywołana została przez Lucjusza z powodu zamiaru pokrzyżowania działań Oktawiana i osłabienia jego autorytetu. Lucjusz wykorzystywał bowiem wtedy nie tylko niezadowolenie weteranów, lecz również wysiedlanych rolników oraz resztek republikańców⁵⁷. Według Swetoniusza Tyberiusz, korzystając z ówczesnego zamętu i toczących się działań wojennych, zatrzymał oznaki władzy pretorskiej po upływie kadencji i poparł Lucjusza Antoniusza⁵⁸. Według tego biografy ów Klaudiusz miał znajdować się wtedy w Peruzji, a następnie po poddaniu się miasta wyruszył na południe Italii. Po nieudanej próbie wzniecenia tam powstania niewolników, uciekł z rodziną na Sycylię⁵⁹. Tymczasem bliższy omawianym wydarzeniom Wellejusz Paterkulus napisał, że Tyberiusz wywołał wojnę w Kampanii w obronie wywłaszczonych rolników⁶⁰. Wspomniane tu działania Klaudiusza, zwane wojną kampanią, miały się zakończyć wraz z przybyciem Oktawiana na teren objęty powstaniem⁶¹. Wellejusz Paterkulus wskazał również jako miejsce ucieczki Tyberiusza i jego najbliższych Sycylię, opanowaną już wtedy przez Sekstusa Pompejusza⁶². Za obraniem jej jako celu ucieczki świadczyły nie tylko względy geograficzne, lecz również koligacje rodzinne. Anthony A. Barrett podaje, że przybrany bratem Liwii, żony Tyberiusza Klaudiusza Nerona, był Marek

⁵³ Ibidem, 21—217.

⁵⁴ VELL. PAT 2, 75; SUET., *Tib.* 4.

⁵⁵ HUZAR 1979, 131—134; SOUTHERN 2003, 103—104; WERNER 2007, 20—21; SYME 2009, 211—212, SCULLARD 2010, 137—138. Szerzej o Lucjuszu Antoniuszu i wojnie peruzyjskiej patrz na przykład: GABBA 1971; RODDAZ 1988; MIĄCZEWSKA 2015.

⁵⁶ Problem osiedlenia weteranów na terenie Italii omawia KEPPIE 1983.

⁵⁷ SYME 2009, 211—213.

⁵⁸ SUET., *Tib.* 4; SEAGER 2005, 6

⁵⁹ Ibidem, 4, 6.

⁶⁰ VELL. PAT. 2, 75.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem; SUET., *Tib.* 4.

Liwiusz Druzus Libo⁶³. Był on potomkiem rodu Skryboniuszów, synem Lucjusza Skryboniusza Libo⁶⁴. Jego najbliższymi krewnymi były dwie Skrybonie, siostra i ciotka. Jedną była drugą żoną Sekstusa Pompejusza, a starsza została w 40 roku małżonką Oktawiana⁶⁵. Najprawdopodobniej uciekinierzy chcieli wykorzystać rodzinne koneksje, by uzyskać jakieś stanowiska lub pomoc finansową. Mimo powinowactwa ich nadzieje nie zostały spełnione⁶⁶. Podjęli więc decyzję o opuszczeniu wyspy. Innym skutkiem wywołanej przez Tyberiusza Klaudiusza Neroną wojny w Kampanii była utrata majątku, gdyż Tacyt wspominał jakoby był on proskrybowany⁶⁷. Nie wyjaśnia jednak, kiedy to miało miejsce. Ponieważ, jak już zaznaczono, pomiędzy bitwą pod Filippi a wojną kampanijską, Tyberiusz Klaudiusz Neron sprawował funkcję publiczną (preturę w 41 roku), logiczne wydaje się, że wpisanie go na listę proskrypcyjną miało miejsce właśnie w wyniku wzięcia udziału w konflikcie Oktawiana z Lucjuszem Antoniuszem w 40 roku. Nie mogło do tego natomiast dojść podczas głównej fali proskrypcji, która miała miejsce tuż po ustanowieniu triumwiratu, czyli na przełomie lat 43 i 42.

Według Swetoniusza z Sycylii Tyberiusz Klaudiusz Neron miał się udać do Grecji pod opiekę Antoniusza, gdzie przebywał do nastania „powszechnego pokoju”, w trakcie którego mógł powrócić do Rzymu⁶⁸. W okresie pobytu w tej prowincji Tyberiusz miał wraz z rodziną zamieszkać w Sparcie, gdyż *polis* ta była klientem rodu Klaudiuszów⁶⁹. Wellejusz Paterkulus tymczasem w swojej relacji wspomina jedynie ucieczkę Tyberiusza Klaudiusza Neroną na Sycylię, skąd miał powrócić do Rzymu dopiero na mocy postanowień pokoju w Puteoli⁷⁰. Mimo iż obydwa teksty wydają się zawierać sprzeczne informacje, skonfrontowanie tych przekazów oraz wykorzystanie wzmianek z innych relacji, pozwala podjąć próbę odtworzenia trasy ucieczki Klaudiusza i jego rodziny. Jak już wspomniano, podczas pobytu na Sycylii uciekinierzy nie uzyskali od Sekstusa Pompejusza oczekiwanych zaszczytów. Mogło to spowodować, iż uciekli do Marka Antoniusza, którego sprawę pośrednio przecież wcześniej poparli. Pomocne w tym mogły być ponownie koligacje rodzinne Liwii, gdyż organizatorem podróży Julii, matki Marka Antoniusza do Grecji, był Lucjusz Skryboniusz Libo, ojciec jej przybranego

⁶³ BARRETT 2002, 14.

⁶⁴ O związkach rodzinnych Marka Liwiusza Druzusa Libo zob. WEINRIE 1968.

⁶⁵ FANTHAM 2006, 17—19.

⁶⁶ SUET., *Tib.* 4; SEAGER 2005, 7. Piotr Bedrowski (2015, 272), słusznie zauważa, że Sekstus Pompejusz z reguły dobrze traktował uciekinierów z Italii, wobec czego przypadek Klaudiusza Neroną wydaje się odosobniony.

⁶⁷ TAC., *Ann.* 6, 15.

⁶⁸ SUET., *Tib.* 4.

⁶⁹ Ibidem, 4, 6. O Sparcie jako kliencie Klaudiuszów, patrz CARTELEDGE, SPAWFORTH 1989, 94.

⁷⁰ VELL. PAT. 2, 75; 77.

brata⁷¹. Dzięki takim związkom mogła ona doprowadzić do przyłączenia siebie i swojej rodziny do grona uczestników tej eskapady. W świetle relacji Appiana z Aleksandrii było to jeszcze bardziej prawdopodobne. W swym dziele zapisał on bowiem informację o pewnych uczestnikach tej wyprawy, którzy mieli namawiać Antoniusza do sojuszu z Pompejuszem przeciwko Oktawianowi⁷². Wśród nich mogli być uczestnicy dopiero co zakończonej wojny w Italii, między innymi Tyberiusz Klaudiusz Neron. Marek Antoniusz odpowiedział jednak na ich apel wymijająco⁷³. Symbolem polityki bierności wobec nawoływań pompejańczyków, jaką prowadził wtedy Antoniusz, mogła być również decyzja dotycząca Tyberiusza Klaudiusza Nerona. Będąc triumwirem, powinien on proskrybowanego męża skazać na śmierć lub odesłać do Italii. Nie uczynił jednak tego, lecz wysłał go wraz z rodziną do Sparty⁷⁴. Prawdopodobnie Antoniusz chciał usunąć młodego Klaudiusza ze swego otoczenia, a jednocześnie go nie urazić. Jak relacjonuje Swetoniusz, stamtąd Tyberiusz wraz z rodziną również musiał uciekać⁷⁵. Nie informuje nas natomiast ów antyczny biograf, jaka była przyczyna tej ucieczki. Podaje jedynie, iż krótko po przybyciu do Achai, po nastaniu powszechnego pokoju, Tyberiusz Klaudiusz Neron miał z Markiem Antoniuszem powrócić do Rzymu⁷⁶. Zdaniem autora artykułu enigmatyczne stwierdzenie „powszechny pokój” oznacza pokój w Puteoli⁷⁷. Przemawiają, za tym przede wszystkim informacje Wellejusza Paterkulusa, który w fragmencie poświęconym rokowaniom pomiędzy triumwirami a Sekstusem Pompejuszem napisał: „tyle jedynie pożytku przyniósł [Sekstus Pompejusz — Ł.J.] ojczyźnie swym udziałem w układach, że wszystkim proskrybowanym i innym, którzy z różnych przyczyn do niego zbiegli, zapewniono powrót i bezpieczeństwo. Dzięki tej klauzuli rzeczpospolita odzyskała wielu sławnych mężów jak Klaudiusz Neron [...]”⁷⁸.

Interesująca, jest również informacja o ucieczce ze Sparty, która nie byłaby zasadna, gdyby nie pojawiło się zagrożenie, przynajmniej pośrednie, ze strony Antoniusza lub jego podwładnych. Zdaniem autora artykułu po zawarciu traktatu między Oktawianem a Markiem Antoniuszem w Brundyzjum jesienią 40 roku, Tyberiusz Klaudiusz Neron przebywający na terenach podległych temu ostatniemu, niepewny co do jego zamiarów wobec swojej osoby, postanowił

⁷¹ APP., BC 5, 52.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ BARRETT 2002, 17.

⁷⁵ SUET., *Tib.* 6.

⁷⁶ Ibidem, 4.

⁷⁷ O pokoju w Puetoli i okolicznościach zawarcia go zob. na przykład HUZAR 1979, 140—141; OSGOOD 2006, 204—206; WERNER 2007, 24—25.

⁷⁸ VELL. PAT. 2, 75, 77.

opuścić tereny zajęte przez cezarian i powrócić na Sycylię, która wówczas obok Korsyki i Sardynii, była jedynym obszarem zajętym przez pompejańczyków. Tam oczekiwał dalszego rozwoju wypadków. Być może podczas drugiego pobytu na tej wyspie Sekstus Pompejusz lepiej przyjął młodego nobila i jego rodzinę. Najprawdopodobniej w krótkim okresie między przybyciem Tyberiusza na Sycylię a rokowaniami pokojowymi w Puteoli, ów Klaudiusz uzyskał na tyle mocną pozycję, że Sekstus wziął go do swojej świty towarzyszącej mu w trakcie rozmów z triumwirami. Wskazuje na to sugestia Richarda Hollanda, iż podczas uczty mającej uświetnić podpisanie układów w Puteoli, Oktawian poznał Liwię, żonę Tyberiusza⁷⁹. Jak wspomniano na podstawie zawartych tam porozumień Klaudiusz wraz z rodziną mógł powrócić do Rzymu. Stało się to późnym latem 39 roku⁸⁰. Następnie posłusznie oddał swoją małżonkę Oktawianowi, a wkrótce później zmarł⁸¹.

Przedstawiony tu przedstawiciel *gens Claudia* jawi się jako oportunistą, nie przywiązany do żadnej sprawy. Początki jego kariery, związane z oskarżeniem Gabiniusza w okresie pierwszego triumwiratu, można co prawda wiązać z ideowym oporem wobec Pompejusza, postrzeganego wtedy jako zagrożenie dla tak zwanej *libera res publica*, lecz moim zdaniem postanowił on zbudować swój prestiż na kanwie wspomnianego już procesu, by zyskać polityczne kontakty potrzebne mu do dalszej kariery⁸². W toku wojny domowej pomiędzy Cezarem a Pompejuszem, jak się zdaje, opowiedział się po stronie pierwszego z nich. Również w tym przypadku można się dopatrywać ciągłości poglądów przeciwnych polityce prowadzonej przez Pompejusza. Jednak ów Tyberiusz Klaudiusz Neron, moim zdaniem, opowiedział się za zdobywcą Galii z rozsądku, widząc w nim potencjalnego zwycięzcę. Po idach marcowych jego orientacja polityczna zmieniła się diametralnie. Również w tym przypadku była to zwykła kalkulacja. Cezar nie żył, a Antoniusz początkowo był nastawiony ugodowo w stosunku do tyranobójców. Mogło to sugerować, iż bardziej opłacalne będzie opowiedzenie się za obrońcami republiki. Ten akt, jak już wspomniano, nie przeszkodził jednak temu Klaudiuszowi w zachowaniu neutralności w okresie wojny cezarian z Kasjuszem i Brutusem. Dopiero podczas wojny peruzyskiej Tyberiusz Klaudiusz

⁷⁹ HOLLAND 2005, 172.

⁸⁰ BARRETT 2002, 21; SEAGER 2005, 7.

⁸¹ SUET., *Tib.* 4; SEAGER 2005, 7—8. Małżeństwo Liwii i Oktawiana w szerszym kontekście rozważa na przykład BARRETT 2002, 19—44.

⁸² Wielu czołowych polityków tego okresu rozpoczynało swoją karierę od uczestniczenia w procesach w charakterze obrońcy lub oskarżyciela. Pozwalało im to nie tylko na pokazanie się na forum publicznym, lecz również nawiązanie korzystnych kontaktów politycznych. Przykładem takich praktyk były pierwsze procesy, w których brał udział Cynceron. Zob. KUMANIECKI 1989, 68—81.

Neron ponownie opowiedział się przeciwko Oktawianowi, wspólnie z Lucjuszem Antoniuszem i pompejańczykami. Akt ten był również kalkulacją polityczną. Dziedzic Cezara miał wtedy bowiem niewielkie szanse zwycięstwa. Wodzowie Marka Antoniusza przebywali w Galii, Lucjusz zorganizował rewoltę w Italii, Sekstus panował nad Sycylią i wodami na zachód i południe od Italii, Ahenobarbarus natomiast nad Adriatykiem⁸³. Taki układ sił wskazywał raczej na przegraną Oktawiana. Jedynie niezdecydowanie i brak współpracy pomiędzy wrogimi mu wodzami doprowadziły do jego zwycięstwa i w konsekwencji zmuszenia Tyberiusza do ucieczki z Italii. W tym wypadku zawiodły go kalkulacje polityczne. Późniejsze jego losy to nic innego jak szukanie schronienia do czasu amnestii.

Ojcem Liwii, matki cesarza Tyberiusza, był Marek Liwiusz Druzus Klaudianus. Jak wskazuje jego nazwisko, był on z pochodzenia Klaudiuszem, adoptowanym do rodu Liwiuszy⁸⁴. Pierwsze jego działania mające związek z obozem pompejańskim miały miejsce w 59 roku. Triumwirowie zamierzali wysłać wówczas poselstwo do Aleksandrii. Ojciec Liwii wszedł w jego skład lub też, jak twierdzi A.A. Barrett, miał na to nadzieję⁸⁵. Nie mamy natomiast informacji na temat jego działań w dalszym okresie, aż do zabójstwa Cezara. A.A. Barrett wzmiankuje jakoby w tym okresie Marek Liwiusz Druzus Klaudianus był cezarianinem⁸⁶. Częściowo kłóci się to jednak z opinią R. Hollanda, który twierdzi, że Tyberiusz Klaudiusz Neron zawdzięczał małżeństwo z Liwią opowiedzeniu się podczas debaty w senacie po stronie zabójców Cezara. Miało mu to zapewnić przychyłność przyszłego teścia i jego rodziny⁸⁷. Niemniej z dalszych działań Marka Liwiusza Druzusa Klaudianusa możemy wywnioskować, iż po śmierci dyktatora poparł on całkowicie sprawę „obrońców republiki”. Był jednym z senatorów, którzy doprowadzili do przyznania dowództwa nad dwoma legionami Decymusowi Brutusowi⁸⁸. Następnie został przez triumwirów proskrybowany⁸⁹. Przed natychmiastową śmiercią uciekł na Wschód do Brutusa i Kasjusza, aby wspólnie z nimi walczyć z triumwirami, lecz po klęsce republikanów, nie chcąc szukać „miłosierdzia u wroga”, popełnił samobójstwo w swoim namiocie⁹⁰. Związki z obozem pompejańskim Marek Liwiusz Druzus Klaudianus zawdzięczał również swemu testamentowi. A.A. Barrett twierdzi, iż w tym dokumencie dokonał on adopcji

⁸³ SYME 2009, 213.

⁸⁴ Suet., *Tib.* 3.

⁸⁵ BARRETT 2002, 9.

⁸⁶ Ibidem, 14.

⁸⁷ HOLLAND 2005, 174.

⁸⁸ Cic., *Fam.* 11, 19, 1; BARRETT 2002, 14.

⁸⁹ Cass. Dio 48, 44, 1.

⁹⁰ Vell. Pat. 2, 71; Cass. Dio 48, 44, 1.

Marka Liwiusza Druzusa Libo⁹¹. Jak już wspomniano wyżej, był on naturalnym synem Lucjusza Skryboniusza Libo, jednego z głównych sojuszników Sekstusa Pompejusza oraz jego teścia⁹². Tak więc pod koniec życia ojciec Liwii podkreślił swoje związki z pompejańczykami i ich sprawą, adoptując i czyniąc dziedzicem majątku i nazwiska szwagra Sekstusa Pompejusza.

Jak można zauważyć, pod koniec życia Marek Liwiusz Druzus Klaudianus był zadeklarowanym zwolennikiem obozu pompejańskiego. Jego wcześniejsze losy, poza nielicznymi momentami opisanymi powyżej, nie są znane. Jeden z współczesnych badaczy określa go jako oportunistę⁹³. Niewątpliwie umiejętność dostosowywania się do zmiennych realiów była cenna w okresie walk domowych. Nie można jednak zakładać, że podobnie jak Tyberiusz Klaudiusz Neron, jego przyszły teść w trakcie swojego życia również przenosił swoje poparcie z jednego obozu na drugi. Fakt zasiadania przez niego w senacie w 44 roku nie określa definitywnie jego orientacji politycznej, wskazuje jedynie na to, że Marek Liwiusz Druzus Klaudianus był zwolennikiem Cezara lub uzyskał jego przebaczenie w okresie poprzedzającym. Natomiast po zabójstwie dyktatora, jak już wspomniano, opowiedział się za jego zabójcami.

Każdy z wymienionych w tym artykule przedstawicieli rodu Klaudiuszów miał w ciągu swego życia kontakty z obozem pompejańskim. Było to związane zarówno z dużym znaczeniem Pompejusza, jego synów i ich zwolenników w okresie od dyktatury Sulii po konflikt pomiędzy Oktawianem a Antoniuszem oraz toczonymi wówczas wojnami domowymi, które zmuszały ówczesnie żyjących do opowiedzenia się po jednej z stron. Trzeba jednak pamiętać, iż raz podjęty wybór nie determinował, w większości przypadków, przynależności do konkretnego obozu. Co więcej badani Klaudiusze w ciągu swojej kariery wielokrotnie zmieniali swe polityczne sympatie. Zależnie od aktualnej koniunktury popierali pompejańczyków, cezarian lub też szeroko rozumiany senat będący w opozycji do wielkich wodzów, takich jak Cezar, Pompejusz czy Antoniusz. Kontakty z tymi obozami wiązały się zarówno z osobistymi aliansami, jak i służbą dla państwa. Co najmniej jeden spośród najbliższych krewnych cesarza Tyberiusza, w trakcie wojny domowej pomiędzy Cezarem a Pompejuszem poparł pierwszego z nich. Natomiast w okresie po idach marcowych zarówno Tyberiusz Klaudiusz Neron jak i Marek Liwiusz Druzus wsparli obóz pompejański. Na podstawie powyższych rozważań, autor artykułu jest skłonny opowiedzieć się za tezą koniunkturalizmie nobilów, w tym Klaudiuszów, w zakresie kontaktów politycznych. Arystokracja

⁹¹ BARRETT 2002, 14.

⁹² Ibidem, 19.

⁹³ Ibidem, 9.

rzymska w swoich działaniach brała pod uwagę przede wszystkim ewentualne korzyści. Przy pozyskiwaniu sojuszników, kierowano się również raczej oportunistycznym i kalkulacją polityczną, a nie kwestiami ideologicznymi. Z tego też tytułu nie można mówić, wzorem Swetoniusza, o Klaudiuszach jako optymatach niejako z urodzenia, gdyż każdy z przedstawicieli tego rodu dbał o prestiż swój i rodziny w sposób, w jaki aktualna sytuacja polityczna mu pozwalała. Wybory jakich dokonywali omówieni wyżej przedstawiciele *gens Claudia*, zwłaszcza Marek Liwiusz Druzus Klaudianus i Tyberiusz Klaudiusz Neron, miały również wpływ na karierę przyszłego cesarza.

Na losy Tyberiusza rzutowało bezpośrednio małżeństwo Liwii i Oktawiana, które zostało zawarte między innymi w konsekwencji wyborów dokonanych przez jego biologicznego ojca. Jak już bowiem zaznaczono, miejsce gdzie prawdopodobnie doszło do spotkania matki Tyberiusza z przyszłym cesarzem to Puetole i uczta zorganizowana z okazji podpisania pokoju pomiędzy triumwirami a Sekstusem⁹⁴. Tyberiusz Klaudiusz Neron przebywał zaś tam, gdyż w okresie wojny peruzyskiej poparł Lucjusza Antoniusza, a schronienia szukał następnie u młodego Pompejusza⁹⁵.

Bardziej odległym czasowo skutkiem wyborów przodków Tyberiusza była być może stosunkowo późna adopcja Tyberiusza przez Oktawiana. Stało się to niejako w ostatniej chwili, w sytuacji gdy w zasadzie nie było innych kandydatów do objęcia schedy po Auguście⁹⁶. Wynikać to mogło nie tylko z dynastycznych planów pierwszego cesarza, lecz również związków ojca i dziadka Tyberiusza z pompejańczykami⁹⁷. August mógł nie darzyć pełnym zaufaniem osoby, której przodkowie, mimo iż w trakcie wojny domowej z Pompejuszem należeli do zwolenników Cezara, po zamordowaniu go przez spiskowców, jako jego dziedzicowi, nadal stawiali mu aktywny opór.

⁹⁴ Teorię taką przedstawił wzmiankowany R. HOLLAND (2005, 172).

⁹⁵ VELL. PAT. 2, 75; SUET., Tib. 4, 6; SEAGER 2005, 6.

⁹⁶ Swoiste wymuszenie przez wypadki losowe na Oktawianie Auguście adopcji Tyberiusza zostało również podkreślone przez Pawła SAWIŃSKIEGO (2016, 69).

⁹⁷ Jak zauważa P. SAWIŃSKI (2016, 26), August w pierwszej kolejności promował swoich naturalnych potomków.

Łukasz Jończyk
Claudische Vorfahren des Kaisers Tiberius
vs. Pompeius' Lager im Abriss

ZUSAMMENFASSUNG

In seiner Abfassung untersucht der Verfasser die Beziehungen zwischen den unmittelbaren Vorfahren des Kaisers Tiberius und dem Pompeius' Lager. Es waren: der Großvater des Kaisers Tiberius Claudius Nero, der Sohn Kaisers mit demselben Namen und sein Großvater mütterlicherseits Marcus Livius Drusus Claudianus. Jeder der genannten Claudier hatte Kontakt mit Pompeius dem Großen, dessen Söhnen oder den ihn unterstützenden Politikern, was den Beweis für ungemeine Bedeutung des Lagers und seine Allgegenwart in der Politik der ausgehenden Römischen Republik darstellt. Diese Beziehungen hatten unterschiedlichen Charakter, mit dem erstgenannten, Tiberius Claudius Nero hatte der Kaiser militärische Kontakte, denn der diente als Legat Pompeius des Großen. Zwei übrige Vertreter der Claudier-Familie haben noch vielfältigere Kontakte mit der Partei der Pompeianer aufgenommen. Das zeugt einerseits von Wechselhaftigkeit der römischen Politik und andererseits vom Opportunismus der Politiker, die statt der Idee treu zu sein, sich vom politischen Kalkül und von der Gewinn- und Verlustrechnung leiten ließen, als sie eine der miteinander rivalisierenden politischen Parteien unterstützten. Ihre Entscheidungen beeinflussten nicht nur die sie getroffenen Politiker selbst, sondern auch ihre Nachkommen. Der Kaiser Tiberius war vom Handeln seiner Vorfahren auch betroffen: nach der Scheidung heiratete seine Mutter, Livia, Octavian Augustus, der dann ihren Sohn, Tiberius ziemlich spät adoptierte und zu seinem Nachfolger ernannte.

Łukasz Jończyk
Claudian ancestors of Emperor Tiberius and the Pompeian camp
Outline of the issue

SUMMARY

In the article, the author analyses the connections of Emperor Tiberius' direct ancestors with the Pompeian camp. These included the emperor's grandfather, Tiberius Claudius Nero, and father bearing the same name, as well as his grandfather on the mother's side, Marcus Livius Drusus Claudianus. Each of the enumerated Claudii had a connection either with Pompey or his sons, or with the politicians supporting them, which indicates how immensely significant and omnipresent on the political arena the camp was at the time of Republic's fall. These relations were of diverse nature. In case of the first of the mentioned — Tiberius Claudius Nero — they were military, as he served as Pompey the Great's legate, while the connections established with Pompeians by the other two representatives of the Claudian family were more diverse. On the one hand, this proves the variability of the Roman politics, and on the other — how opportunistic these politicians were, replacing faithfulness to the matter and idea with cold calculation of the potential profit and loss resulting from their support for one of the competing political camps. The said choices, however, not only affected the politicians making them, but also their descendants. Emperor Tiberius also felt the effects of the actions of his ancestors, especially in the fact of his parents divorcing, the marriage of Livia and Octavian, and perhaps in his relatively late adoption and being anointed as a successor by Augustus.

Bibliografia*

- AALDERS G.J.D.: 1986, *Cassius Dio and the Greek World*, „Mnemosyne” 39, 282—304.
- ACHARD G.: 1991, *La communication à Rome*, Paris.
- ADAMCZYK M.: 1988, *Wojna aleksandryjska: autor i dzieło*, RHum 36, 129—138.
- ADCOCK F.E.: 1940, *The Roman Art of War Under the Republic*, Ithaca (1960, New York, rep.).
- ADORJÁNI Z.: 2007, *Pompeius und Caesar im Lichte der lukanischen Allusionstechnik*, AAASH 47, 185—202.
- AFZELIUS A.: 1941, *Die politische Bedeutung des jüngeren Cato*, C&M 4, 100—203.
- AIGNER H.: 1974, *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik*, Innsbruck.
- ALEKSANDROWICZ T.: 1978, *Organizacja i program państwa Italików*, „Meander” 32, 489—502.
- ALEKSANDROWICZ T.: 1988, *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 2, *Bibliofile — bibliotekarze — wydawcy*, red. J. PASZEK, Katowice.
- ALEKSANDROWICZ T.: 1990, *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*, Katowice.
- ALEKSANDROWICZ T.: 1992, *Z problematyki badań nad dziejami bibliotek w starożytnym Rzymie*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 5, *Informacja naukowa — bibliotekarstwo — zagadnienia wydawnicze*, red. A. JAROSZ, Katowice, 44—54.
- ALEKSANDROWICZ T.: 1996, *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*, Katowice.

* Niniejszą bibliografię sporządzono na podstawie zestawów literatury dołączonych przez autorów do swoich artykułów.

- ALEKSANDROWICZ T.: 2002, *Kultura intelektualna rzymskich konsulów w schyłkowym okresie Republiki*, Katowice.
- ALEKSANDROWICZ T.: 2009, *M. Terentius Varron dans la culture romaine et européenne*, SC 6, 87—97.
- ALEXANDER M.C.: 1990, *Trials in the Late Roman Republic 149 B.C. to 50 B.C.*, Toronto—Buffalo—London.
- ALEXANDER M.C.: 2002, *The Case for the Prosecution in the Ciceronian Era*, Ann Arbor.
- ALSTON R.: 2015, *Rome's Revolution. Death of the Republic and Birth of the Empire*, Oxford.
- AMELA VALVERDE L.: 2002, *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno in Hispania*, Barcelona.
- AMELA VALVERDE L.: 2003, *Cneo Pompeio Magno. El defensor de la República romana*, Madrid.
- ANASTASIADIS V.I., SOURIS G.A.: 1992, *Theophanes of Mytilene: A New Inscription Relating to His Early Career*, „Chiron” 22, 377—383.
- ANDERSON W.S.: 1963, *Pompey, His Friends, and the Literature of the First Century BC*, Berkeley—Los Angeles.
- ANDO C.: 2007, *The Army and the Urban Elite: A Competition for Power*, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. ERDKAMP, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 359—378.
- ANDRÉ J.-M.: 1962, *Recherches sur l'otium romain*, Paris.
- ANDRÉ J.-M.: 1966, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*, Paris.
- APPEL H.: 2002, *Sallustiusz i Fausta, czyli skandal w domu Milona*, „Meander” 57, 309—318.
- APPEL H.: 2004, *Animus liber. Kwestia obiektywizmu w pisarstwie historycznym Sallustiusza*, Toruń.
- APPEL H.: 2012, *Pompeius Magnus: His third Consulate and the Senatus Consultum Ultimum*, BPMH 7, Toruń, 341—360.
- APPEL H.: 2013, *Kontrowersje wokół „senatus consultum ultimum”. Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej*, Toruń.
- APPEL H.: 2014, *O Kornelii, matce Gakchów*, w: *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, pod kier. W. KACZANOWICZA, red. A.A. KLUCZEK, N. ROGOSZ, A. BARTNIK, Katowice, 155—167.
- ARDANT DU PICQ [Ch.]: 1880, *Études sur le combat*, Paris.
- ARSLAN M.: 2003, *Piracy on the Southern Coast of Asia Minor and Mithridates Eupator*, „Olba” 8, 2003, 195—211.
- ASTBURY R.: 1967, *Varro and Pompey*, CQ 17, 2, 403—407.
- AVIDOV A.: 1997, *Were the Cilicians a Nation of Pirates?*, MHR 12, 1, 1997, 5—55.

- BABCOCK Ch.L.: 1965, *The Early Career of Fulvia*, *AJPh* 86, 1—32.
- BADIAN E.: 1955, *The Date of Pompey's First Triumph*, „*Hermes*” 83, 107—118.
- BADIAN E.: 1958, *Foreign Clientelae (264—70 B.C.)*, Oxford.
- BADIAN E.: 1961, *Servilius and Pompey's First Triumph*, „*Hermes*” 89, 254—256.
- BADIAN E.: 1962, *Waiting for Sulla*, *JRS* 52, 47—61.
- BALBUZA K.: 2005, *Triumfator. Triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*, Poznań 2005.
- BALDARELLI B.: 2009, *Moralreflexion im Dienste der Politik? Die Frage nach der politischen Wirkung von Varros Menippeischen Satiren*, in: *Per attentam Caesaris aurem — Satire die unpolitische Gattung*, Hrsg. F. FELGENTREU, F. MUNDT, N. RÜCKER, Tübingen, 62—84.
- BALSDON J.P.V.D.: 1939, *Consular Provinces Under the Late Republic*, *JRS* 29, 57—73, 167—183.
- BALSDON J.P.V.D.: 1960, *Auctoritas, Dignitas, Otium*, *CQ* 14, 43—50.
- BALSDON J.P.V.D.: 1969, *Life and Leisure in Ancient Rome*, London.
- BARAZ Y.: 2012, *A Written Republic: Cicero's Philosophical Politics*, Princeton.
- BARNARD S.: 1990, *Cornelia and the Women of the Family*, „*Latomus*” 49, 383—392.
- BARONOWSKI D.W.: 2011, *Polybius and Roman Imperialism*, London.
- BARRETT A.A.: 2002, *Livia. First Lady of Imperial Rome*, New Heaven—London.
- BARROW R.: 1996, *Greek and Roman Education*, Bristol.
- BARTSCH B.: 1908, *Die Legaten der römischen Republik vom Tode Sullas bis zum Ausbruche des zweiten Bürgerkrieges*, Breslau.
- BAUMAN R.A.: 2003, *Women and Politics in Ancient Rome*, London—New York.
- BEARD M., NORTH J., PRICE S.: 1998, *Religions of Rome*, Cambridge.
- BEARD M.: 2007, *The Roman Triumph*, Cambridge, MA—London.
- BECK H.: 2011, *Consular Power and the Roman Constitution: the Case of Imperium Reconsidered*, in: *Consuls and res publica: Holding High Office in the Roman Republic*, eds. H. BECK, A. DUPLÁ, M. JEHNE, F. PINA POLO, Cambridge, 77—96.
- BELL A.A.: 1994, *Fact and exemplum in Accounts of the Deaths of Pompey and Caesar*, „*Latomus*” 53, 824—836.
- BENESS J.L., HILLARD T.: 2003, *The First Romans at Philae (CIL I (2), 2.2937a)*, *ZPE* 144, 203—207.
- BENKO S.: 1993, *The Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, Leiden—New York.
- BENNETT H.: 1923, *Cinna and His Times. A Critical and Interpretative Study of Roman History During the Period 87—84 B.C.*, Menasha, WI.
- BÉRCHÉZ CASTAÑO E.: 2010, *La liburna en el contexto de la flota romana*, „*Liburna*” 3, 69—87.

- BERDOWSKI P.: 2014, *Kilka uwag na temat infirmitas mulierum i ekonomicznej aktywności kobiet w starożytnym Rzymie*, w: Człowiek, społeczeństwo, źródło. *Studia dedykowane Jadwidze Hoff*, red. Sz. KOZAK, D. OPALIŃSKI, J. POLACZEK, Sz. WIECZOREK, W. ZAWITKOWSKA, Rzeszów, 147—163.
- BERDOWSKI P.: 2015, *Res gestae Neptuni filii: Sextus Pompeius i rzymskie wojny domowe*, Rzeszów.
- BERGER A.: 1953, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, TAPhS, New Series, 43, 2, 333—809.
- BERNARD A.: 1989, *De Thèbes à Syène*, Paris.
- BERNO F.R.: 2004, *Un truncus multi re: Priamo, Agamemnone, Pompeo (Virgilio, Seneca, Lucano)*, „Maia” 56, 79—84.
- BERRY D.H. (trans. with introd. and notes): 2006, *Cicero. Political speeches*, Oxford.
- BIELECKI R.: 1995, *Wielka Armia*, Warszawa.
- BILLOWS R.A.: 2009, *Julius Caesar. The Colossus of Rome*, London—New York.
- BIRLEY A.R.: 2002a, *Garrison Life at Vindolanda. A Band of Brothers*, Stroud.
- BIRLEY A.R.: 2002b, *Hadrian: cesarz niestrudzony*, przeł. R. WIŚNIEWSKI, Warszawa.
- BIRLEY R.: 1977, *Vindolanda. A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall*, London.
- BIRLEY R.: 2009, *Vindolanda. Everyday Life on Rome's Northern Frontier*, Stroud.
- BLEICKEN J.: 1975, *Lex Publica. Gesetz und Recht in der römischen Republik*, Berlin—New York.
- BOAK A.E.R.: 1918, *The Extraordinary Commands from 80 to 48 B.C.: A Study in the Origins of the Principate*, AHR 24, 1—25.
- BOAK A.E.R., SINNIGEN W.G.: 1965, *A History of Rome to AD. 565*, New York—London.
- BONNEFOND-COUDRY M.: 1989, *Le Sénat de la République romaine de la guerre d'Hannibal à Auguste*, Rome.
- BONNER S.F.: 1977, *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny*, London.
- BORLE J.P.: 1952, *Pompée et la dictature. 55—50 av. J.C.*, LEC 20, 168—180.
- BOTERMANN H.: 1968, *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesar Tod bis zu Begründung des Zweiten Triumvirats*, (Zetemata 56), München.
- BOWERSOCK G.W.: 1965, *Augustus and the Greek World*, Oxford.
- BOWIE E.: 2013, *Libraries for the Caesars*, in: KÖNIG J., OIKONOMOPOULOU K., WOLF G.: *Ancient Libraries*, Cambridge, 237—261.
- BRAUND D.: 1993, *Piracy Under the Principate and the Ideology of Imperial Eradication*, in: *War and Society in the Roman World*, eds. J. RICH, G. SHIPLEY, London—New York, 195—212.
- BRENK F.E.S.: 1987, *An Imperial Heritage: The Religious Spirit of Plutarch of Chaironeia*, ANRW, Teil 2, Bd. 36, Hrsg. W HAASE, Berlin—New York, 248—349.
- BRENNAN T.C.: 2000, *The Praetorship in the Roman Republic*, vol. 1—2, Oxford.

- BRENNAN T.C.: 2012, *Perceptions of Woman's Power in the Late Republic: Terentia, Fulvia and the Generation of 63 BCE*, in: *A Companion to Women in the Ancient World*, ed. S.L. JAMES, S. DILLON, Oxford, 354—366.
- BRINGMANN K.: 2010, *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*, przeł. A. GIERLIŃSKA, Poznań.
- BROADHEAD W.: 2007, *Colonization, Land Distribution and Veteran Settlement*, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. ERDKAMP, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 148—163.
- BROUGHTON T.R.S.: 1951, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 1, (509 B.C.—100 B.C.), New York = MRR 1.
- BROUGHTON T.R.S.: 1952, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 2, (99 B.C.—31 B.C.), New York = MRR 2.
- BROUGHTON T.R.S.: 1986, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 3, *Supplement*, Atlanta = MRR 3.
- BROŻEK M.: 1961, *Dzieło Wellejusza Paterkulusa jako produkt epoki autora*, „*Mean-der*” 16, 485—501.
- BROŻEK M. (opr., przeł., kom. opat.): 1996, *Plutarch. Żywoty sławnych mężów*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- BRUÈRE R.T.: 1951, *Lucan's Cornelia*, CPh 46, 221—236.
- BRUGNOLI G., STOK F.: 1996, *Pompei exitus: variazioni sul tema dall'Antichità alla Controriforma*, eds. G. BRUGNOLI, F. STOK, Pisa.
- BRUGNOLI G.: 1996, *...si sentì del duolo*, in: *Pompei exitus: variazioni sul tema dall'Antichità alla Controriforma*, eds. G. BRUGNOLI, F. STOK, Pisa, 149—159.
- BRUNT P.A.: 1971, *Italian Manpower, 225 BC—AD 14*, Oxford.
- BRUNT P.A.: 1979, *Conflicts sociaux en République romaine*, traduit de l'anglais par M. LEGRAS-WECHSLER, Paris.
- BRUNT P.A.: 1988, *The Fall of the Roman Republic*, in: IDEM, *The Fall of the Roman Republic: and Related Essays*, Oxford, 1—92.
- BURASELLIS K.: 2000, *Kos Between Hellenism and Rome: Studies on the Political Institutional, and Social History of Kos from Ca. the Middle Second Century B.C. Until Late Antiquity*, TAPhS 90, 4.
- BURCKHARDT L.A.: 1988, *Politische Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik*, *Historia. Einzelschriften*, H. 57, Stuttgart.
- BURR MARSH F.: 1971, *A History of the Roman World from 146 to 30 B.C.*, London—New York.
- BURR MARSH F.: 1932, *The Gangster in Roman Politics*, CJ 28, 168—178.
- BURR V.: 1972, *Rom und Judäa im 1. Jahrhundert v. Chr. (Pompeius und die Juden)*, in: ANRW, Teil 1, Bd. 1, Hrsg. H. TEMPORINI, Berlin—New York, 875—886.
- BUTRICA J.L.: 1993, *Propertius 3.11.33—38 and the Death of Pompey*, CQ 43, 1, 342—346.

- CAGNIART P.: 2007, *The Late Republican Army (146—30 BC)*, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. ERDKAMP, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 80—95.
- CAMBRIA C.: 2002, *La questio ex lege Pompeia de vi*, „Index” 30, 347—381.
- CAMPBELL J.B.: 1984, *The Emperor and the Roman Army 31 BC—AD 235*, Oxford.
- CAMPBELL B.: 2002, *War and Society in Imperial Rome 31 BC—AD 284*, London—New York.
- CANFORA L.: 1999, *Giulio Cesare*, Roma—Bari.
- CARCOPINO J.: 1931, *Sylla ou la monarchie manquée*, Paris.
- CARCOPINO J.: 1968, *Jules César*, Paris.
- CARLSEN J.: 2006, *The Rise and Fall of a Roman Noble Family: The Domitii Ahenobarbi 196 B.C.—A.D. 96*, Odense.
- CARNEY T.F.: 1970, *The Biography of C. Marius*, Chicago.
- CARREZ-MARATRAY J.-Y.: 1995, *Pelusium robur Aegypti: de l'état des sources à l'état des lieux*, BAGB 2, 140—151.
- CARTELEDGE P., SPAWFORTH A.: 1989, *Hellenistic and Roman Sparta*, London.
- CARY E. (trans.): 1961, *Dio's Roman History*, vol. 4, London—Cambridge, MA.
- CARY M., SCULLARD H.H.: 1992, *Dzieje Rzymu*, t. 1—2, przeł. J. SCHWAKOPF, Warszawa.
- CASSON L.: 1965, *Starożytni żeglarze basenu Morza Śródziemnego*, Warszawa.
- CECCARELLI P.: 2013, *Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC—150 BC)*, Oxford.
- CEKOVIC K.: 1992, *The Ideas of Adult Education in the Theories of Ancient Philosophers*, in: *Aspect of Antiquity in the History of Education*, ed. F.-P. HAGER, Hildesheim, 93—99.
- CESATI F.: 1999, *I Medici — storia di una dinastia europea*, Firenze.
- CHARBONNEAUX J.: 1986, *La sculpture grecque et romaine au Musée du Louvre*, Paris.
- CHARLES M.B.: 2010, *Caesar and Maritime Troop Transport in the Civil War (49—45 B.C.)*, in: *Studies in Latin Literature and Roman History XV*, ed. C. DEROUX, Collection Latomus, vol. 323, Bruxelles, 130—152.
- CHILVER G.E.F., SEAGER R.J.: 2009, *Julia (2)*, in: *The Oxford Classical Dictionary*, eds. S. HORNBLLOWER, A. SPAWFORTH, Oxford.
- CHIU A.: 2010, *The Importance of Being Julia: Civil War, Historical Revision and the Mutable Past in Lucan's Pharsalia*, CJ 105, 343—360.
- CHRISSANTHOS S.G.: 2004, *Freedom of Speech and the Roman Republican Army*, in: *Free Speech in Classical Antiquity*, eds. I. SLUITER, R. ROSEN, Leiden, 313—340.
- CHRIST K.: 1979, *Krise und Untergang der römischen Republik*, Darmstadt.
- CHRIST K.: 2004, *Pompeius. Der Feldherr Roms. Eine Biographie*, München.
- CHUVIN P., YOYOTTE J.: 1986, *Documents relatifs au culte pélusien de Zeus Casios*, RA 1, 41—63.
- CICHORIUS C.: 1922, *Römische Studien*, Leipzig.

- CIUŁA D.: 2007, *Najstarsze przyczyny rozvodu w prawie rzymskim*, w: *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim*, red. A. DĘBICKI, A. WÓJCIK, Lublin, s. 53—71.
- CLARK M.: 1995, *Did Thucydides Invent the Battle Exhortation?*, „*Historia*” 44, 3, 375—376.
- CLARK M.: 2013, *Walking Through Rome: A Guide to Interesting Sites in the Eternal City*, Bloomington.
- CLARKE M.L.: 1956, *The Roman Mind. Studies in the History of Thought from Cicero to Marcus Aurelius*, London.
- CLARKE M.L.: 1971, *Higher Education in the Ancient World*, London.
- CLASSEN C.J.: 1998, *Zur Literatur und Gesellschaft der Römer*, Stuttgart.
- COLLINS H.P.: 1953, *Decline and Fall of Pompey the Great*, G&R 22, 98—106.
- CONANT J.M.: 1953, *The Younger Cato: A Critical Life with Special References to Plutarch's Biography*, Ann Arbor.
- CONNOLLY J.: 2007, *The State of Speech. Rhetoric & Political Thought in Ancient Rome*, Princeton—London.
- CORBIER M.: 1991, *Divorce and Adoption as Roman Familiar Strategies*, in: *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, ed. B. RAWSON, Oxford, 47—63.
- CORNELL T.J.: 2013, *The Fragments of the Roman Historians*, vol. 1—3, ed. T.J. CORNELL, Oxford.
- COSKUN A.: 2010, *Cicero und das römische Bürgerrecht: Die Verteidigung des Dichters Archias, Einleitung, Text, Übersetzung und historisch-philologische Kommentierungen*, Göttingen.
- COWLES F.H.: 1917, *Gaius Verres: An Historical Study*, New York.
- CRAWFORD M.H.: 1978, *Greek Intellectuals and the Roman Aristocracy in the First Century B.C.*, in: *Imperialisme in Ancient World*, eds. P.D.A. GARNSEY, C.R. WHITTAKER, Cambridge, 193—208.
- CRAWFORD M.H.: 1996, *Roman Statues*, vol. 1—2, London.
- CRAWFORD M.: 2004, *Rzym w okresie republiki*, przeł. J. ROHOZIŃSKI, Warszawa.
- CRINITI N.: 1969, *M. Aimilius Q.F.M.N. Lepidus „ut ignis in stipula”*, MIL 30, Milano, 319—460.
- CUQ É.: 1923, *La loi Gabinia contre la piraterie de l'an 67 avant J.-C.*, „*Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*” 67, 2, 129—150.
- DAHLMANN H.: 1935, *M. Terentius Varro*, 84, in: RE Suppl. VI, 1172—1277.
- DAHLMANN H.: 1955, *Rev. Della Corte „Varrone, il terzo gran lume romano” (Genoa 1954)*, „*Gnomon*” 27, 179.
- DAHLMANN H.: 1975, *Cornelius Severus*, AGSK 6.
- DART C.J., VERVAET F.J.: 2011, *The Significance of the Naval Triumph in Roman History (260—29 BCE)*, ZPE 176, 267—280.

- DAVID J.-M.: 1992, *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la République romaine*, Paris—Rome, 397—399.
- DE BLOIS L.: 1987, *The Roman Army and Politics in the First Century B.C.*, Amsterdam.
- DE BLOIS L.: 2007, *Army and General in the Late Roman Republic*, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. ERDKAMP, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 164—179.
- DE MARTINO F.: 1975, *Storia della costituzione romana*, vol. IV. 2, Napoli.
- DE SOUZA P.: 2008, *Piraci w świecie grecko-rzymskim*, przeł. J. LANG, Zakrzewo.
- DE WET B.X.: 1981, *Aspects of Plutarch's Portrayal of Pompey*, *AClass* 24, 119—132.
- DELBRÜCK H.: 1920, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. 1, *Das Altertum*, 3. Auflage, Berlin.
- DEN BOER W.: 1972, *Some Minor Roman Historians*, Leiden.
- DEUTSCH M.E.: 1918, *The Women of Caesar's Family*, *CJ* 13, 502—514.
- DEVAMBEZ P.: 1942, *Sculptures thasiennes*, *BCH* 66, 1, 200—227.
- DEVIJVER H.: 1985, *La plus ancienne mention d'une tribu romaine en Égypte*, *CE* 60, 95—101.
- DICKINSON J.: 1963, *Death of a Republic: Politics and Political Thought at Rome 59—44 B.C.*, New York—London.
- DILLON M., GARLAND L.: 2015, *Ancient Rome: Social and Historical Documents from the Early Republic to the Death of Augustus*, London—New York.
- DINGMANN M.: 2007, *Pompeius Magnus. Machtgrundlagen eines spätrepublikanischen Politikers*, Rahden.
- DIXON S.: 1992, *The Roman Family*, Baltimore—London.
- DIXON S.: 2001, *Reading Roman Women: Sources, Genres and Real Life*, London, 133—156.
- DIXON S.: 2007, *Cornelia. Mother of the Gracchi*, London.
- DOSI A.: 1999, *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma repubblicana*, Milano.
- DROGULA F.K.: 2007, *Imperium, Potestas, and the Pomerium in the Roman Republic*, „*Historia*” 56, 4, 419—452.
- DROGULA F.K.: 2015, *Commanders and Command in the Roman Republic and Early Empire*, Chapel Hill.
- DRUMANN W., GROEBE P.: 1906, *Geschichte Roms in seinem Übergange von dem republikanischen zur monarchischen Verfassung*, Bd. 3, Leipzig.
- DRUMANN W., GROEBE P.: 1908, *Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung*, Bd. 4, Leipzig.
- DU PLESSIS P.: 2015, *Borkowski's Textbook on Roman Law*, Oxford.
- DUBUISSON M.: 1992, *Le grec à Rome à l'époque de Cicéron, extension et qualité du bilinguisme*, *AESC* 47, 187—206.
- DUCIN S.: 1994, *Typologia statków wykorzystanych do transportu morskiego wojsk w trakcie drugiej wojny domowej w Rzymie*, *AUMCS, Sect. F*, 49, 165—178.

- DUCIN S.: 1995, *Kwinkwerema rzymska okresu republiki (zagadnienia konstrukcyjne)*, w: *Pod znakami Aresa i Marsa. Materiały z konferencji naukowej „Wojna i wojskowość w starożytności”*, red. E. DĄBROWA, Kraków, 53—67.
- DUCIN S.: 1997, *Sztuka nawigacji w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin.
- DUCIN S.: 2001, *Dualistyczny stosunek do piratów państwa i społeczeństwa rzymskiego*, w: *“Crimina et mores”. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. KURYŁOWICZ, Lublin, 23—24.
- DUCIN S.: 2004, *Mitrydates VI Eupator a rozwój piractwa w I połowie I wieku p.n.e. w świetle rzymskiej literatury*, w: *Ideologia i propaganda w starożytności*, red. L. MORAWIECKI, P. BERDOWSKI, Rzeszów, 185—200.
- DZIUBA A.: 2004, *Curiositas Historii rzymskiej Wellejusza Paterkulusa*, Lublin.
- EARL D.C.: 1967, *The Moral and Political Tradition of Rome*, London.
- ECKHEL J.: 1828, *Doctrina numorum veterum*, p. 2: *De moneta Romanorum*, vol. 6, Vin-dobonae.
- EDWARDS M.J.: 1991, *Gnaeus Pompeius Magnus: from Teenage Butcher to Roman Alexander*, ARP 2, 69—85.
- EFRÓN J.: 1987, *Studies on the Hasmonean Period*, Leiden.
- EHRENBERG V.: 1953, *Imperium Maius in the Roman Republic*, AJPh 74, 2, 113—136.
- EHRHARDT C.T.H.R.: 1995, *Speeches before Battle?*, „Historia” 44, 1, 120—121.
- EILERS C.: 2002, *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford.
- ERASMO M.: 2005, *Mourning Pompey: Lucan and the Poetics of Death Ritual*, in: *Studies in Latin Literature and Roman History*, ed. C. DEROUX, Bruxelles, 344—360.
- ERDKAMP P.: 2005, *The Grain Market in the Roman Empire. A Social, Political and Economic Study*, Cambridge.
- ERDMANN E.H.: 1972, *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsarmee*, Neustadt.
- ERMETE K.: 2003, *Terentia und Tullia — Frauen der senatorischen Oberschicht*, Frankfurt am Main.
- ESPOSITO P.: 1996, *La morte di Pompeo in Lucano*, in: *Pompei exitus: variazioni sul tema dall'Antichità alla Controriforma*, eds. G. BRUGNOLI, F. STOK, Pisa, 75—123.
- EYRE J.J.: 1963, *Roman Education in the Late Republic and Early Empire*, G&R 10, 47—59.
- FANTHAM E.: 2006, *Julia Augusti the Emperor's Daughter*, New York.
- FASZCZA M.N.: 2014, *Bunt w późnorepublikańskiej armii rzymskiej (88—40 przed Chr.)*, Warszawa (niepublikowana rozprawa doktorska).
- FASZCZA M.N.: 2015, *Wzrost dyscyplinarnych uprawnień centurionów w I w. p.n.e.*, w: *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, red. H. KOWALSKI, P. MADEJSKI, Lublin, 11—25.

- FEHRLE R.: 1983, *Cato Uticensis*, Darmstadt.
- FERRARY J.-L.: 2009, *After the Embassy to Rome: Publication and Implementation*, in: *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, ed. C. EILERS, Mnemosyne. Supplements. History and Archaeology of Classical Antiquity, vol. 304, Leiden—Boston, 127—142.
- FEZZI L.: 2008, *Il tribune Clodio*, Bari.
- FIELDS N.: 2008, *Warlords of Republican Rome: Caesar Versus Pompey*, Philadelphia.
- FLAIG E.: 2013, *Zrztualizowana polityka. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, przeł. L. MROZEWICZ, A. PAWLICKA, Poznań.
- FLOWER H.I.: 1996, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford.
- FLOWER M.A.: 1997, *Theopompus of Chios: History and Rhetoric in the Fourth Century B.C.*, New York.
- FORCELLINI A.: 1828, *Totius Latinitatis Lexicon*, ed. J. BAILEY, vol. 1—2, Londini.
- FOUCART P.: 1906, *Les campagnes de M. Antonius Creticus contre les pirates en 74—71*, JS n.s. 4, 569—581.
- FRASCA R.: 1996, *Educatione e formazione a Roma: storia, testi, immagini*, Bari.
- FRIEZER E.: 1959, *Interregnum and patrum auctoritas*, „Mnemosyne” 12, 301—29.
- FRISCH H.: 1946, *Cicero's Fight for the Republic: the Historical Background of Cicero's Philippics*, Copenhagen.
- GABBA E.: 1956, *Appiano e la storia delle guerre civili*, Firenze.
- GABBA E.: 1971, *The Perusian War and Triumviral Italy*, HSCPh 75, 139—160.
- GABBA E.: 1976, *Republican Rome, The Army and the Allies*, Berkeley—Los Angeles.
- GARDNER J.F.: 1986, *Women in Roman Law and Society*, London.
- GARNSEY P.D.: 1988, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge.
- GARTON C.: 1964, *Sulla and the Theatre*, „Phoenix” 18, 137—156.
- GARTWICK A.S.: 1984, *Free of Not so Free? Wives and Daughters in the Late Roman Republic*, in: *Marriage and Property*, ed. E.M. CRAIK, Aberdeen, 30—54.
- GELZER M.: 1942, *Cn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*, APAW 14, Jahrgang 1941, 5—37.
- GELZER M.: 1949, *Pompeius*, München.
- GELZER M.: 1960, *Caesar. Der Politiker und Staatsmann*, Wiesbaden.
- GELZER M.: 1962, *Die Nobilität der römischen Republik*, in: IDEM, *Kleine Schriften*, Bd. 1, Wiesbaden, 17—135.
- GELZER M.: 1963, *Cn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*, in: IDEM, *Kleine Schriften*, Bd. 2, Wiesbaden, s. 106—138.
- GELZER M.: 1968, *Caesar: Politician and Statesman*, trans. P. NEEDHAM, Oxford.
- GELZER M.: 1969, *The Roman Nobility*, trans. R. SEAGER, New York.
- GELZER M.: 2005, *Pompeius. Lebensbild eines Römers*, Stuttgart.

- GENOVESI S., MEGALE C.: 2016, *The Roman Settlement of Poggio del Molino: the Late Republican Fort and the Early Imperial Farm*, JFO, 1—15 [www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2016-347.pdf].
- GILLIVER K.: 2007, *The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army*, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. ERDKAMP, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 183—200.
- GIRARDET K.M.: 1992, *Imperium und provinciae des Pompeius seit 67 v. Chr.*, CCGG 3, 177—188.
- GIRARDET K.M.: 2001, *Imperia und provinciae des Pompeius 82 bis 48 v. Chr.*, „Chiron” 31, 153—209.
- GIUFFRÈ V.: 1974, *La letteratura de re militari. Appunti per una storia degli ordinamenti militari*, Napoli.
- GIUFFRÈ V.: 1980, *Il diritto militare dei Romani. Studi e materiali per gli insegnamenti storico-giuridici*, vol. 2, Bologna.
- GMIRKIN R.: 2006, *Berosus and Genesis, Manetho and Exodus: Hellenistic Histories and the Date of the Pentateuch*, New York—London.
- GÖDDE S.: 2015, *Theater*, in: *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, eds. R. RAJA, J. RÜPKE, Hoboken.
- GOLD B.K.: 1985, *Pompey and Theophanes of Mytilene*, AJPh 106, 3, 312—327.
- GOLDSWORTHY A.K.: 1996, *The Roman Army at War 100 BC—AD 200*, Oxford.
- GOLDSWORTHY A.: 2006, *Cesar: Life of a Colossus*, New Haven.
- GOLDSWORTHY A.: 2007, *Cezar. Życie giganta*, przeł. K. KURASZKIEWICZ, Warszawa.
- GOLDSWORTHY A., HAYNES I. (eds.): 1999, *The Roman Army as a Community*, Portsmouth.
- GOWING M.: 1992, *The Triumviral Narratives of Appian and Cassius Dio*, Ann Arbor.
- GRAY-FOW M.J.G.: 1990, *The Mental Breakdown of a Roman Senator: M. Calpurnius Bibulus*, G&R 37, 179—190.
- GREENHALGH P.: 1980, *Pompey. The Roman Alexander*, London.
- GREENHALGH P.: 1981, *Pompey. The Republican Prince*, London.
- GRIFFIN M.: 2008, *The Intellectual Developments of the Ciceronian Age*, in: CAH, vol. 9: *The Last Age of the Roman Republic, 146—43 B.C.*, eds. J.A. CROOK, A. LINTOTT, E. RAWSON, Cambridge, 689—728.
- GROAG E.: 1899, *Claudius*, in: RE, Bd. III, Stuttgart, 2662—2667.
- GRUEN E.S.: 1966, *The Dolabellae and Sulla*, AJPh 87, 385—399.
- GRUEN E.S.: 1968, *Roman Politics and the Criminal Courts, 149—78 B.C.*, Cambridge.
- GRUEN E.S.: 1969, *The Consular Elections for 53 B.C.*, in: *Hommages à Marcel Renard*, vol. 2, éd. J. BIBAUW, Brussels, 311—321.
- GRUEN E.S.: 1974, *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley—Los Angeles—London.
- GRÜNEWALD T.: 2004, *Bandits in the Roman Empire. Myth and Reality*, London—New York.

- GUEST C.: 2016, *The Understanding of Ornament in the Italian Renaissance*, Boston.
- GUNDEL H.: 1959, *M. Pupius Piso Frugi (Calpurnianus)*, 10, in: RE, Bd. XXIII, Stuttgart, 1987—1993.
- GWYNN A.: 1964, *Roman Education. From Cicero to Quintilian*, New York.
- HADAS M.: 1930, *Sextus Pompey*, New York.
- HADJIDAKI E.: 2001, *The Roman Destruction of Phalasarna*, in: *Archaeology of the Roman Empire. A Tribute to the Life and Works of Professor Barri Jones*, ed. N.J. HIGHAM, BAR International Series, 940, 155—166.
- HALEY S.P.: 1985, *The Five Wives of Pompey the Great*, G&R 32, 49—59.
- HANSEN M.H.: 1993, *The Battle Exhortation in Ancient Historiography. Fact or Fiction?*, „Historia” 42, 2, 161—180.
- HANSLIK R.: 1952, *Pompeius Lenaeus*, 88, in: RE, Bd. XXI, Stuttgart, 2273—2274.
- HANSON J.A.: 1959, *Roman Theater—Temples*, Princeton.
- HARMAND J.: 1967, *L'armée et le soldat à Rome: de 107 à 50 avant notre ère*, Paris.
- HARRIS W.H.: 1989, *Ancient Literacy*, Cambridge—London 1989.
- HARRIS W.V.: 1979, *War and Imperialism in Republican Rome 327—70 B.C.*, Oxford.
- HEJDUK J.D.: 2008, *Clodia. A Sourcebook*, Norman.
- HEMELRIJK E.: 1999, *Matrona Docta: Educated Women in the Roman Elite from Cornelia to Julia Domna*, London.
- HEMELRIJK E.A.: 2004, *Masculinity and Femininity in the Laudatio Turiae*, CQ 54, 185—197.
- HENGEL M.: 1977, *Crucifixion in the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross*, Philadelphia.
- HILL H.: 1932, *Sulla's New Senators in 81 B.C.*, CQ 26, 49—59.
- HILLARD T.W.: 1987, *Plutarch's Late—Republican Lives: Between the Lines*, „Antichthon” 21, 19—48.
- HILLARD T.W.: 1996, *Death by Lighting. Pompeius Strabo and the People*, RhM 139, 135—145.
- HILLMAN T.P.: 1989, *The Reputation of Cn. Pompeius Magnus among his Contemporaries from 83 to 59 B.C.*, New York.
- HILLMAN T.P.: 1996, *Cinna, Strabo's Army and Strabo's Death in 87 B.C.*, AC 65, 81—89.
- HILLMAN T.P.: 1997, *Pompeius in Africa and Sulla's Order to Demobilize (Plutarch, Pompeius 13.1—4)*, „Latomus” 56, 94—106.
- HILLMAN T.P.: 1998, *Notes on the Trial of Pompeius at Plutarch, Pomp. 4.1—6.*, RhM 141, 176—193.
- HINARD F.: 1985a, *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Paris.
- HINARD F.: 1985b, *Sylla*, Fayard.
- HOFMANN-LÖBL I.: 1996, *Die Calpurnii*, Frankfurt am Main.

- HOLLAND R.: 2005, *Oktawian August. Ojciec chrzestny Europy*, przeł. A. KOWALSKA, Warszawa.
- HOLMES T.R.(=RICE HOLMES T.): 1923, *Roman Republic and the Founder of the Empire*, vol. 1—2, Oxford.
- HOMEYER U.: 1964, *Die antiken Berichte über den Tod Ciceros und ihre Quellen*, Baden—Baden.
- HOMEYER U.: 1977, *Die Quellen zu Cicero's Tod*, „Helikon”, 17, 56—96.
- HORNUM M.B.: 1993, *Nemesis, the Roman State, & the Games*, Leiden.
- HORNUM M.B.: 1998, *Nemesis Trampling the Enemy: a Previously Unrecognized Example*, in: Στέφανος: *Studies in Honor of Brunilde Sismondo Ridgway*, eds. K.J. HARTSWICK, M.C. STURGEON, Philadelphia, 131—138.
- HOUWINK TEN CATE Ph.H.J.: 1961, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden.
- HURLET F.: 2015, *The Roman Emperor and the Imperial Family*, in: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, eds. C. BRUUN, J. EDMONDSON, New York.
- HUSKINSON J.: 2000, *Looking for Culture, Identity and Power*, in: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, ed. J. HUSKINSON, London, 3—27.
- HUZAR E.G.: 1979, *Mark Antony. A Biography*, Minneapolis.
- IMBER M.: 2001, *Practised Speech: Oral and Written Conventions in Roman Declamation*, in: *Speaking Volumes. Orality and Literacy in the Greek and Roman World*, ed. J. WATSON, Leiden, 199—216.
- ISAAC B.: 1995, *Hierarchy and Command—Structure in the Roman Army*, in: *La hierarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire*, éd. Y. LE BOHEC, Paris, 23—31.
- JACZYŃSKA M.: 1962, *The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic*, „Historia” 11, 4, 486—497.
- JACZYŃSKA M.: 1979, *Historia starżytnego Rzymu*, Warszawa.
- JACZYŃSKA M.: 1995, *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa.
- JACZYŃSKA M.: 1999, *Rzym*, w: M. JACZYŃSKA, D. MUSIAŁ, M. STĘPIEŃ, *Historia starożytna*, red. M. JACZYŃSKA, Warszawa, 409—647.
- JACZYŃSKA M., PAWLAK M.: 2008, *Starożytny Rzym*, Warszawa.
- JAEGER W.: 2001, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przeł. M. PLEZIA, H. BEDNAREK, Warszawa.
- JAMESON S.: 1970, *Pompey's Imperium in 67: Some Constitutional Fictions*, „Historia” 19, 5, 539—560.
- Julia [5] 1999, in: DNP Bd. 6, 1.

- JUNDZIŁ J.: 1991, *Rzymianie a morze*, Bydgoszcz.
- JUNDZIŁ J.: 2001, *Wzorce i modele wychowania w rodzinie rzymskiej okresu III wiek p.n.e.—III wiek n.e.*, Bydgoszcz.
- KAIMIO J.: 1979, *The Romans and the Greek Language*, Helsinki.
- KAMIENIK R.: 1973, *Studia nad topografią powstania Spartakusa*, AUMCS, Sect. F, 28, 95—124.
- KARANASTASSI P., RAUSA F.: 1992, *Nemesis*, in: LIMC, vol. 6, Zürich—München, 733—770.
- KASTER R.A.: 2011, *Macrobius. Saturnalia, Books 6—7*, Loeb Classical Library, Harvard.
- KEAVENEY A.: 1978, *Pompeius Strabo Second Consulship*, CQ 28, 240—241.
- KEAVENEY A.: 1982a, *Sulla. The Last Republican*, London—Canberra.
- KEAVENEY A.: 1982b, *Young Pompey: 106—79 B.C.*, AClass 51, 111—139.
- KEAVENEY A.: 1998, *Lukullus*, przeł. A. ZIÓŁKOWSKI, Warszawa.
- KEAVENEY A.: 2005a, *Sulla. The Last Republican*, 2nd ed., London—New York.
- KEAVENEY A.: 2005b, *The Terminal Date of Sulla's Dictatorship*, „Athenaeum” 93, 423—439.
- KEAVENEY A.: 2007, *The Army in the Roman Revolution*, London—New York.
- KEEGAN J.: 1976, *The Face of Battle*, London.
- KEEGAN P.: 2008, *Turia, Lepidus and Rome's Epigraphic Environment*, SHT 9, 1—7.
- KELSEY F.W.: 1907, *Cicero as a Wit*, CJ 3, 3—10.
- KELSEY F.W.: 1909, *Cicero's Jokes on the Consulship of Caninius Rebilus*, CJ 5, 129—131.
- KEPPIE L.: 1983, *Colonization and Veteran Settlement in Italy 47—14 B.C.*, London.
- KEPPIE L.: 1984, *The Making of the Roman Army. From Republic to Empire*, London.
- KISSLING A., SCHÖLL R. (rec.): 1875, *Asconius Pedianus Quintus. Orationum Ciceronis quinque enarratio*, Berolini.
- KLEBS E.: 1894, *Antistius*, 18, in: RE, Bd. I, Stuttgart, 2547.
- KNOCH U.: 1982, *Die Römische Satire*, Göttingen.
- KOBER M.: 2000, *Die politischen Anfänge Oktavians in der Darstellung des Velleius und dessen Verhältnis zur historiographischen Tradition: ein philologischer Quellenvergleich: Nikolaus von Damaskus, Appian von Alexandria, Velleius Paterculus*, Würzburg.
- KONIK E., NOWOSIELSKA W. (opr., przeł., kom. opat.): 2003, *Corpus Caesarianum*, Wrocław.
- KONRAD Ch.F.: 1994, *Plutarch's Sertorius*, Chapel Hill, NC.
- KOORTBOJIAN M.: 2013, *The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*, New York.
- KOPIJ K.: 2010, *Opera Pompei and the Theology of Victory*, SAAC 14, 167—178.
- KOPIJ K.: 2011, *The Coins Related to Pompey the Great through the Lens of the theology of Victory*, in: *Proceedings of the 6th International Numismatic Congress in Croatia, University of Zadar, Zadar, Croatia, September 26—29, 2010*, Rijeka.

- KORPANTY J.: 1971, *Rozwój politycznej roli jednostki w republice rzymskiej i jego odbicie w literaturze*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- KORPANTY J.: 1980, *Rzymska pochwała idealnej żony*, „Meander” 4, 156—164.
- KOWALSKI H.: 1983—1984, *Przemoc jako metoda walki wyborczej w Rzymie w okresie schyłku republiki*, AUMCS, Sect. F, 38—39, 75—92.
- KOWALSKI H.: 1987—1988, *Przekupstwa wyborcze w Rzymie w okresie schyłku republiki*, RL 29—30, 7—16.
- KOWALSKI H.: 1988, *Armia a wybory w Rzymie w okresie schyłku republiki*, w: *Antiquitas*, t. 14, red. E. KONIK, Wrocław, 117—125.
- KOWALSKI H.: 1993, *Odpowiedzialność karna za przestępstwa wyborcze w Rzymie (II—I wiek p.n.e.)*, BLTN (FSSL), humanistyka, 34, 1, 73—83.
- KOWALSKI H.: 1995, *Floty prowincjonalne w Rzymie w okresie schyłku republiki*, w: *Morze w kulturze starożytnych Greków i Rzymian*, red. J. ROSTROPOWICZ, Opole, 267—274.
- KOWALSKI H.: 1998, *Praemia legis w rzymskim ustawodawstwie de ambitu w I wieku p.n.e.*, ResHis 5, 101—113.
- KOWALSKI H.: 2010, *Ustawodawstwo Pompejusza w zakresie ochrony porządku publicznego w 52 roku p.n.e.*, w: *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. AMIELAŃCZYK, A. DĘBIŃSKI, D. SŁAPEK, Lublin, 139—149.
- KRAWCZUK A.: 1972, *Gajusz Juliusz Cezar*, wyd. 2, Wrocław.
- KRAWCZUK A.: 1960, *Kolonizacja sullañska*, Wrocław—Kraków.
- KROMAYER J., VEITH G.: 1928, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, München.
- KÜBLER B.: 1931, *Ser. Sulpicius Rufus*, 95, in: RE, Bd. IVA, Stuttgart, 851—860.
- KUMANIECKI K.: 1977: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*, Warszawa.
- KUMANIECKI K.: 1989, *Cycon i jego współczesni*, Warszawa.
- KUNKEL W., WITTMANN R.: 1995, *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*, Bd. 10, München.
- LACEY W.K.: 1974, *Clodius and Cicero. A. Question of Dignitas*, „Antichthon” 8, 85—92.
- LAFON X.: 1981, *À propos des villas de la zone de Sperlonga [Les origines et le développement de la villa maritima sur le littoral tyrrhénien à l’époque républicaine]*, MEFRA 93, 1, 297—353.
- LANA I.: 1990, *L’intellettuale e il potere a Roma*, in: EADEM, *Sapere, lavoro e potere in Roma antica*, Napoli.
- LANZANI C.: 1915, *Mario e Silla. Storia della democrazia romana negli anni 87—82 a.C.R.*, Catania.
- LANZANI C.: 1936, *Lucio Cornelio Silla dittatore. Storia di Roma negli anni 82—78 a.C.*, Milano.

- LAQUER R.: 1934, *Teophanes*, 1, in: RE, Bd. VA, Stuttgart, 2090—2127.
- LEACH J.: 1978, *Pompey the Great*, London.
- LEIS A.A., PERCY W.A., VERSTRAETE B.C.: 2003, *The Age of Marriage in Ancient Rome*, New York.
- LONDON J.E.: 2005, *Soldiers & Ghosts. A History of Battle in Classical Antiquity*, New Haven—London.
- LETZNER W.: 2000, *Lucius Cornelius Sulla. Versuch einer Biographie*, Münster.
- LEVICK B.: 1999, *Tiberius the Politician*, London—New York.
- LEWIS R.G.: 1966, *Pompeius' Freedman Biographer: Suetonius, De Gramm. pt Rhet. 27 (3)*, CR 16, 271—273.
- LICHOCKA B.: 2004, *Némésis en Égypte romaine*, Mainz am Rhein.
- LIGHTMAN M., LIGHTMAN B.: 2008, *A to Z of Ancient Greek and Roman Women. Revised edition*, New York.
- LINANT DE BELLEFONDS P.: 1992, *Nemesis (in peripheria orientali)*, in: LIMC, vol. 6, Zürich—München, 770—773.
- LIND G.: 2008, *Common Law Marriage. A Legal Institution for Cohabitation*, Oxford.
- LINDERSKI J.: 1966, *Rzyskie zgromadzenie wyborcze od Sulli do Cezara*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- LINDERSKI J.: 1984, *Rome, Aphrodisias and the Res Gestae: the Genera Militiae and the Status of Octavian*, JRS 74, 74—80.
- LINDERSKI J.: 1985, *Buying the Vote. Electoral Corruption in the Late Republic*, AncW 11, 87—94.
- LINDERSKI J.: 1990, *A Surname of M. Antonius Creticus and the Cognomina "Ex Victis Gentibus"*, ZPE 80, 157—164.
- LINDERSKI J.: 1995, *Buying the Vote: Electoral Corruption in the Late Republic*, in: IDEM, *Roman Questions. Selected Papers*, Stuttgart, 107—114.
- LINDERSKI J.: 2007, *Q. Scipio Imperator*, in: IDEM, *Roman Questions II: Selected Papers*, Stuttgart, 130—174.
- LINTOTT A.W.: 1968, *Violence in Republican Rome*, Oxford.
- LINTOTT A.W.: 1990, *Electoral Bribery in the Roman Republic*, JRS 80, 1—16.
- LINTOTT A.: 1999, *Violence in Republican Rome*, rep., Oxford—New York.
- LOADER W.R.: 1940, *Pompey's Command under the Lex Gabinia*, CR 54, 3, 134—136.
- LODGE G.: 1920, *Caesar, Cicero, and Pompey*. ClW 13, 138—142.
- LOVANO M.: 2002, *The Age of Cinna: Crucible of Late Republican Rome*, Stuttgart.
- LUMBROSO G.: 1895, *L'Egitto dei Greci e dei Romani*, Roma.
- ŁADOŃ T.: 2010, *Polityczne podłoże zmian ustrojowych w Rzymie pod koniec lat siedemdziesiątych I wieku p.n.e.*, SP 12, 119—131.
- ŁADOŃ T.: 2011, *Wojna sertoriańska (80—71 przed Chr.)*, Oświęcim.

- ŁADOŃ T.: 2014, *Pompejusz versus Sertoriusz: rozważania o bitwie pod Lauro*, PHW 15, 66,1 (247), 7—16.
- ŁADOŃ T.: 2015, *Death in the Villa Publica. The Massacre of Prisoners after the Battle of the Colline Gate*, SC 12, 125—136.
- ŁOPOSZKO T.: 1954, *Zaburzenia plebsu miejskiego w Rzymie w latach pięćdziesiątych p.n.e.*, AUMCS, Sect. F, 9, 85—128.
- ŁOPOSZKO T.: 1966, *Oddziały zbrojne Klodiusza 61—53 p.n.e.*, AUMCS, Sect. F, 21, 129—159.
- ŁOPOSZKO T.: 1967, *Głód w Rzymie w 57 roku p.n.e.*, RL 10, 9—28.
- ŁOPOSZKO T.: 1969, *Zapomniany przywódca plebejski z I wieku p.n.e.*, „Meander” 24, 166—175.
- ŁOPOSZKO T.: 1974, *Trybunat Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa.
- ŁOPOSZKO T.: 1977, *Tajemnice starożytnej żeglugi*, Warszawa.
- ŁOPOSZKO T.: 1980, *Mouvements sociaux à Rome dans les années 57—52 av. J.C.*, Lublin.
- ŁOPOSZKO T.: 1982, *Ruchy plebejskie w Rzymie (od Grakchów do Cezara)*, Lublin.
- ŁOPOSZKO T.: 1987, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa.
- ŁOPOSZKO T.: 1989, *Sextus Clodius Damio?*, „Historia” 38, 4, 498—503.
- ŁOPOSZKO T.: 1992, *Starożytne bitwy morskie*, Lublin.
- ŁOPOSZKO T.: 1994a, *Problemy społeczne schyłkowej Republiki*, w: *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach*, red. J. WOLSKI, T. KOTUŁA, A. KUNISZ, Kraków, 235—279.
- ŁOPOSZKO T.: 1994b, *Starożytni piraci Morza Śródziemnego*, Lublin.
- ŁUĆ I.: 2016, *Marcus Antonius as a Commander and Comrade in Arms*, in: *Marcus Antonius. History and Tradition*, eds. D. SŁAPEK, I. ŁUĆ, Lublin, 35—58.
- ŁUĆ I.A.: 2010, *Boni et mali milites romani. Relacje między żołnierzami wojsk rzymskich w okresie wczesnego cesarstwa*, Kraków.
- ŁUKASZEWICZ A.: 1993, *Aegyptiaca Antoniniana. Działalność Karakalli w Egipcie (215—216)*, Warszawa.
- ŁUKASZEWICZ A.: 1998, *Antoninus Philsarapis*, Warszawa.
- ŁUKASZEWICZ A.: 2007, *Cezar w Egipcie*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, w: *Antiquitas*, t. 29, red. K. NAWOTKA, M. PAWLAK, Wrocław, 443—452.
- MADEJSKI P.: 2007, *Rzeczony ikonografii Pax do początku rządów Flawiuszy*, w: *Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki*, red. P. BERDOWSKI, B. BŁAHACZEK, Rzeszów, 231—253.
- MADEJSKI P.: 2008, *Idy Marcowe: przebieg wydarzeń w źródłach starożytnych i wczesnośredniowiecznych (rekonesans)*, w: *Idy Marcowe 2050 lat później*, red. L. MROZEWICZ, Poznań, 175—199.

- MAGIE D.: 1950, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, vol. 2, New Jersey.
- MALAMUD M.: 2003, *Pompey's Head and Cato's Snakes*, CPh 98, 1, 31—44.
- MARKALE J.: 1988, *Wercyngetoryks*, przeł. H. OLĘDZKA, Warszawa.
- MARÓTI E.: 1971, *On the Problem of M. Antonius Creticus' Imperium Infinitum*, AAASH 19, 3—4, 259—272.
- MARROU H.-I.: 1969, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, Warszawa.
- MARSHALL A.J.: 1972, *The lex Pompeia de provinciis (52 B.C.) and Cicero's Imperium in 51—50 B.C.: Constitutional Aspects*, in: ANRW, Teil 1, Bd. 1, Hrsg. H. TEMPORINI, Berlin—New York, 887—921.
- MARSHALL B.A.: 1976, *Crassus. A Political Biography*, Amsterdam.
- MARSHALL S.L.A.: 2000, *Men against Fire. The Problem of Battle Command*, 2nd ed., Norman.
- MARTIN J.: 1965, *Die Popularen in der Geschichte der Späten Republik*, Freiburg, (Diss).
- MARTIN M.: 1975, *Les origines de la presse militaire en France (1770—1799)*, Paris.
- MARX F.A.: 1937, *Tacitus und die Literatur der exitus illustrium virorum*, „Philologus”, vol. 92, 83—103.
- MARZANO A.: 2007, *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Leiden—Boston 2007.
- MASI S., DE LEONARDIS S.: 2007, *Rome and the Vatican: Art and History*, Firenze.
- MATTINGLY H.B.: 1975, *The Consilium of Cn. Pompeius Strabo in 89 B.C.*, „Athenaeum” 53, 262—266.
- MAURENBRECHER B. (ed.): 1891, *C. Sallusti Crispi historiarum reliquiae*, Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae.
- MCGILL S.: 2012, *Plagiarism in Latin Literature*, Cambridge.
- MEIER Ch.: 1966, *Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*, Wiesbaden.
- MEIER Ch.: 1986, *Caesar*, München.
- MEYER E.: 1922, *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius*, Stuttgart—Berlin.
- MIĄCZEWSKA A.B.: 2015, *Lucjusz Antoniusz i republikańska propaganda: polityczne i militarne strategie w czasie wojny o Peruzję w 41 r. p.n.e.*, w: *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, red. H. KOWALSKI, P. MADEJSKI, Lublin, 169—194.
- MILES R.: 2000, *Communicating Culture, Identity and Power*, in: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, ed. J. HUSKINSON, London, 29—62.
- MILLAR F.: 1964, *A Study of Cassius Dio*, Oxford.
- MILTNER F.: 1952, *Cn. Pompeius Magnus*, 31, in: RE, Bd. XXI, 2062—2211.
- MOATTI C.: 2000, *Pour une histoire intellectuelle de l'Antiquité*, RH 124, 685—691.
- МОЛЕВ Е.А.: 1995, *Властитель Понта*, Нижний Новгород.

- MOMMSEN Th.: 1869, *Römische Geschichte*, Bd. 2, Berlin.
- MOMMSEN Th.: 1899, *Römisches Strafrecht*, Leipzig.
- MORALES I.A.: 2010, *Diplomacy in the Greek Poleis of Asia Minor*, C&M 61, 127—149.
- MORAWIECKI L.: 1989, *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku Republiki (lata 44—27 p.n.e.)*, Rzeszów, (2014, wyd. 2., Poznań—Gniezno).
- MORAWIECKI L.: 2002, *Homo scribens*, ResHis 13, *Z książką przez wieki*, red. A. KRAWCZYK, Lublin, 15—38.
- MORSTEIN-MARX R.: 1995, *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, Berkeley—Los Angeles—Oxford.
- MORSTEIN-MARX R.: 2004, *Mass Oratory and Political Power in the Late Roman Republic*, Cambridge.
- MOUSOURAKIS G.: 2012, *Fundamentals of Roman Private Law*, London.
- MUCCIGROSSO J.: 2006, *Religion and Politics: Did the Romans Scruple About the Placement of Their Temples?*, in: *Religion in Republican Italy*, ed. E. BISPHAM, C. SMITH, Cambridge.
- MUNTZ Ch.E.: 2008, *Diodorus Siculus, Egypt, and Rome*, Proquest.
- MÜNZER F.: 1897, *Q. Caecilius Metellus Pius Scipio*, 99, in: RE, Bd. III, Stuttgart, 1224—1228.
- MÜNZER F.: 1899a, *Ap. Claudius Pulcher*, 297, in: RE, Bd. III, Stuttgart, 2849—2853.
- MÜNZER F.: 1899b, *M. Claudius Marcellus*, 229, in: RE, Bd. III, Stuttgart, 2760—2764.
- MÜNZER F.: 1899c, *Ti. Claudius Nero*, 254, in: RE, Bd. III, Stuttgart, 2777—2778.
- MÜNZER F.: 1901, *Demetrios aus Gadara*, 50, in: RE, Bd. IV, Stuttgart, 2802—2803.
- MÜNZER F.: 1905, *L. Domitius Ahenobarbus*, 27, in: RE, Bd. V, Stuttgart, 1334—1343.
- MÜNZER F.: 1923, *P. Servilius Vatia Isauricus*, 93, in: RE, Bd. IIA, Stuttgart, 1812—1817.
- MÜNZER F.: 1927, *Q. Lutatius Catulus*, 8, in: RE, Bd. XIII, Stuttgart, 2082—2094.
- MÜNZER F.: 1931, *C. Memmius*, 7, in: RE, Bd. XV, Stuttgart, 608—609.
- MURRAY J.: 1875, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London.
- MUSIAŁ D.: 2001, *Zakaz picia wina przez rzymskie kobiety. Przyczynek do dziejów religii i obyczajów*, w: *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. KURYŁOWICZ, Lublin, 121—128.
- NARDUCCI E.: 1973, *Il tronco di Pompeo (Troia e Roma nella Pharsalia)*, „Maia”, 25, 317—325.
- NARDUCCI E.: 1979, *La provvidenza crudele: Lucano e la distruzione dei miti augustei*, Pisa.
- NEUENDORFF A.: 1913, *Die römische Consulwahlen von 78—49 v. Chr.*, Breslau.
- NICCOLINI G.: 1934, *I fasti dei tribuni della plebe*, Milano.
- NICOLET C.: 1974, *L'orde Équestre a la l'époque républicaine (312—43 av. J.-C.)*, vol. 2, *Prosopographie des chevaliers Romains*, Paris.

- NICOLET C.: 1980, *The World of the Citizen in Republican Rome*, trans. P.S. FALLA, Berkeley—Los Angeles.
- NICOLET C.: 1997, *Obywatel, polityk*, w: *Człowiek Rzymu*, red. A. GIARDINA, przeł. P. BRAVO, Warszawa, 25—68.
- NIEBUHR B.G.: 1844, *The History of Rome*, vol. 3, Philadelphia.
- NIPPEL W.: 1995, *Public Order in Ancient Rome (Key Themes in Ancient History)*, Cambridge.
- NOVIELLI C.: 2001, *La retorica del consenso: commento alla tredicesima Filippica di M. Tullio Cicerone*, Bari.
- NOVOKHATKO A.A.: 2009, *The Invectives of Sallust and Cicero. Critical Edition with Introduction, Translation, and Commentary*, Berlin—New York.
- NOWAK K.-J.: 1973, *Der Einsatz Privater Gärten in der späten römischen Republik*, München, (diss.).
- OLSZEWSKI L.: 2002, *Upadłe i boskie: ubóstwienie cesarzowych i książniczek z dynastii julijsko-klaudyjskiej (30 rok przed Chr.—68 rok po Chr.)*, Poznań, (diss.).
- OOTEGHEM VAN J.: 1954, *Pompée le Grand, bâtisseur d'Empire*. Louvain—Namur—Paris.
- OOTEGHEM VAN J.: 1961, *Lucius Marcius Philippus et sa famille*, Namur.
- OOTEGHEM VAN J.: 1964, *Caius Marius*, Bruxelles.
- OOTEGHEM VAN J.: 1967, *Les Caecilii Metelli de la République*, Bruxelles.
- ORLIN E.: 1997, *Temples, Religion, and Politics in the Roman Republic*, Leiden—New York.
- ORLIN E.: 2007, *Urban Religion in the Middle and Late Republic*, in: *A Companion to Roman Religion*, ed. J RÜPKE, Oxford.
- ORLIN E.: 2010, *Foreign Cults in Rome: Creating a Roman Empire*, Oxford—New York.
- ORMEROD H.A.: 1922, *The Campaigns of Servilius Isauricus against the Pirates*, JRS 12, 35—56.
- ORMEROD H.A.: 1924, *Piracy in the Ancient World*, Liverpool.
- ORTU R.: 2010, «*Captus a piratis*»: *schiaiviti di fatto?*, RDR 10, 1—12 (<http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/>).
- OSGOOD J.: 2006, *Caesar's Legacy. Civil War and the Emergence of the Roman Empire*, Cambridge.
- OSGOOD J.: 2010, *Caesar and the Pirates: Or How to Make (and Break) an Ancient Life*, G&R 57, 2, 319—336.
- OSTROWSKI J.A.: 1999, *Starożytny Rzym. Sztuka i polityka*, Warszawa—Kraków.
- PANCIERA S.: 1956, *Liburna (rassegna delle fonti, caratteristiche della nave, accezioni del termine)*, „*Epigraphica*” 18, 130—156.
- PANCIERA S.: 1958, *Liburna*, in: *Dizionario epigrafico di antichità romane*, [di E. DE RUGGIERO], 4, fasc. 31, [1960] 969—973.

- PAPAPOSTOLOU I.A.: 1989, *Monuments du combats gladiateurs à Patras*, BCH 113, 371—378.
- PARENTI M.: 2003, *The Assassination of Julius Caesar. A People's History of Ancient Rome*, New York—London.
- PATERSON J.: 1985, *Politics in the Late Republic*, in: *Roman Political Life 90 B.C.—A.D.69*, ed. T.P. WISEMAN, Exeter, 21—44.
- PATTERSON J.R.: 2006, *Rome and Italy*, in: *A Companion to the Roman Republic*, eds. N. ROSENSTEIN, R. MORSTEIN-MARX, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 606—624.
- PAYNE R.: 1962, *The Roman Triumph*, London.
- PEEK W.: 1937, *Peitholaos*, 2, in: RE, Bd. XIX, Stuttgart, 217—218.
- PELLEGRINO G.: 1986, *Un aspetto della vita romana, l'otium*, „Euresis”, 2, 63—74.
- PELLING C.B.R.: 1979, *Plutarch's Method of Work in the Roman Lives*, JHS 99, 74—96.
- PENIS M.G., ADAMS L.: 2006, *Lucrezia Tornabuoni de' Medici and the Medici family in the fifteenth century*, New York.
- PENROSE J.: 2008, *Rome and her enemies: an empire created and destroyed by war*, Oxford—New York.
- PERDRIZET P.: 1912, *Némésis*, BCH 36, 248—274.
- PEROWNE S.: 1969, *Death of the Roman Republic*, London.
- PETER H.: 1865, *Die Quellen Plutarchs in den Biographieen der Römer*, Halle.
- PHANG S.E.: 2008, *Roman Military Service. Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge.
- PHILLIPSON C.: 1911a, *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, vol. 1, New York.
- PHILLIPSON C.: 1911b, *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*, vol. 2, New York.
- PICARD C.: 1947, *La Némésis-Tyche de Vienne (Isère)*, „Gallia” 5, 259—270.
- PIEGDOŃ M.: 2014, *Krassus. Polityk niespełnionych ambicji*, Kraków.
- PIGOŃ J.: 2008, *Ummidia i Minicja. Dwa konterfekty niewieście Pliniusza Młodszeo (Epist. VII, 24; V, 16)*, SPhPGL 18, 287—303.
- PINA POLO F.: 1996, *Contra arma verbis. Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik*, Stuttgart.
- PINA POLO F.: 2003, *Dziejopisarstwo, „mos maiorum” i rzymska tożsamość*, przeł. L. OLSZEWSKI, Poznań.
- PIOTROWICZ L.: 1921, *Plutarch a Appjan. Studja źródłowe do historii Rzymu w epoce rewolucji, okres I (133—70)*, Poznań.
- PIOTROWICZ L.: 1934, *Dzieje rzymskie*, w: *Wielka Historia Powszechna*, t. 3, Warszawa.
- PLATNER S.: 1929, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London.
- PLAUMANN G.: 1913, *Das sogenannte Senatus consultum ultimum, die Quasidiktatur der späteren römischen Republik*, „Klio” 13, 321—386.

- POLAY K.: 1965, *Der Kodifikationsplan des Pompeius*, AAASH 13, 85—95.
- POPEŁAWSKI M.S.: 1933, *Literackie walory pamiętników Cezara*, Lublin.
- POPEŁAWSKI M.S.: 1935, *Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*, Lublin.
- POSNANSKY H.: 1890, *Nemesis und Adrasteia: eine mythologisch-archäologische Abhandlung*, Breslau.
- POSTGATE J.P.: 1917, *M. Annaei Lucani de bello civili liber VIII*, ed. J.P. POSTGATE, Cambridge.
- POTTER D.: 2014, *The Roman Army and Navy*, in: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, ed. H.I. FLOWER, 2nd ed., New York, 54—77.
- POWER T.J.: 2007, *Priam and Pompey in Suetonius' Galba*, CQ 57, 2, 792—796.
- PRAG J.R.W.: 2007, *Roman Magistrates in Sicily, 227—49 BC*, in: *La Sicile de Cicéron. Lectures des Verrines. Actes du colloque de Paris (19—20 mai 2006) Organisé par l'UMR 8585, Centre Gustave Glotz, sous la direction de J. DUBOULOZ, S. PITTIA, Besançon*, 287—310.
- PREMERSTEIN VON A.: 1937, *Von Werden und Wesen des Prinzipats*, München.
- PRICE S.R.F.: 1986, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.
- RADIN M.: 1915, *The Promotion of Centurions in Caesar's Army*, CJ 10, 7, 300—311.
- RAINACH T.: 1975, *Mitridates Eupator, König von Pontos*, Hildesheim—New York.
- RAWSON B.: 1986, *The Roman Family*, in: *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, ed. B. RAWSON, New York, 1—57.
- RAWSON B.: 1999, *The Roman Family in Italy*, Oxford.
- RAWSON E.: 1983, *Cicero. A Portrait*, 2nd ed., Bristol.
- RAWSON E.: 1985, *Intellectual Life in the Late Roman Republic*, Baltimore.
- REDDÉ M.: 1986, *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'empire romain*, Rome.
- RESCH K.: 2010, *Die Freiheit des Feldherrn. Der Handlungsspielraum römischen Feldherren, 218—133 v. Chr.*, Wien.
- RIBBECK O.: 1875, *Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik*, Leipzig.
- RICH J.W.: 1983, *The Supposed Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.*, „Historia” 32, 3, 287—331.
- RICHARDSON J.S.: 1983, *The Triumph of Metellus Scipio and the Dramatic Date of Varro*, RR 3, CQ 33, 456—463.
- RICHARDSON L.: 1992, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore—London.
- RICKMAN G.: 1980, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford.
- ROCCATI A.: 1978, *Nuove epigrafi greche e latine da File*, in: *Hommages à Maarten J. Vermaseren, III* (EPRO 86), Leiden, 988—996, pll. CCVI—CCXIV.
- ROCHETTE B.: 1996, *Remarques sur le bilinguisme gréco-latin*, LEC 44, 3—19.

- ROCHETTE B.: 2002, *Les sobriquets de Pompée dans la correspondance de Cicéron*. „*Latomus*” 61, 41—45.
- RODDAZ J.M.: 1988, *Lucius Antonius*, „*Historia*” 37, 3, 317—346.
- ROGOSZ N.: 1985, *Lex Tribunicia de Caesare absente consule creando*, PH 76, 1—13.
- ROGOSZ N.: 1987, *Senat a konflikt Pompejusza z Cezarem. Wniosek konsula Marcelusa z 51 roku p.n.e. w sprawie odwołania Cezara z prowincji*, w: *Antiquitas*, t. 13, red. E. KONIK, Wrocław, 201—231.
- ROGOSZ N.: 1988, *Kwestia restytucji znaczenia trybunatu ludowego w programie politycznym Marka Emiliusza Lepidusa (78—77 r. p.n.e.)*, w: *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*, red. A. KUNISZ, Katowice, s. 7—38.
- ROGOSZ N.: 1992, *Polityczna rola trybunatu ludowego w Rzymie w latach restauracji sullauskiej (78—70 p.n.e.)*, Katowice.
- ROGOSZ N.: 2004, *Polityczna rola senatu w Republice Rzymskiej w latach 59—55*, Katowice.
- ROGOSZ N.: 2010a, *Racja stanu, praworządność i sprawy prywatne w działalności Gn. Pompejusza w 52 r. p.n.e.*, w: SP 12, *Studia z historii i prawa starożytnego Rzymu (Studi sulla storia e sul diritto dell'antica Roma)*, red. A.R. JUREWICZ, A. ŚWIĘTOŃ, Olsztyn, 189—201.
- ROGOSZ N.: 2010b, *Trzeci konsulat Gn. Pompejusza a ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w starożytnym Rzymie (52 r. przed Chrystusem)*, w: *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. AMIELAŃCZYK, A. DĘBIŃSKI, D. SŁAPEK, Lublin, 211—217.
- ROGOSZ N.: 2011, *The Character and Scope of Cn. Pompeius's Power during the Third Consulate in the Year 52 BC*, in: *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicate*, eds. S. RUCIŃSKI, C. BALBUZA, Ch. KRÓLCZYK, Poznań, 333—343.
- ROGOSZ N.: 2014, *Obywatelskie cnoty Gnejusza Pompejusza a Reublika Rzymska (lata 54—52 przed Chrystusem)*, w: *W kręgu ikon władzy ludzi oraz idei świata starożytnego*, pod kier. W. KACZANOWICZA, red. A.A. KLUCZEK, N. ROGOSZ, A. BARTNIK, Katowice, 169—187.
- ROLLER M.B.: 1997, *Color—Blindness: Cicero's Death, Declamation, and the Production of History*, CPh 92, 109—130.
- ROLLER M.B.: 2001, *Constructing Autocracy. Aristocrats and Emperors in Julio—Claudian Rome*, Princeton—Oxford.
- RONCONI A.: 1940, *Exitus illustrium virorum*, SIFC 17, 3—32.
- ROSELAAR S.T.: 2012, *Mediterranean Trade as a Mechanism of Integration between Romans and Italians*, in: *Processes of Integration and Identity Formation in the Roman Republic*, ed. S.T. ROSELAAR, Leiden—Boston, 141—158.
- ROSENBLITT A.: 2014, *The Turning Tide: The Politics of the Year 79 B.C.E.*, TAPhA 144, 415—444.

- ROSENSTEIN N.: 2007, *Military Command, Political Power, and the Republican Elite*, w: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. ERDKAMP, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 132—147.
- ROSS TAYLOR L.: 1949, *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley—Los Angeles.
- ROSTOVITZEFF M.: 1926, *Pax Augusta Claudiana*, JEA 12, 1—2, 24—29.
- ROTH J.: 1983, *The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.*, „Historia” 32, 3, 287—331.
- ROTH J.: 1999, *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.—A.D. 235)*, Leiden—Boston.
- ROTH J.: 2011, *Rzymska sztuka wojenna*, Warszawa 2011.
- ROTONDI G.: 1962, *Leges publicae populi Romani*, Hildesheim.
- RÜPKE J.: 1990, *Domi Militiae. Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart.
- RÜPKE J.: 2001, *Die Religion der Römer*, München.
- RUSSEL B.F.: 2003, *Wine, Women and the Polis: Gender and the Formation of the City—State in Archaic Rome*, G&R, 50, 77—84.
- RUSSELL A.: 2016, *The Politics of Public Space in Republican Rome*, Cambridge.
- RYAN F.X.: 1996, *Bibulus as President of the Senate*, „Latomus” 55, 384—388.
- RYAN F.X.: 1997, *The Birth Dates of Domitius and Scipio*, AHB 11, 89—93.
- RYAN F.X.: 1998, *Rank and Participation in the Republican Senate*, Stuttgart.
- SADDINGTON D.B.: 2007, *Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets*, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. ERDKAMP, Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria, 201—217.
- SADOWSKI P.: 2015, *Wpływ kognacji na ius conubii w prawie rzymskim i kanonicznym*, SP 27, 41—53.
- SADURSKA A.: 1975, *Archeologia starożytnego Rzymu*, t. 1, *Od epoki królów do schyłku republiki*, Warszawa.
- SALAČ A.: 1922, Ζεὺς Κάσιος, BCH 46, 160—189.
- SALLES C.: 1922, *Lire à Rome*, Paris.
- SALLMANN K.: 1975, *Varro*, in: DKP Bd. 5, 1131—1139.
- SAMPSON G.C.: 2008, *The Defeat of Rome. Crassus, Carrhae and the Invasion of the East*, Barnsley.
- SANFORD E.M.: 1939, *The Career of Aulus Gabinius*, TAPhA 70, 64—92.
- SANTANGELO F.: 2006, *Sulla and the Senate: a Reconsideration*, CCGG 17, 7—22.
- SANTANGELO F.: 2007, *Pompey and Religion*, „Hermes”, 135, 228—233.
- SANTANGELO F.: 2016, *Marius*, London—New Delhi—New York—Sydney.
- САПРЫКИН С.: 1996, *Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье*, Москва.

- САПРЫКИН С.: 2009, *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*, Москва—Тула.
- SAWIŃSKI P.: 2016, *Sukcesja władzy cesarskiej w okresie rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej (30 p.n.e.—68 n.e.)*, Poznań.
- SCARCIA R.: 1996, *Morte e (in)sepoltura di Pompeo*, in: *Pompei exitus: variazioni sul tema dall'Antichità alla Controriforma*, eds. G. BRUGNOLI, F. STOK, Pisa, 125—147.
- SCHÄFER N.: 2000, *Die Einbeziehung der Provinzialen in den Reichsdienst in augusteischer Zeit*, Stuttgart.
- SCHEIDEL W.: 2007, *Roman Funerary Commemoration and the Age at First Marriage*, CPh 102, 389—402.
- SCHMITTHENNER W.: 1960, *Politik und Armee in der späten römischen Republik*, HZ 190, 1, 1—17.
- SCHOENLIN NICOLS M.: 1992, *Appearance and Reality: Study of the Clientele of Pompey the Great*, Berkeley, (diss).
- SCHULZ C.E.: 2006, *Women's Religious Activity In the Roman Republic*, Chapel Hill.
- SCHÜRER E.: 2014, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.—A.D. 135)*, vol. 2, rev., eds. G. VERMES, F. MILLAR, M. BLACK, London—New Delhi—New York—Sydney.
- SCHWEITZER B.: 1931, *Dea Nemesis Regina*, JDAI 46, 175—246.
- SCOTT K.: 1975, *The Imperial Cult Under Flavians*, New York.
- SCULARD H.H.: 2010, *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*, London—New York.
- SEAGER R.: 1979, *Pompey. A Political Biography*, Berkeley—Los Angeles.
- SEAGER R.: 2002, *Pompey the Great. A Political Biography*, 2nd ed., Malden, MA—Oxford—Carlton, Victoria.
- SEAGER R.: 2005, *Tiberius*, Bodmin.
- SEAGER R.: 2008, *The Rise of Pompey*, in: CAH, vol. 9, *The Last Age of the Roman Republic*, 146—43 B.C., 2nd ed., eds. J.A. CROOK, A. LINTOTT, E. RAWSON, Cambridge, 208—228.
- SEAR F.: 2006, *Roman Theatres: an Architectural Study*, Oxford.
- SHACKLETON-BAILEY D.R. (ed.): 1977, *Cicero M.T. Epistulae ad familiares*, vol. 2, Cambridge.
- SHATZMAN I.: 1972, *The Roman General's Authority over Booty*, „Historia” 21, 2, 177—205.
- SHATZMAN I.: 1975, *Senatorial Wealth and Roman Politics*, Bruxelles.
- SHAW B.D.: 1984, *Bandits in the Roman Empire*, P&P 105, 3—52.
- SHAW B.D.: 1987, *The Age of Roman Girls at Marriage: Some Reconsiderations*, JRS 77, 30—46.
- SHAW B.D.: 1990, *Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia*, JESHO 33, 2, 199—233.

- SHERWIN-WHITE A.N.: 2008, *Lucullus, Pompey and the East*, in: CAH, vol. 9, *The Last Age of the Roman Republic, 146—43 B.C.*, 2nd ed., eds. J.A. CROOK, A. LINTOTT, E. RAWSON, Cambridge, 229—273.
- SHOTTER D.: 1994, *Fall of Roman Republic*, London—New York.
- SIMON E.: 1962, *Zur Bedeutung des Greifen in der Kunst der Kaiserzeit*, „Latomus” 21, 749—780.
- SINKO T.: 1948, *Literatura grecka*, t. 2, *Literatura hellenistyczna*, cz. 2, *Wiek I przed Chr.*, Kraków.
- SINKO T.: 1951, *Literatura grecka*, t. 3, *Literatura grecka za Cesarstwa Rzymskiego*, cz. 1, *Wiek I—III n.e.*, Kraków.
- SITEK B.: 2006, *Tabula Heracleensis (Lex Iulia municipalis)*. Tekst, tłumaczenie, komentarz, Olsztyn.
- SKINNER M.B.: 2011, *Clodia Metelli. The Tribune Sister*, Oxford.
- SŁAPEK D.: 1995, *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej*, Wrocław.
- SMITH R.E.: 1957, *The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish Veterans*, CQ 7, 1—2, 82—85.
- SMITH R.E.: 1958, *Service in the Post—Marian Roman Army*, Manchester.
- SMITH R.E.: 1960, *Pompey's Conduct in 80 and 77 B.C.*, „Phoenix” 14, 1—13.
- SMITH R.E.: 1977, *The Use of Force in Passing Legislation in the Late Republic*, „Athenaeum” 55, 150—174.
- СМОРЧКОВ А.М.: 2012, *Религия и власть в Римской Республике: магистраты, жрецы, храмы*, Москва.
- SMYTH W.H.: 1824, *Memoir Descriptive of the Resources, Inhabitants, and Hydrography, of Sicily and its Islands: Interspersed with Antiquarian and other Notices*, London.
- SOUTHERN P.: 2002, *Pompey the Great*, Tempus.
- SOUTHERN P.: 2003, *Oktawian August*, przeł. D. KOZIŃSKA, Warszawa.
- SOUTHERN P.: 2004, *Pompejusz Wielki*, przeł. B. MIERZEJEWSKA, Warszawa.
- STADTER Ph.A.: 2015, *Plutarch and his Roman Reader*, Oxford.
- STARR Ch.G.: 1975, *The Roman Imperial Navy 31 B.C.—A.D. 324*, rep., New York.
- STAVELEY E.S.: 1954, *The Conduct of Elections During an Interregnum*, „Historia” 3, 2, 193—211.
- STEEL C.: 2013, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC. Conquest and Crisis*, Edinburgh.
- STEIDLE W.: 1951, *Sueton und die antike Biographie*, München.
- STEIN P.: 1930, *Die Senatssitzungen der Ciceronischen Zeit (68—43)*, Münster.
- STEWART R.: 1997, *The Jug and Lituus on Roman Republican Coin Types: Ritual Symbols and Political Power*, „Phoenix” 51, 170—189.
- STOUT S.E.: 1918, *Rotation in Office in the Roman Republic*, CJ 13, 6, 429—443.
- STRAFFORELLO G.: 1893, *La Patria. Geografia dell'Italia*, vol. 5, *La Sicilia*, Torino.

- STRASBURGER H.: 1938, *Caesars Eintritt in die Geschichte*, München.
- SUDER W.: 2003, 'Census populi'. *Demografia starożytnego Rzymu*, Historia CLX, Wrocław.
- SUMI G.S.: 1997, *Power and Ritual: The Crowd at Clodius' Funeral*, „Historia” 46, 1, 80—102.
- SUMI G.S.: 2002, *Spectacles and Sulla's Public Image*, „Historia” 51, 4, 414—432.
- SUMNER G.V.: 1970, *The Orators in Cicero's Brutus: Prosopography and Chronology*, Toronto.
- SUMNER G.V.: 1973, *The Orators in Cicero's „Brutus”: Prosopography and Chronology*, Toronto.
- SUMNER G.V.: 1982, *The Coitio of 54 BC, or Waiting for Caesar*, HSCPh 86, 138—139.
- SUOLAHTI J.: 1955, *The Junior Officers of the Roman Army in the Republican Period*, Helsinki.
- SWENEY J.M.: 1978, *The Career of Cn. Domitius Calvinus*, AncW 1, 179—185.
- SYME R.: 1938, *The Allegiance of Labienus*, JRS 28, 2, 113—125.
- SYME R.: 1960, *The Roman Revolution*, Oxford—New York.
- SYME R.: 1986, *The Augustan Aristocracy*, Oxford.
- SYME R.: 1987, *M. Bibulus and Four Sons*, HSCPh 91, 185—198.
- SYME R.: 2002, *Sallust*, Berkeley.
- SYME R.: 2009, *Rewolucja rzymska*, przeł. A.M. BAZIÓR, Poznań.
- SZEMLER G.J.: 1972, *The Priests of the Roman Republic. A Study of Interactions Between Priesthoods and Magistracies*, Bruxelles.
- TANSEY P.: 2010, *Antonia and the Pirates*, CQ 60, 2, 656—658.
- TARWACKA A.: 2005, *Status piratów w świetle rzymskiego prawa publicznego i ius gentium*, ZP 5, 2, 87—98.
- TARWACKA A.: 2006, „Imperator contra praedones”: uwagi o „niekonstytucyjności” *lex Gabinia*, ZP 6, 2, 43—56.
- TARWACKA A.: 2008, *Stosowanie rzymskich ustaw karnych wobec piratów*, ZP 8, 2, 97—117.
- TARWACKA A.: 2009, *Romans and Pirates. Legal Perspective*, Arcana Iurisprudentiae 1, Warszawa.
- TARWACKA A.: 2010, *Termin „pirat” w pismach Cyserona — inwektywa czy coś więcej?*, ZP 10, 1, 83—106.
- TARWACKA A.: 2012, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa.
- TELFORD L.: 2014, *Sulla. A Dictator Reconsidered*, Barnsley.
- TEMELINI M.A.: 2006, *Pompey's Politics and the Presentation of his Theatre — Temple Complex*, 61—52 BCE, SHT 7, 4, 1—14.
- TEUFFEL W.S.: 1870, *Geschichte der Römischen Literatur*, Teubner.
- THOMMEN L.: 1989, *Das Volkstribunat der späten römischen Republik*, Historia. Einzelschriften, H. 59, Stuttgart.

- TONER J.P.: 1995, *Leisure and Ancient Rome*, Cambridge.
- TOYNBEE A.J.: 1965, *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, vol. 2, Oxford.
- TREGGIARI S.: 1969a, *Pompeius' Freedman Biographer Again*, CR 19, 264—266.
- TREGGIARI S.: 1969b, *Roman Freedmen in the Late Republic*, Oxford.
- TREGGIARI S.: 1991, *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford.
- TREGGIARI S.: 2007, *Terentia, Tullia and Publilia. The Women of Cicero's Family*, London.
- TURASIEWICZ R.: 1980, *Studia nad pojęciem „kalos kagathos”*, Warszawa—Kraków.
- TURASIEWICZ R.: 1999, *Alkidamas o oralności i piśmienności*, „Terminus” 1, 179—188.
- TWYMAN B.L.: 1972, *The Metelli, Pompeius and Prosopography*, in: ANRW, Teil 1, Bd. 1, Hrsg. H. TEMPORINI, Berlin—New York, 816—874.
- TWYMAN B.L.: 1979, *The Date of Pompeius' Magnus First Triumph*, in: *Studies in Latin Literature and Roman History*, ed. C. DEROUX, Brussels, 174—208.
- TZUNAKAS S.: 2014, *Pompey as ludibrium pelagi in Lucan: a Horatian Reminiscence*, „Eos” 101, 2, 219—226.
- UTCZENKO S.L.: 1973, *Kryzys i upadek republiki w starożytnym Rzymie*, przeł. M. ŁĘSIÓW, Warszawa.
- VALETTE-CAGNAC E.: 1997, *La lecture à Rome. Rites et pratiques*, Paris.
- VAN GULIK H.C.: 1940, *Catalogue of the Bronzes in the Allard Pierson Museum at Amsterdam*, vol. 1, Amsterdam.
- VANDERBROECK P.J.J.: 1987, *Popular Leadership and Collective Behavior in the Late Roman Republic (ca. 80—50 B.C.)*, Amsterdam.
- VASALY A.: 2002, *Cicero's Early Speeches*, in: *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, ed. J.M. MAY, Leiden—Boston—Köln, 71—111.
- VENDRAND-VOYER J.: 1982, *Origine et développement du «droit militaire» romain*, „La-beo” 28, 3, 259—277.
- VERRETH H.: 2006, *The Northern Sinai from the 7th Century BC Till the 7th Century AD. A guide to the Sources*, vol. 1—2, Leuven.
- VERVAET F.J.: 2009, *Pompeius' Career from 79 to 70 BCE: Constitutional, Political and Historical Considerations*, „Klio” 91, 406—434.
- VERVAET F.J.: 2011, *Reducing Senatorial Control over Provincial Commanders: A Forgotten Gabinian Law of 67 BCE*, in: *Frontiers in the Roman World Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16—19 April 2009)*, eds. O. HEKSTER, T. KAIZER, Leiden—Boston, 265—290.

- VERVAET F.J.: 2014, 'Si neque leges neque mores cogunt'. *Beyond the Spectacle of Pompeius Magnus' Public Triumphs*, in: *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle*, eds. C.H. LANGE, F.J. VERVAET, Roma, 131—148.
- VOLKMAN H.: 1928, *Studien zum Nemesiskult*, ArchivRelig 26, 296—321.
- VOLKMAN H.: 1972, *Praefectus fabrum*, in: DKP Bd. 4, 1100.
- VON ALBRECHT M.: 1997, *A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boetius*, vol. 1, Leiden—New York—Köln.
- VON KAENEL H.-M.: 1986, *Münzprägung und Münzbildnis des Claudius*, Berlin.
- VON UNGERN-STERNBERG J.: 2014, *The Crisis of the Republic*, in: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, ed. H.I. FLOWER, Princeton, 78—98.
- WALLACE HADRILL A.: 1983, *Suetonius. The Scholar and his Caesars*, London.
- WALLACE-HADRILL A.: 1997, „Mutatio morum”: the Idea of a Cultural Revolution, in: *The Roman Cultural Revolution*, eds. T. HABINEK, A. SCHIESARO, Cambridge.
- WARD A.M.: 1970, *The Early Relationships between Cicero and Pompey until 80 B.C.*, „Phoenix” 24, 2, 119—129.
- WATKINS O.D.: 1988, *The Death of Cn. Pompeius Strabo*, RhM 131, 143—150.
- WATSON G.R.: 1958, *The Pay of the Roman Army. The Republic*, „Historia” 7, 1, 113—120.
- WATSON G.R.: 1982, *The Roman Soldier*, 2nd ed., London.
- WEBER M.: 2002, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. LA-CHOWSKA, Warszawa.
- WEBSTER G.: 1998, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.*, 3rd ed., Norman.
- WEINRIB E.J.: 1968, *The Family Connections of M. Livius Drusus Libo*, HSCPh 72, 247—278.
- WEINSTOCK S.: 1957, *Victor and Invictus*, HThR 50, 211—247.
- WEINSTOCK S.: 1960, *Pax and the Ara Pacis*, JRS 50, 44—58.
- WEINSTOCK S.: 1971, *Divus Iulius*, Oxford.
- WELCH K.E.: 1995, *Antony, Fulvia and the Ghost of Clodius in 47 B.C.*, G&R 42, 182—201.
- WERNER E.: 2007, *The Age of Augustus*, Singapore.
- WET DE B.X.: 1981, *Aspects of Plutarch's Portrayal of Pompey*, AClass 24, 119—132.
- WETHMAR-LEMMER M.M.: 2006, *The Legal Position of Roman Women: A Dissenting Perspective*, „Fundamina” 12, 174—184.
- WHITE H.: 1964, *Appian's Roman History*, London—Cambridge, MA.
- WILL W.: 1991, *Der römische Mob. Soziale Konflikte in der späten Republik*, Darmstadt.
- WILLIAMS R.S.: 1984, *The Appointment of Glabrio (“cos.” 67) to the Eastern Command*, „Phoenix” 38, 3, 221—234.
- WILLIAMSON C.: 2005, *The Laws of the Roman People: Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor.

- WIPSZYCKA E.: 1983, *Z problematyki badań nad zasięgiem znajomości pisma w starożytności*, PH 74, 1983, 1—9.
- WIRSZUBSKI C.: 1954, *Cicero's „cum dignitate otium”*. A Reconsideration, JRS 44, 1—13.
- WISEMAN T.P.: 1971, *New Men in the Roman Senate*, Oxford.
- WISEMAN T.P.: 1994, *Caesar, Pompey and Rome, 59—50 B.C.*, in: CAH, vol. 9: *The Last Age of the Roman Republic, 146—43 B.C.*, eds. J.A. CROOK, A. LINTOTT, E. RAWSON, Cambridge, 368—423.
- WISEMAN T.P.: 2009, *Remembering the Roman People. Essays on Late-Republican Politics and Literature*, Oxford.
- WIŚNIEWSKA K.: 2014, *Kobiety w świecie Cyserona*, Toruń.
- WISTRAND E.: 1968, *Sallust on Judicial Murders in Rome*, Göteborg.
- WITKOWSKI S.: 1927, *Historiografia grecka i nauki pokrewne. (Chronologia — biografia — etnografia — geografia)*, t. 3, Kraków.
- WOOD S.: 1992, *Messalina, Wife of Claudius: Propaganda Successes and Failures of his Reign*, JRA 5, 219—234.
- WRIGHT A.: 2001, *The Death of Cicero: Forming a Tradition, the Contamination of History*, „Historia” 50, 4, 136—152.
- WYLLE G.: 1992, *The Road to Pharsalus*, „Latomus” 51, 557—565.
- YAKOBSON A.: 1999, *Elections and Electioneering in Rome. A Study in the Political System of the Late Republic*, Historia. Einzelschriften, H. 128, Stuttgart.
- YAKOBSON A.: 2009, *Public Opinion, Foreign Policy and ‘Just War’ in the Late Republic*, in: *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, ed. C. EILERS, Leiden—Boston, 45—72.
- ZABŁOCKA M.: 1987, *Zanikanie instytucji tutela mulierum w prawie rzymskim*, PrKan 30, 3—4, 239—252.
- ZANKER P.: 1988, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor.
- ZIELIŃSKI T.: 1989, *Rzeczpospolita rzymska, do druku podał oraz przedmową opatrzył A. KRAWCZUK*, Katowice.
- ZIÓŁKOWSKI A.: 1980, *Łupy wojenne Rzymian III—I w. p.n.e. Pochodzenie, podział, sposoby wykorzystania*, Warszawa, (niepublikowana rozprawa doktorska).
- ZIÓŁKOWSKI A.: 1988, *Urbs direpta. Los miasta zdobytego przez Rzymian w okresie wielkich podbojów*, w: *Świat antyczny. Stosunki społeczne. Ideologia i polityka. Religia*, red. B. BRAVO, J. KOLENDO, W. LENGAUER, Warszawa, 87—116.
- ZIOLKOWSKI A.: 1993, *Urbs direpta, or how the Romans Sacked Cities*, in: *War and Society in the Roman World*, eds. J. RICH, G. SHIPLEY, London—New York, 69—91.
- ZIÓŁKOWSKI A.: 2004, *Historia Rzymu*, Poznań.

Wykaz skrótów

- AAASH — „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AC — „L'Antiquité Classique”, Louvain
AClass — „Acta Classica”, Cape Town
AE — „L'Année Épigraphique”, Paris
AESC — „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations”, Paris
AGSK — „Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse”, Mainz
AHB — „The Ancient History Bulletin”, Calgary
AHR — „The American Historical Review”, Washington
AJPh — „The American Journal of Philology”, Baltimore
AncW — „The Ancient World”, Chicago
ANRW — *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, Hrsg. H. TEMPORINI, W. HAASE, Berlin—New York 1972 i n.
APAW — Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin
ArchivRelig — „Archiv für Religionswissenschaft”, Leipzig
ARP — „Accordia Research Papers”, London
AUMCS — „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin
BAGB — „Bulletin de l'Association Guillaume Budé”, Paris
BAR — British Archeological Reports, Oxford
BCH — „Bulletin de Correspondance Hellénique”, Paris
BLTN — „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego”, Lublin
BMCRR — H.A. GRUEBER, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, vol. 1—3, London 1910
BPMH — „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej”, Würzburg
CAH — *The Cambridge Ancient History*, ed. J.B. BURY et al., Cambridge 1924 i n.

- Catalogue — *Catalogue sommaire des marbres antiques*, Paris 1922
- CCGG — „Cahiers du Centre Gustave Glotz”, Paris
- CE — „Chronique d’Egypte”, Bruxelles
- CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ed. Th. MOMMSEN et al., Berlin 1863 i n.
- CJ — „The Classical Journal”, Athens
- CIW — „The Classical Weekly”, New York
- C&M — „Classica et Mediaevalia”, Köbenhavn
- CPh — „Classical Philology”, Chicago
- CPJ 2 — *Corpus Papyrorum Judaicarum*, vol. 2, eds. V.A. TCHERIKOVER, A. FUKS, Cambridge 1960
- CQ — „Classical Quarterly”, Oxford
- CR — „The Classical Review”, Cambridge
- DKP — *Der kleine Pauly Lexikon der Antike auf der Grundlage von Pauly’s Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. 1—5, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter bearbeitet und herausgegeben von K. ZIEGLER, W. SONTHEIMER, Stuttgart 1964—1975
- DNP — *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Das klassische Altertum und seine Rezeptionsgeschichte*, Bd. 1—15, Hrsg. H. CANKIK, H. SCHNEIDER, Stuttgart 1996—2003
- FSSL — „Folia Societatis Scientiarum Lublinensis”, Lublin
- G&R — „Greece and Rome”, Oxford
- HSCPh — „Harvard Studies in Classical Philology”, Cambridge, MA
- HThR — „The Harvard Theological Review”, Cambridge, MA
- HZ — „Historische Zeitschrift”, München
- ILLRP — A. DEGRASSI, *Inscriptiones Latinae liberae Rei Publicae*, vol. 1—2, Florence 1957—1965
- ILS — *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. 1—3, ed. H. DESSAU, Berolini 1892—1916
- JDAI — „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts”, Berlin
- JEA — „Journal of Egyptian Archaeology”, London
- JESHO — „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, Leiden
- JFO — „The Journal of Fasti Online”
- JHS — „The Journal of Hellenic Studies”, London
- JRA — „Journal of Roman Archeology”, Portsmouth
- JRS — „Journal of Roman Studies”, London
- JS — „Journal des Savants”, Paris
- LEC — „Les Etudes Classiques”, Namur
- LIMC — *The Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. 1—8, Zürich—München—Düsseldorf 1981 i n.

- LSJ — *A Greek-English Lexicon*, eds. H.G. LIDDELL, R. SCOTT
- MEFRA — „Mélanges de l'Ecole française de Rome: Antiquité”, Roma
- MHR — „Mediterranean Historical Review”, Tel Aviv
- MIL — Memorie dell'Istituto Lombardo — Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere — Scienze morali e storiche, Milano
- MRR — T.R.S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 1, (509 B.C.—100 B.C.), New York 1951; vol. 2, (99 B.C.—31 B.C.), New York 1952; vol. 3, *Supplement*, Atlanta 1986
- PH — „Przegląd Historyczny”, Warszawa
- PHW — „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, Warszawa
- P&P — „Past and Present”, Oxford
- PrKan — „Prawo Kanoniczne”, Warszawa
- RA — „Revue Archéologique”, Paris
- RDR — „Rivista di Diritto Romano”
- RE — *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Hrsg. G. WISSOWA et al., Stuttgart 1894 i n.
- ResHis — „Res Historica”, Lublin
- RhM — „Rheinisches Museum für Philologie”, Köln
- RH — „Revue Historique”, Paris
- RHum — „Roczniki Humanistyczne”, Lublin
- RIC — *The Roman Imperial Coinage*, ed. H. MATTINGLY et al., London 1923 i n. (reed. 1968)
- RL — „Rocznik Lubelski”, Lublin
- RRC — *Roman Republican Coinage*, vol. 1—2, ed. M.H. CRAWFORD, Cambridge 1974
- RSC — Roman Silver Coins
- SAAC — „Studies in Ancient Art and Civilization”, Cracow
- SC — „Scripta Classica”, Katowice
- SEG — *Supplementum Epigraphicum Graecum*, eds. A. CHANIOTIS, T. CORSTEN, N. PAPAZARKADAS, R.A. TYBOUT, Leiden—Amsterdam 1923 i n.
- SHT — „Studia Humaniora Tartuensia”, Tartu
- SIFC — „Studi Italiani di Filologia Classica”, Firenze
- SP — „Studia Prawnoustrojowe”, Olsztyn
- SPhPGL — „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae”, Poznań
- TAPhA — „Transactions nad Porceedings of the American Philological Association”, Baltimore
- TAPhS — „Transactions of the American Philosophical Society”, Philadelphia
- ZP — „Zeszyty Prawnicze”, Warszawa
- ZPE — „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, Bonn

Redaktorzy
Karina Borecka (język polski)
Krystian Wojcieszuk (język angielski)

Korektor
Sabina Stencel

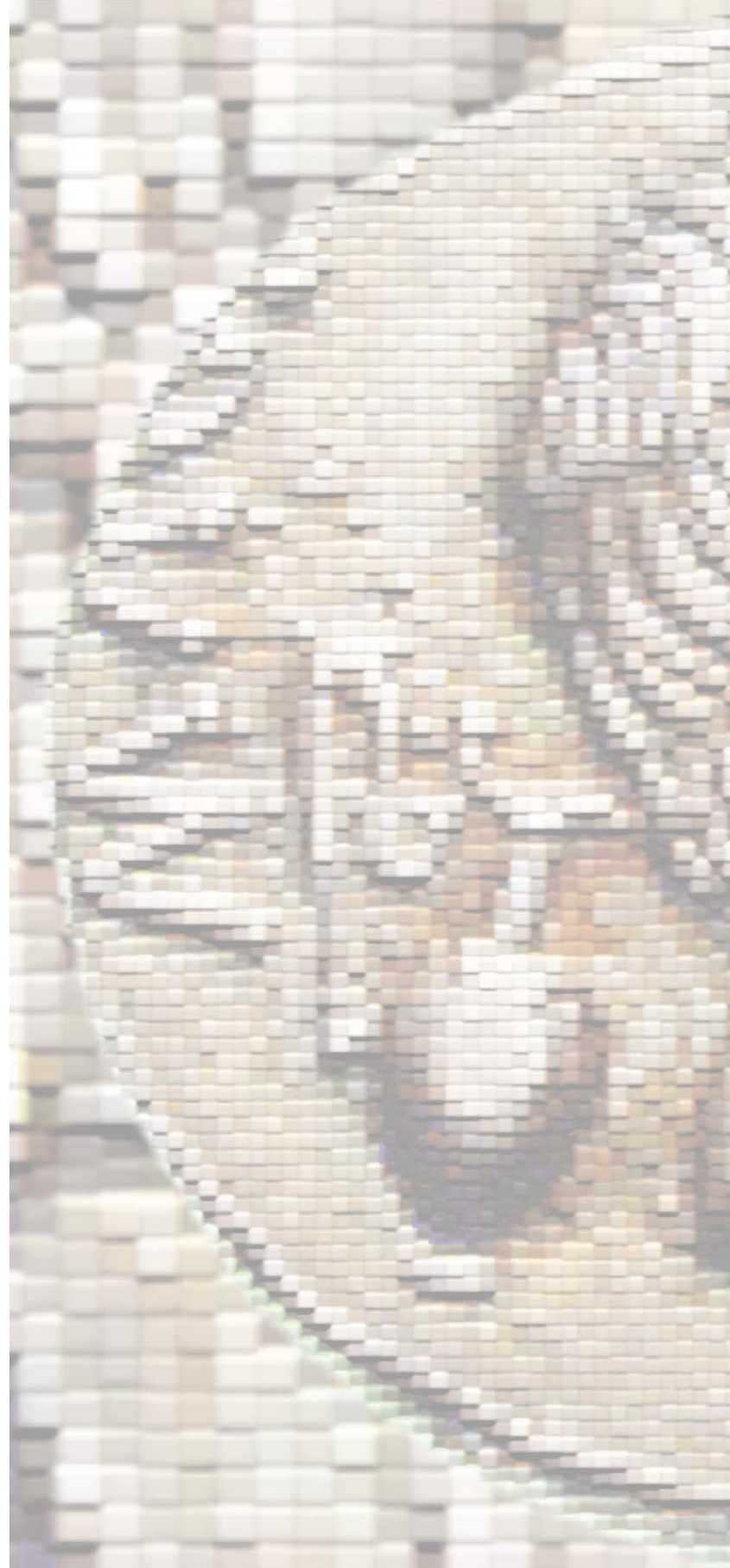
Projektant
okładki, stron działowych, układu typograficznego oraz łamanie
Paulina Dubiel

Copyright © 2018 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-3210-9
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-3211-6
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: 16,0 + 1 wklejka. Liczba arkuszy wydawniczych 17,0.
Cena 22 zł (+ VAT). Publikację wydrukowano na papierze offsetowym klasy III 90 g/m².
Do składu użyto kroju pisma Karmina (autorstwa Veroniki Burian & José Scaglione) /
TypeTogether) oraz Schrift EFN. Druk i oprawę wykonano w drukarni:
„TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.”, Sp.K. (ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław)

[...] całość tej inicjatywy nie opiera się na realizacji z góry założonego [...] planu zakładającego taką formułę powstawania książki, w której każda jej część stanowi efekt redaktorskiego zamówienia [...].

Niejako automatycznie przybliży nas to do wyjaśnienia istoty tego naukowego przedsięwzięcia. Ma ono na celu wyjaśnić, pomóc zrozumieć i naświetlić kluczowe dla upadku Republiki wydarzenia, procesy, zjawiska i sytuacje, których Pompejusz był zarówno sprawcą, inicjatorem, wykonawcą, podmiotem, katalizatorem, jak i (znakomicie rzadziej) bezwolnym narzędziem, przedmiotem, kontynuatorem etc. Jego bogata, skomplikowana, wyjątkowa i złożona postać kreuje jedynie pewną, poniekąd ciągle oryginalną perspektywę spojrzenia na równie złożoną i szczególną epokę funkcjonowania Republiki. [...] To przecież ten ambitny dowódca i polityk z ogromną premedytacją parł ku nieograniczonej władzy, podsycił właśnie, rozbudzał animozje, bo w rosnącej anarchii (której szczęśliwie dla siebie nie był jedynym sprawcą) dostrzegał kres tradycyjnego ustroju. Pytania dotyczące Pompejusza, warunków, w jakich działał, motywów jego postępowania, form i sposobów prowadzonej przez niego polityki tyczą w istocie choroby Republiki, a odpowiedzi na nie stanowią diagnozę tej zapaści. Rzecz można, że Pompejusz poniekąd personifikuje ten kryzys, a jego polityczna biografia, uwikłana w życiorysy innych wielkich i pomniejszych postaci epoki, stanowi ciągle ogromny rezerwuár inspiracji dla kolejnych pokoleń badaczy upadku Republiki Rzymskiej [...].

Z recenzji prof. UMCS dr. hab. Dariusza Słapka

ISSN 0208-6336

Cena 22 zł (+ VAT)

ISBN 978-83-226-3210-9

9

788322 632109

Więcej o książce

